

1. Svět před vznikem řecké demokracie

Nejstarší kolébkou Evropy blízké civilizace byla oblast Mezopotámie mezi velkými řekami Tigris a Eufrat. Zde vznikla celá řada království a říší, z nichž mnohé poznamenaly především dějiny Židů a později Řeků. Dozvíme se o nich ve Starém zákoně a v dílech velkých řeckých historiků, především Hérodota, jenž se narodil v osmdesátých letech 5. stol. př. Kr. v řeckém Halikarnassu a popsal je ve svých dějinách.¹

Významná svědectví vydávají archeologické výzkumy a další vědecké činnosti. Pro účely této práce z oboru politologie a politické filosofie nás budou především zajímat tehdejší politické dějiny neboli dějiny politických systémů, pojetí vlády a vládnutí v těchto tzv. orientálních velmocích. Je to specifické hledisko, které se odlišuje od pouze historiografického, filosofického nebo náboženského hlediska. Základní otázkou ovšem je, jak mohla v řeckém světě vzniknout první podoba demokracie, dokonce demokracie s výraznými liberálními rysy. První hypotézou je,* že řecká demokracie se mohla plně rozvinout teprve na základě konfrontace s tehdejšími orientálními světem sousedícím s Evropou, světem, v němž po dlouhá století vládly různé podoby despotických režimů. Některé byly nemilosrdné a militaristické, jako byla Asýrie, jiné kulturnější a mírnější, jako například Persie. Ta se nakonec přímo střetla s Řeckem a podlehlá mu, protože Řecko už v té době dospělo do stadia vyspělé demokracie na základě individuálních svobod občanů řeckých poleis, kteří už věděli, že musí za tyto svobody bojovat. Zatímco Persie v zásadě nepřekonala sakrálně posvěcenou samovládu perských vládců.

Protiklad mezi Evropou a Asií byl tehdy poprvé pro vznik evropanství konstitutivní v mnoha ohledech. Přispěl k tomu, že se starověké Řecko od té doby stalo v evropském pojetí místem svobody a demokracie a v této podobě základem evropské civilizace. Persie a vůbec Blízký východ se naopak staly sídlem despotie a otroctví. Tento v zásadě pravdivý obraz má ovšem určité trhliny. Především jde o to, že oba dva světy, řecký a perský, evropský a blízkovýchodní, nevytvářely vždy jasný a přesný protiklad. Podívejme se na tento problém nejprve z hlediska současného diskursu o evropské identitě, jenž můžeme shrnout takto: „Evropa se chápe v první řadě jako historická kultura, a sice ne jako jedna mezi mnohými, ale jako kultura výlučná, vyznačující se jako jediná historicitou. Ta je postavena jako fundamentální ontologická kategorie. Proto se evropská civilizace staví jako měřítko civilizovanosti – a nejen to: jako měřítko civilizovanosti ve službách lidstva. O tato východiska se pak opírají (prostřednictvím

1 Hérodotos, *Dějiny aneb Devět knih dějin zvaných MÚSY*, Praha 1972.

kanonizovaných argumentačních celků) dobře známá tvrzení o antických, židovských, křesťanských, humanistických, osvícenských a vědeckých kořenech Evropy, zvláště pak bývá vyzdvihována jedinečnost evropské vědy/.../ Proto se nakonec evropská identita vymezuje jednoduchou rovnicí: jako jedinečné spojení historicity, vědeckosti a civilizovanosti /.../ Dnešní evropská identita se jeví jako neodvratný výsledek dlouhých dějin. Tím ale mizí ze zřetele skutečnost, že evropská identita byla od antických časů také kumulativním výsledkem určitých historicko kulturních procesů, že měla svou vlastní proměnlivou dynamickou podobu. Výše naznačené pojetí evropské identity však vytváří naopak dojem, že evropská identita je něco historicky daného, že je to vlastně jeden příběh, který má začátek a konec.“²

Tak tomu však ve skutečnosti nebylo. Oba výše naznačené světy, řecký a perský, byly totiž vzájemně propojeny a ovlivňovaly se mnohem víc, než si dnes dokážeme představit. Persie byla v době konfrontace s řeckým světem vyspělou kulturou, státní mocí, která efektivně vládla nad obrovským územím, které dokázala spravovat bez zbytečného a krutého násilí.³ Ostatně někteří řeční tyranové ochotně spolupracovali s perskými králi během jejich války s Řeckem, jako například Hippas. V době peloponéské války usilovala Sparta o finanční a vojenskou pomoc Persie, která jí nakonec napomohla k vítězství nad Athénami. A konečně Peršané pomáhali velkými sumami peněz Démosthénovi (384–322 př. Kr.), nejznámějšímu řeckému řečníkovi a vedoucímu politikovi Athén. Činili tak proto, že Démostenés byl odpůrcem makedonského krále Filipa II., proti němuž organizoval různé politické a vojenské akce nebo proti němu pronášel známé řeči, tzv. filipiky. Makedonie byla pro Persii velkým nebezpečím a ochotně podporovala významného Řeka, jenž viděl v řecké Makedonii větší nebezpečí než v asijské Persii. Takových případů lze uvést celou řadu.

Démostenés byl i odpůrcem Filipova syna Alexandra Makedonského a jeho snahy o sjednocení řeckého světa. Po jeho smrti v roce 323 př. Kr. se vrátil z exilu a znovu se připojil v Athénách k antimakedonské straně. Když ta prohrála v Lamijské válce v roce 322 př. Kr., vzal si Démostenés život.

Nejprve je třeba si krátce ukázat hlavní mocnosti a říše, které vznikly v oblasti Mezopotámie a Íránu a jaký měly vliv na židovské, ale hlavně na řecké dějiny.⁴

2 R. Kučera, *Evropská identita*, in: *Auspicia*. Recenzovaný časopis pro otázky společenských věd, 2006, č. 2, roč. III, s. 40.

3 Viz Friedrich-Karl Kienitz, *Národy ve stínu. Soupeři Řeků a Římanů v letech 1200–200 př. Kr.*, Praha 1999.

4 *Zaniklé civilizace*, Praha 2003, překlad z angličtiny *Vanished Civilizations*, London 2002.

2. Krátká historie Mezopotámie a přilehlých iránských oblastí

Kolem roku 4000 př. Kr. vzniklo v oblasti Mezopotámie na rozhraní s Iránem jako jedno z prvních město Sús, o němž se ve Starém zákoně píše jako o hlavním městě země Elam. O 300 let později se v Mezopotámii na břehu Eufratu začala rozvíjet sumerská civilizace a vznikla zde města Uruk (jedno z nejstarších měst lidstva, proto se píše o tzv. době Uruku 3700–2900 př. Kr.), nacházející se jihovýchodně od Sús na břehu řeky Eufrat, dále pak například Ur nebo Mari. Ur byl dokonce po určitou dobu sídelním městem sumerské říše. Známe ho také z Bible, protože byl rodištěm Abrahama, uctívaného praotce tří monoteistických náboženství, judaismu, křesťanství a islámu, jenž je pohřben v Hebronu (v jeskyni zvané Machpela) na západním břehu Jordánu.

V Sumeru bylo vynalezeno klínové písmo, v němž se například dochovaly záznamy o králích, kteří měli postavení bohů. Také sumerské náboženství bylo jedno z nejstarších náboženství, v němž klíčovou roli hráli různí mezi sebou soupeřící bohové, dohromady pak tvořící Pantheon, podobně jako v Řecku. Ze sumerské kultury se také zachovala jedna z nejstarších literárních památek lidstva, tzv. Gilgamešův epos. Gilgameš byl král z Uruku, jenž hledal smysl života a nesmrtelnost. V Sumeru jakožto jedné z vůbec nejstarších zemědělských kultur na světě bylo také vynalezeno kolo.⁵ Sús si udržely svou samostatnost na Sumeru. Elamské království se dále rozvíjelo, až bylo na konci 12. století př. Kr. Babylónem dobyt, rozvráceno, ale po dlouhých stoletích se opět částečně vzpamatovalo.

Nebyla to totiž typická orientální despocie, závislá na jednom panovníkovi nebo jedné dynastii. Kolem roku 2000 př. Kr. dobyli většinu Mezopotámie Amorité. Usadili se v Babylónu a posléze zde založili první královskou dynastii, z níž se nejvíce proslavil Chammurabi (vládl v letech 1792–1750 př. Kr.), autor proslulého zákoníku, v němž bylo zachyceno zvykové právo, včetně sumerských tradic. Text zákoníku byl nalezen v Súsách, je to sbírka zákonů, v níž se hlavně uplatňuje princip odplaty či vyrovnání, známý z Bible jako princip „zub za zub, oko za oko“. Toto *ius talioni* například znamená, že pokud nějaký stavitel postaví dům, a ten pak spadne a zabije majitele domu, měl by být stavitel zabit. Nebo: pokud někdo někomu zničí oko, mělo by být zničeno jeho vlastní oko.⁶

Babylón, ležící na Eufratu, asi 90 kilometrů od dnešního Bagdádu, podle řeckého historika Hérodota překonával svou krásou a výstavností všechna města světa. Po tisíc let však sváděl boje s národy, které se snažily ovládnout úrodné území Mezopotámie. Například od 9. století byl vazalským státem Asýrie, o níž

5 Dietz-Otto Edzard, *Geschichte Mesopotamiens*, München 2004.

6 Ulrich Manthe (vyd.), *Die Rechtskulturen der Antike. Vom alten Orient bis zum römischen Reich*, München 2003.

budeme ještě mluvit. V roce 605 př. Kr. se stal babylónským vládcem Nabukadnesar II., jenž znovu obnovil a zvelebil Babylón. Jako ochránce Babylónu byl uctíván bůh Marduk a panovník vlastně vládl jako jeho zástupce. Nabukadnesar II. vstoupil do dějin jako ten, jenž do babylónského zajetí přivedl Židy. Ty pak osvobodil až perský král Kýros II., jenž v roce 539 př. Kr. dobyl Babylón. Pak už se Babylón nikdy nevzpamatoval. V Bibli jsou proto Peršané jako osvoboditelé z babylónského zajetí líčeni pozitivně.

V Mezopotámii vznikala od počátku 9. století př. Kr. velmi silná mocnost, asyrská říše, která byla ve své době jednou z nejobávanějších a nejkrutějších. Tak o ní píše Starý zákon. Byla to militarizovaná společnost, která neustále podnikala další a další výboje, a pod její nadvládu se tak dostaly Babylón, Elam, Judea, Egypt a další země. Největšího rozsahu dosáhla za vládců Aššurbanipala (669–627 př. Kr.). Hlavním městem bylo Ninive, ležící na území dnešního Iráku. Bylo založeno kolem roku 700 př. Kr. a během vykopávek v 19. stol. se v něm našla rozsáhlá knihovna hliněných tabulek s klínovým písmem, včetně eposu o Gilgamešovi. Také asyrský král se cítil jako služebník nejvyššího boha Aššura. Pro Babylón, stejně jako pro Asýrii a další orientální despocie, byla tato sakralizace panovníkovy osoby a moci typická, nikdo se jim neměl vyrovnat, poslouchali jen sami sebe. V roce 646 př. Kr. dobyl asyrský vládce Aššurbanipal Sús a zničil je. Jenže v roce 614 př. Kr. se spojili Médové ze severní Persie s Chaldejci, využili vnitřního politického rozkladu a dobyli nejprve Aššur, náboženské centrum Asýřanů, a poté Ninive, které definitivně zaniklo. Pro orientální despocie bylo tedy typické, že nepřežily smrt svého nejmocnějšího vládce, protože ta vlastně znamenala ztrátu boží přízně. Bůh měl pro existenci daného politického systému konstitutivní význam a bylo nutné neustále usilovat o jeho přízeň, například přinášením nových a nových obětí.

3. Persie a Řekové – začátek konfliktu

„Jsou jakoby dvě jakési matky ústav, a bylo by správné říci, že z nich mají původ ostatní; je správné nazývat jednu monarchií a druhou demokracií i tvrdit, že onu první má v plnosti národ perský, tuto my; ostatní pak skoro všechny, jak jsem řekl, jsou z těchto různě smíšeny.“⁷

Posléze vzniká perská říše, politicky a kulturně nejvyspělejší ze všech starověkých říší, s níž se Řekové ocitli ve velkém konfliktu. Vznikla v letech 550–330

7 Platón, *Zákony*, 693d.

př. Kr. a založila ji dynastie Achajmenovců, jako první panoval v letech 559–530 př. Kr. Kýros II. Veliký. Prvním krokem byla porážka Médů, vítězů nad Asyřany, avšak Médové jako iránský národ hráli nadále v Persii důležitou roli. Po smrti Kýra II. se dostává na trůn jeho syn Kambýses II. a po něm Dareios I. z vedlejší větve Achajmenovců (522–486 př. Kr.). Ten vlastně říši dobudoval a dal jí institucionální podobu. Rozdělil ji na 20 provincií, tzv. satrapií, správních a daňových obvodů, v nichž vládli příslušníci perské a médské šlechty. Perská říše se v mnohém lišila od dosavadních orientálních despotií. Například na rozdíl od asyrské říše se neopírala o vojenskou krutovládu, deportace, stěhování měst a celých etnik, vraždění a mučení zajatců atd. Vláda se sice opírala o samovládu perských králů, ale také o rozsáhlý správní aparát, zákony a respekt k náboženství podrobených národů. Byly raženy také první perské mince, zlaté tzv. dareiky.⁸

Dareios založil dvě nová hlavní města Persie. První byly staré Súsy jako administrativní středisko říše, druhé pak nově zbudovaná Persepolis, kterou dobudoval Dareiosův syn Xerxés, jenž vládl v letech 486–465 př. Kr. Byla to monumentální stavba na jediné kamenné terase, proslavená vstupní tzv. Branou národů. V Persepoli nebyl žádný náboženský chrám, nejvyšším vládcem byl panovník, jenž uctíval zosobnění božského dobra a moudrosti Ahura Mazdu. Dareios sám se nazýval Králem králů, protože ve své říši ovládal 312 kmenů. Do konce 6. stol. př. Kr. upevnila perská říše svou politickou moc i nad pobřežím Malé Asie (dnešním západním pobřežím Turecka), to znamená nad zdejšími řeckými poleis a částí egejského ostrovního světa. V této oblasti předtím existovalo království Lýdie, v němž naposledy vládl podle legend pohádkově bohatý král Krésus. Podle Hérodota se Krésus setkal s řeckým zákonodárcem Solónem, jenž ho varoval, že jeho domýšlivý názor, že bohatství je nadevše, představuje vlastně *hybris*, zpupnost, za niž ho může stihnout *nemésis*, trest bohů.

Za vlády Krésusa platily poprvé řecké osady bez násilí daně, a Milétos byl dokonce spojencem. V roce 547 př. Kr. se ovšem Krésus odhodlal, podle Hérodota po špatně pochopené věštbě z Delf (*překročíš-li řeku Halys, zničíš velkou říši*), podniknout vojenskou výpravu proti Persii, byl poražen a celá oblast se stala perskou satrapií. Jejím centrem se staly Sardy, ležící východně od dnešního tureckého přístavu Izmiru (dříve Smyrna). Sardy byly předtím hlavním městem království Lýdie, odkud pak po perském obsazení vedla tzv. královská cesta do hlavního města Persie Persepolis, dlouhá 2 500 kilometrů. Touto cestou pak přicházely perské armády, táhnoucí na Evropu.

Okolo roku 500 př. Kr. vypuklo v řeckých osadách v Malé Asii a jejich spolku tzv. Jónské povstání s centrem v Milétu, jednom z nejstarších a nejvýznamnějších měst v této oblasti, které usilovalo o pomoc z centrálního Řecka. V tomto městě

8 Pierre Briant, *Histoire de l'empire perse. De Cyrus à Alexandre*, Paris 1996.

žil předtím Thalés (okolo roku 624 až 546 př. Kr.), jeden ze zakladatelů řecké vědy a filosofie, na nějž navázali tzv. předsókratikové.⁹

Athény vyslaly vojenské oddíly a bylo zničeno hlavní město perské satrapie Sardy. Po potlačení povstání se Dareios I. rozhodl pro pomstu. Jeho jediným nepřítelem byly Athény, které se ovšem v té době nenacházely v nijak silném postavení, ani mezi různými řeckými osídleními, městy a malými státy, ale ani vnitropoliticky. Tehdy byla ukončena vláda tyрана Peisistrata, byl vyhnán jeho syn Hippias, jenž byl tyranem v letech 527–510 př. Kr. Ten se pak uchýlil pod perskou ochranu a účastnil se na perské straně jako poradce trestné výpravy proti Athénám. Perské loďstvo se vylodilo v zátocce u Marathónu, kde se k nim měli přidat další zastánci tyranie. Toto spojenectví perské despotie a řecké tyranie bylo signifikantní, protože pouze tak si mohla Persie zajistit politický vliv v řeckém spolku.

Okolo bitvy u Marathónu je dodnes několik záhad. Hérodotovo vyličení bitvy má jistá sporná místa, stejně jako další zprávy. Debaty začínají u přesného data bitvy, které je tradičně uváděno 12. prosince 490 př. Kr., podle dnešních analýz se však mohla odehrát již v srpnu téhož roku. Zpráva o athénskému bězci, jenž zvěstoval vítězství v Athénách a po dlouhém běhu pak vyčerpáním zemřel, je konstrukcí pozdější doby. Neuvádí ji ani Hérodotos, hlavní pramen informací o bitvě. Důvod je jeden: z hlediska perské říše byla bitva u Marathónu nepříliš významnou lokální akcí, v níž šlo pouze o pokus dosadit tyрана Hippia v Athénách a potrestat město za podporu jónského povstání. Počet perských obětí byl také patrně velmi nízký, Hérodotovu údají nelze věřit, protože je zjevně výsledkem matematického výpočtu, násobku řeckých obětí. Athéňané ovšem z bitvy udělali událost prvořadého významu, protože v ní nepomohli Sparťané, zatímco o deset let později hráli u Thermopyl klíčovou roli. Bylo tudíž možné ukázat, že v roce 490 to byly Athény, které samy zachránily Řecko před zkázou. Ačkoli to tehdy, na rozdíl od pozdějšího Xerxova tažení, neměli Peršané ani v úmyslu. Marathón se tak stal místem zrodu sebeuvědomění athénské demokracie jako hlavního odpůrce snah perské despotie o zničení řeckých svobod.

Legendy a mýty okolo Marathónu měly stejný význam jako celá řada legend a mýtů týkajících se dalších bitev v evropských dějinách, v nichž se zrodilo národně-státní sebevědomí (například bitva u francouzského Bouvines v roce 1241, která ačkoli neměla žádný klíčový vojenský význam, byla kronikáři stylizována jako místo zrodu nového francouzského království). V bitvě u Marathónu nelze tedy ještě zcela oprávněně mluvit o velkém konfliktu mezi „řeckou svobodou“ a „perskou despotií“.

9 Zlomky předsókratovských myslitelů, Praha 1962.

Něco jiného byla tažení Dareiova nástupce Xerxa. Dareios sám začal připravovat nové tažení, jehož cílem mělo být začlenění řeckých obcí v Malé Asii do perské říše, zemřel ovšem v době příprav v roce 486 př. Kr. a vlády se ujal jeho syn Xerxés I. V roce 480 př. Kr. tažení začalo. Na severu Řecka v Thermopylách se jim pod vedením krále Leonidase postavilo tisíc Sparťanů a po statečném boji bylo zabito. Perské loďstvo pak dorazilo do Pirea, přístavu před Athénami, naproti ostrovu Salamis. Zde se v září 480 př. Kr. střetlo s mnohem méně početným řeckým loďstvem v největší námořní bitvě starověku a bylo poraženo. Pro athénskou demokracii to znamenalo mnoho. Athény se staly vedoucí mocností Řecka a byla v nich také posílena demokracie, protože hlavními strůjci vítězství byli *thétové*, nemajetní obyvatelé, kteří sloužili na lodích a získali pak občanství. Perský útok na Řecko poté definitivně ztroskotal v bitvě u Platají v létě roku 479 př. Kr., ve které padlo mnohem víc členů perské politické elity než kdykoli předtím. Padl perský vojenský vůdce Mardonius, tři synové Dareia I. a mnoho dalších. Vojenské katastrofy u Salaminy a Platají měly logicky za následek počátek úpadku celé perské říše.

V roce 465 př. Kr. byl Xerxés úkladně zavražděn a následovala série palácových spiknutí. Jeden z dalších perských panovníků Dareios II. pak v době peloponéské války podporoval finančně Spartu za slib, že řecké osady v Malé Asii zůstanou v Persii. Po vítězství Sparty se sice obě strany dostaly do konfliktu, ale Persie si už dokázala udržet své pozice v Malé Asii. Ukázalo se, že peloponéská válka zničila jednotu řeckého světa, jenž pak zápolil o to, kdo v něm bude hegemonem. „Athény a Sparta /.../ si navzájem způsobily daleko víc škod, než utrpěly od Xerxa. Vzájemná revnivost, nenávisť, obavy a křivdy je dovedly až k proslulé peloponéské válce; ta skončila zničením a zotročením Athénanů, kteří ji rozpoutali.“¹⁰ Posledním velkým perským králem byl Artaxerxés III., ale po jeho smrti se začal politický systém Persie hroutit a nakonec v roce 334 př. Kr. perskou říši dobyl Alexandr Veliký, mladý makedonský král. V roce 331 př. Kr. po obsazení Sús, vstoupil do Persepole a dal město zapálit... Zničení slavného města bylo zbytečným aktem pomsty za řecko-perské války.

10 James Madison, *Federalista*, č. 18, 7. prosince 1787, in: *Listy federalistů*, Olomouc 1994, s. 109.

4. Vznik řecké civilizace a řeckých poleis

Vraťme se však ještě nazpět ke vzniku řecké civilizace, abychom lépe pochopili, proč se Řekové prosadili v tehdejší světě a obstáli ve velkém konfliktu s Persií.

První vysoká kultura Evropy má svůj počátek v pozdním 3. stol. př. Kr. na Krétě, v jejímž minójském kulturním okruhu vzniká několik center, politicky založených na monarchistických strukturách moci a vlády, usazených ve výstavných palácích. Nejznámější byl palác v Knóssu, podle pověsti ovládaný mocným králem Minóem, od něhož se odvozuje termín minójský. Měl údajně netvora Minotaura, jenž žil uprostřed bludiště, nazývaného se Labyrint a jenž byl podle pověsti nakonec zabit Athénanem Théseem. Na základě archeologických vykopávek z konce 19. století bylo zjištěno, že Knóssos a další paláce byly skutečně centrem vyspělé kultury, která vznikla tisíc let před klasickou řeckou kulturou. V období mezi lety 3000 až 2000 př. Kr. se centralizovaná královská moc vytvářela, jak jsem již uvedl, na několika místech Blízkého východu, především v Mezopotámii, ale také například v Egyptě, kde se začaly stavět první pyramidy. Kréta s nimi byla v obchodním styku a tamní paláce toho byly dokladem. Byly nejen politickými centry, ale také správními, hospodářskými a náboženskými centry. Minójská kultura nebyla ovšem fascinována smrtí a zlými démony jako jiné tehdejší civilizace, ale bohyní matkou, spojovanou se symboly života, například hady nebo býky.

Proč minójská civilizace posléze postupně upadala? Jedna z příčin je spatřována ve vzniku bojové civilizace na půdě Řecka, jejímž nejznámějším centrem byly Mykény, město na pevnině, ležící na úzké spojnici mezi Peloponésem a ostatní řeckou pevninou. Mykéňané nakonec Krétu ovládli a obě kultury se promísily. Kolem roku 1450 př. Kr. paláce na Krétě zničily velké požáry, vyvolané patrně zemětřesením nebo sopečným výbuchem na ostrově Santorin (Théra). Podle Thúkydida byla pak krétská civilizace vyvrácena v důsledku invaze řeckého kmene Dóřů v 11. století př. Kr. Faktem zůstává, že centrem řeckého světa se stávají Mykény. Podle nich se pak celá kultura pozdně bronzové doby jmenuje také mykénská kultura (její vrcholná doba nastala v období 1400–1200 př. Kr.).

Podle bájí založil Mykény hrdina Perseus a jedním z jejich vládců byl král Agamemnón, s jehož jménem je spojena velká loupeživá výprava řady řeckých vládců proti Tróji, údajně druhému nejvýznamnějšímu městu tehdejšího řeckého světa, které znovu objevil na konci 19. století německý archeolog Heinrich Schliemann. Výpravu, kterou vylíčil Homér v eposu *Ilias*,¹¹ si dodnes připomínáme

11 Homér, *Ilias*, Praha 2010.

jako věrný obraz světa mykénské moci a kultury. Od Homérových dob se mykénským Řekům říkalo Achajové. Trója ležela v Malé Asii, u průlivu Dardanely, jenž se tehdy nazýval Helespont a spojoval Egejské a Černé moře. Její postavení bylo tedy strategické a dobytí a zničení Tróje mohlo představovat pro Mykény a jejich spojence důležitý cíl. Homér Mykény oslavil ve svém díle.¹² Po zániku minójského systému na Krétě a prosazení se Mykén začíná tzv. palácová doba. Vyznačuje se tím, že na různých místech Řecka vznikají mocenská centra, opevněné paláce, v nichž se koncentrovala elita vlády a správy, na jejímž vrcholu stál panovník, jehož postavení bylo podobné, ale ne identické s králem ve středověku. Ten byl totiž především lenním pánem, to znamená právním majitelem veškeré půdy, kterou pak přiděloval nebo propůjčoval dalším osobám ze svého okolí. K takovému postavení se mykénský či jiný král té doby nikdy nedopracoval.

Ke známým palácovým opevněním či hradům v té době patřily Tiryns, Pylos nebo Akropolis v Athénách. Ve středověké krajině to byly hlavně Théby a v oblasti egejského moře další střediska. Z hlediska historické paměti je důležité, že celá tato palácová doba později zanikla a začala tzv. temná staletí, z nichž se pak zrodil zcela nový řecký svět, ale Řekové ji hlavně díky Homérovi stále vnímali jako svou vlastní historii. Neměli žádné vzpomínky na mykénskou kulturu, neměli si ji ani v její velikosti a kulturní vyspělosti představit. Přesto znamenala pro jejich identitu, stejně jako pro evropskou kulturu, základní stavební prvky.

Mykénské mocenské systémy a jejich zánik

„Lineární písmo B nám na nalezištích prostředkuje jistý vhled do správní praxe posledních týdnů a dnů před katastrofami. Jednalo se o poznámky a nákresy na malých úzkých hliněných destičkách, které byly vypáleny během požáru v paláci a tisíce let přetrvaly pod ruinami. Daleko největší nálezy pocházejí z Kósu, další v hojném počtu z Pylu v Mesině. Další naleziště, jako Théby, Mykény a Tiryns, měla jen nepatrná množství, případně fragmenty, přesto není nejmenších pochyb, že ve všech vládnoucích centrech existoval relativně jednotný řídicí systém, především pro správu a dohled nad palácovým hospodářstvím, který byl organizován pro odvody a rozdělení půdy v dosahu vládnoucího sídla. Rozšíření lineárního písma B dosvědčují i popsané nádoby například z Eleusiny (Attika) a z Orchomenosu (Boiotia). Na druhé straně však nesmíme přehlédnout, že ne ve všech regionech původní řecké země byly v mykénské době zřizovány paláce a zaváděny odpovídající palácové organizační formy. V bezprostředním sousedství palácového hospodářství byly dokonce stanoveny určité hranice možnostem panování. Palácový systém jako takový vyžadoval správní a vynucovací štáb,

12 Na *Iliadu* navazuje *Odyseia*: Homér, *Odyseia*, Praha 2007.

jehož vydržování stálo nepřehlédnutelná vydání, takže se samozřejmě rozšiřování personálního stavu řídilo zdroji příslušného vládce. K tomu připočteme, že byly omezeny dopravní a komunikační možnosti, i když například v Argu síť cest umožňovala veskrze vysokou výkonnost. V relativně velké messinské mocenské oblasti vládce Pylu mělo žít přes 50 tisíc lidí, kteří tehdy nemohli být podřízeni zcela jednotnému řízení z centra. Soukromé pozemky v registraturách nebyly zřejmě zachyceny a v sídlech „na venkově“ dál přetrvávaly bezpochyby místní organizační formy, takže nám texty v zásadě poskytují jen některé informace o oblastech bezprostředně podléhajících palácovému hospodářství, jako obchod, zemědělství a řemeslo, stejně jako o sociální struktuře pracovních sil, v paláci sloužících, a o družině, případně o lidech bezprostředně spojených s vládcem paláce, který byl označován jako va-na-ka („vanax“, „vládce“, „král“) a který současně vykonával funkce kněze, avšak zcela jistě nebyl předmětem zbožného uctívání. Významnější nositel funkcí v jeho službách byl ra-wa-ke-ta, jehož postavení je možné transkribovat jako lavagetas a mohlo znamenat „vůdce lawosu“ („zbrojního lidu“). Dalšími oporami vládců byli zřejmě družiníci, jejichž pojmenování znělo e-qe-ta (hepetas), vysoce postavení funkcionáři s titulem mo-ro-qa, jehož význam je však nejasný. Mo-ro-qa mohl také působit mimo palác jako správce okresu (ko-re-te). Mocenská oblast Pylu byla složena ze 16 okresů, které byly zase připojeny ke dvěma „provinciím“, v nichž tehdy jistý du-ma vykonával zvláštní úlohy. Jako důvěrník va-na-ka(y) v místních oblastech sloužil mezi jinými qa-si-re-u, který kupříkladu byl zodpovědný za přidělování bronzu jednotlivým kovářům. Jeho titul platil jako předstupeň pozdějšího pojmenování basileus („vyšší pán“, také „vladař“, „král“). Dalšími doloženými osobami jsou majitelé půdy s rozdílnými právy a pozemky a kněží a kněžky, jakož i sociálně nízké vrstvy, mezi něž patřili do-e-ra a do-e-ro. Tyto pojmy představují předchůdce pro doule („otrokyně“) a pro doulos („otrok“). I mykénské do-e-ra a do-e-ro představovaly zřejmě bytosti závislé v rozličných postaveních, jež ovšem mohly být i výrazem pro nesvobodu. Doložený pojem pro označení kolektivu da-mo se patrně vztahuje na skupinu statkářů, kteří tvořili něco na způsob venkovské obce. To stojí za pozornost, protože da-mo vyjadřuje předchůdce pozdější formy damos, případně demos („lid“). Lineární písmo B bylo zřejmě zavedeno částečně do správy paláce, v rámci které příslušníci oněch venkovských společenství museli určitě pozemky uvolnit pro pracovní síly a funkcionáře, aniž by tak k nim ztratili právo vlastnictví. Dál odsud můžeme odvodit svědectví o existenci místních vyšších vrstev, jejichž postavení se nezakládalo na právní vazbě k páni paláce. Feudální struktury se v mykénském systému totiž nedají doložit.¹³

13 Karl-Wilhelm Welwei, *Die Griechische Frühzeit – 2000 bis 500 v. Chr.*, München 2002, s. 18–20, ukázky přeložil Ivan Štern.

„Temná staletí“ a otázka jónské kolonizace

„Doba mezi rozpadem mykénské palácové struktury až po počátek 8. století je často povrchně popisována jako ‚temná staletí‘. Avšak mnohá zkoumání jak jazykovědná, tak archeologická v posledních desetiletích přinesla nové závěry o důležitých vývojových obdobích antického Řecka, a tak se termín jeví takřka jako zavádějící. Změny, které proběhly v dlouhém přechodném období vývoje antického Řecka od dominance mykénských palácových rezidencí až po vznik institucionálního uspořádání ve formující se archaických poleis, vtiskly rozhodujícím způsobem vývoji řeckých dějin svůj ráz. V tomto období se utvářely historické řecké dialekty, v jednotlivých společenstvích vznikaly státní struktury a identity, rozvíjely se spolkové organizační formy, fýly a frátrie jako integrální součásti svazů poleis, které nepůsobily jen jako politické jednotky, ale za svou soudržnost vděčily ve velké míře svým specifickým kultovním rituálům. Dlouhodobé politické a společenské struktury vesměs vznikaly v malých poměrech, v jejichž rámci už z doby mykénské pocházející dělení společnosti na svobodné a nesvobodné sice nemohlo být překonáno, na druhé straně zas v jednotlivých společenstvích svobodných, navzdory sociálním rozdílům mezi horními a dolními vrstvami, nevznikla nepřekonatelná propast a byly zde v dalším vývoji v každé chvíli možné jak nečekané sociální vzestupy, tak i úpadky. Rozhodující pro tento historicky eminentně významný proces bylo zvláště to, že se naplňoval ve své podstatě za stejných endogenních – zevnitř vycházejících – podmínek, protože nebyly narušovány masivními intervencemi orientálních ‚velmocí‘ nebo řízeny z jiných směrů. Kontakty s vnějším světem ale pokračovaly dál. I to byl podstatný faktor v onom transformačním procesu, který přecházel do archaické doby. Z oblasti vyžarování starých orientálních vysokých kultur se řeckým řemeslníkům a umělcům dostávalo stále nových podnětů, které jim byly prostředkovány také díky přistěhovávším se specialistům z prostoru Blízkého východu, takže nakonec vyznění mykénské kultury vycházelo v neposlední řadě z inovativních impulsů, přicházejících z ne zcela omezeného toku informací z Blízkého východu. Nejvýznamnější a nejuspěšnější novinka byl bezpochyby vývoj řecké abecedy (kolem, respektive krátce po roce 800 př. Kr.), odvozující se z formy fénického konsonančního písma, používaného primárně v severní Sýrii. Možná se Řekové s tímto písmem seznámili díky kontaktům s fénickými námořníky a obchodníky na rozličných místech, díky čemuž znalost lineárního písma B dávno upadla do naprostého zapomnění. V tomto ohledu vedly palácové katastrofy v tehdejších mocenských centrech k ostrému průlomům, zatímco v dalekých částech mykénské civilizace osídlení trvalo, a dokonce je na různých místech možné pozorovat jistou fázi obnovy, která se manifestuje jednak v nových strukturách osídlení, jednak v rozvoji keramického stylu

pozdní Hellady (IIIC) a v jeho pokračování na vysoké úrovni v malování váz v tak zvaném zhutněném stylu.“¹⁴

Vztah etnik (ethnos) a poleis v procesu vzniku řeckých států

„Nové osidlovací aktivity a vznik nových organizací uspořádaného života společenství vyvstaly vesměs v průběhu přehledných poměrů, avšak jen do té míry, do jaké podobné závěry dovolují učinit archeologické nálezy. Zmíněné stopy osídlení zdůrazňují – jak bylo řečeno –, že nešlo o plošně osídlené území větších ‚kmenů‘ nebo ‚kmenových svazů‘. V oněch regionech, kde je potřeba počítat na základě zde existujících dialektů s určitou proměnou obyvatelstva, respektive s přistěhováním nových obyvatel, byly počátky všude věru skromné. Proto zde, v této mozaice s početnými krystalizačními body nového společenského utváření, s mnoha integračními procesy různého druhu, nenacházely své místo velké skupiny obyvatel. Z hlediska tohoto nového pohledu na procesy a vývoje v průběhu ‚temných staletí‘ byly překonány starší teorie, které vycházely z předpokladu, že v době velkého prehistorického stěhování národů existovaly rozsáhlé kmenové svazy s relativně pevně uspořádanými strukturami. Tyto starší výzkumné teze kladou částečně chybně generalizující rovnítko mezi takzvaná kmenová území a oblasti dialektů a odkazují se na ně, přičemž neberou v potaz hledisko sukcesivního, postupného (‚ve vlnách‘) rozšiřování lingvistických inovací. K tomu přičtíme, že ani logistické problémy, které se nutně musely v průběhu velkého stěhování národů v prehistorických dobách na dlouhých trasách vyskytovat, se v nich neberou v potaz. Další chybný pramen se odvozoval z nepřesné interpretace vzniku dórských a jónských fýlů (společenských svazů), které byly chápány jako indicie pro existenci velkých skupin uvnitř starších velkých kmenů. Uvedená domněnka nebyla vzdálena v jisté míře skutečnosti. Jak v dórských, tak i jónských dialektových oblastech nesly určité fýly ve stejné řadě historických poleis stejné jméno. A tak můžeme předpokládat, že se dál projevovaly starodávné tradice. Touto tezí se ale těžko dají vysvětlit přejmenování fýlů v 6. století v Sikyonu, stejně jako utváření nových fýlů v průběhu Kleisthenovy reformy v Athénách (508–507), o které budeme ještě později zevrubně mluvit. Díky novému obrazu dórské kolonizace je zpochybněna především ona starší výzkumná teze, předpokládající, že dórské fýly v zásadě existovaly už v rámci ‚kmenové organizace‘ ještě před odchodem dórských svazů do svých historických sídlišť. V tomto případě by se relativně malé odcházející skupiny skládaly z členů třech dórských fýlů a tři velké svazy jako fýly by si zachovaly napříč dlouhým časovým údobím svou původní organizaci a svoji soudržnost, stejně jako vědomí

14 Tamtéž, s. 28–29.

identity. /.../ Způsob takového mechanismu členění se jeví jako nerealistický. Takto by se přesvědčivě nedalo vysvětlit tehdejší stěhování, stejně jako vznik a usazování řeckých idiomů spolu se svými dialektovými ‚smíšenými formami‘, které lze odvodit z komunikace s jinými seskupeními a z odpovídajících vlivů, jež přicházely zvnějšku.“¹⁵

Vedle fýlů mluvíme často o skupinách s názvem frátrie (bratrstva) a gény (jednotné číslo genos); ty jsou označovány jako „sdružení podle pohlaví“, představovaly tedy jakési prvky příbuznosti v řecké společenské struktuře. Dozvídáme se o nich víc v historické době, v níž měly jako podskupiny v polis integrující funkce ve společenském životě občanů a kdy naplňovaly určité stabilizační úlohy řádu v rámci celé polis. Členství ve frátrii bylo kupříkladu předpokladem k uznání plného občanství pro mladého brance. Jako elementy polis to však byly pouze fiktivní příbuzenské svazky a gény nebyly vzdor starším výzkumných tezím žádnými příbuzensky propojenými spolky, jež pocházely z více rodin, ale primárně společenství, utvořené k praktikování určitého kultu. Jak uvádí Welwei, frátrie a gény byly proto stejně jako fýly komplementárními prvky k veřejným orgánům a institucím. To znamená k úředníkům, radám a lidovým shromážděním, které naplňovaly ústřední politické úlohy. Tyto instituce řeckých poleis se vztahují k prapůvodním formám „předstátních“ společenství, v nichž už ale existovala vztahová přediava, tvořená sousedskými a příbuzenskými svazy, která fungovala v užším rámci svých vlastních sociálních systémů jako „záchytná síť“ a současně i pro celek jako záruka bezpečnosti a spořádaného soužití. Konsolidace veřejných institucí, vybavených všeobecně uznávanými kompetencemi, a rozvoj zmíněných společenských organizačních forem představovaly souběžně probíhající a vzájemně se ovlivňující procesy v oné dlouhé pomykénské proměně řeckého světa, ve kterém se od pozdního 8. a raného 7. stol. př. Kr. rodily pozvolna státní struktury. Proměna před-státní společnosti ve státně organizovanou byla procesem velmi dlouhým a pozvolným, přesto můžeme určit její základní rysy.

Důležitými faktory v měnícím se světě po-palácové doby se tedy staly jisté tribální prvky v tehdejší sociální struktuře. Pod nimi rozumíme menší společenství, která už na místní nebo regionální úrovni díky silné sounáležitosti v rámci sousedských a příbuzenských vztahů naplňují pořádkové funkce a v rámci palácového panování nemohou být odstraněna. Strukturální prvky nemůžeme ovšem považovat za projev řádné kmenové organizace. Okolo roku 1200 př. Kr. začíná konec palácové doby, avšak komplexnější diagnózu příčin tohoto dlouhého procesu nelze zatím provést. Katastrofy v různých částech mykénské doby totiž nenastaly současně, nejdřív byl zničen palác v Pýlu, později palác v Mykénách

15 Tamtéž, s. 39–40.

a Tirynsu atd. Někde šlo pravděpodobně o zemětřesení, jinde o nájezdy loupeživých námořních svazů, onde o vzpoury domácího obyvatelstva, tažení různých kmenů. Celkový obraz nelze nastínit, jisté jenom je, že doba opevněných velkých paláců jako center moci a ekonomiky skončila, což mělo i důsledky pro politické myšlení. Francouzský filosof Jean-Pierre Vernant v práci *Počátky řeckého myšlení*¹⁶ píše, že tehdy „mizí i určitý typ království, určitá podoba sociálního života soustředěného kolem paláce, z řeckého horizontu se vytrácí postava božského krále“. To, co se pak postupně vynořuje někdy až do počátku 8. století před naším letopočtem, je politicky a ekonomicky něco úplně jiného, je to nový vznikající „řecký svět“, jenž se velmi odlišuje od celého východního prostoru, který s ním sousedil. Vzniká současně na řecké pevnině, v egejském ostrovním světě, na pobřeží jižní Itálie, na Sicílii a západním pobřeží Malé Asie.

Všude jde o jakési personální svazy, společnosti „bez státu“, to znamená institucí s určitými kompetencemi. „V tomto období královská moc nejenže pozbyvá svých privilegií, a pokud někde v Řecku přežívá, ustupuje aristokracii; tato basileia se liší od mykénské svou povahou. Král nejen změnil své jméno, nýbrž i své poslání.“¹⁷ Došlo ke zhroucení absolutní moci, všemocný král je vystřídán paletou společenských funkcí. Později se rozkládá i moc aristokracie a je nahrazena mocí sdružených občanů. Mnohé nám nejprve osvětlí výsledky výzkumu tzv. Velké řecké kolonizace.

Takzvaná velká kolonizace Řeků

„Řecké osídlování řady pobřežních oblastí, ostrovů Středomořího moře a oblasti Černého moře, označované za velkou kolonizaci, začalo zhruba v polovině 8. století a pozvolna doznávalo kolem let 550–500 př. Kr. Jednalo se tu o zakládání nových sídlišť, která se zpravidla rozvinula v samostatné poleis a převzala potřeby a instituce ‚mateřského města‘ (metropolis), ale případně na něm zůstala politicky a právně závislá nebo se své samostatnosti musela vzdát, pokud se ocitla v oblasti působnosti expansivních snah větších poleis ve svém regionu. Dnes běžné označení těchto zakladatelských aktů jako ‚kolonie‘ je v zásadě matoucí, neboť jeho moderní pojetí implikuje představu okupace a inkorporaci cizích teritorií a podrobení jejich obyvatel expandující mocnosti. Pro tento případ relevantní řecký termín zní *apoikia* a označuje podle smyslu ‚usídlení se vně‘, mimo občanský svaz, z něhož zakladatelský akt vyšel, popřípadě z něhož pochází většina ‚kolonistů‘. Usídlenci v takové řecké *apoikia* se přitom lišili od coloni v římském slova smyslu colonia. Ti se na základě usnesení římského lidu jako

16 OIKOYMENH, Praha 1993, s. 18.

17 J. P. Vernant, *Počátky řeckého myšlení*, s. 32.

občané římského nebo latinského práva (většinou) mají udržet ve městě, které si Římané podrobili, anebo na území, které okupují, a zajistit zde vládu Říma. Typu římské *colonia* odpovídají spíše na základě rozhodnutí polis zakládaná vnější sídliště v 5. a ve 4. století před Kr., která sloužila bezpečí Athén. Je otázka, do jaké míry už v průběhu velké řecké kolonizace byly zamýšleny obdobné zakládací akty na podkladě oficiálních rozhodnutí veřejných institucí ‚mateřských měst‘. V počátcích kolonizačních hnutí to můžeme s jistotou vyloučit. V řeckých obcích 8. století ještě neexistovaly žádné pevné institucionální rámce, a tak tu – jak bylo už vícekrát zdůrazněno – tehdy panovaly ‚předstátní‘ poměry. Musíme ale nepochybně počítat s rostoucí mobilitou, jak je zřejmé z Homérových eposů, v rámci kterých mnozí jednotlivci putovali z místa na místo nebo se ocitali v cizině, ať už byli z vlastních sídlišť vyhnáni mocnými protivníky nebo vypuzeni místním společenstvím, ať už byli zajati piráty a kdesi mimo vysazení, ať už sami provozovali pirátství anebo obchod, ať už se dávali do cizích služeb jako válečníci nebo věřili, že se svými příbuznými v daleké zemi najdou lepší místo k bydlení, jak to dovedli vyprávět básníci o Odysseovi po jeho přistání u Kyklópů (*Odysseia*, IX, 125–136). Ani v příběhu o Fajácích (*Odysseia*, VI, 4–10) není líčeno, jak kolonisté na základě rozhodnutí své ‚domovské obce‘ zakládají *apoikiu* (kolonii). Básníci spíš vyprávějí o (fiktivním) přesídlení celého lidu (*demos*) pod vedení jeho prvního muže, který je charakterizován svým postavením jako nejvyšší ‚vůdce‘ (*basileus*). Eposy líčí předpoklady a rámcové podmínky pro počátky velké kolonizace Řeků. V tomto, ještě ‚předstátním‘ světě se orientují zakladatelé (*oikisté*) nových sídlišť podle svých stávajících cílů a poměrů, které je obklopují.¹⁸

V naprosté většině nových řeckých sídlišť šlo politicky o skupiny obyvatel soustředěné okolo nějakého *basilea*, jehož pozici nelze ovšem charakterizovat jako pozici krále, jak jsme již uvedli. *Basileus* nebo také pán určitého hospodářství (*oikos*) stál na vrcholku jakési společenské pyramidy, složené z příbuzných, důvěrníků a dalších svobodných a nesvobodných obyvatel. *Oikos* tvořil také určitý malý okruh moci, na němž se podíleli tou či onou měrou všichni svobodní lidé, kteří měli za úkol bránit dané společenství. Jádro občanů tvořili ti, kdo byli schopni si pořídit výzbroj bojovníka, *hoplita*, což bylo dost nákladné. Ti se také společně scházeli a radili, společně rozhodovali. Jistá hospodářská nezávislost těchto svobodných a jejich schopnost vést boj jim poskytovala i jistou nezávislost na momentálním pánovi *oikos*, jenž nebyl vlastníkem všeho, pozemků i lidí. Hlavní společenský rozdíl byl mezi svobodnými a otroky, nikoli mezi tím, kdo stál na vrcholu společenské pyramidy, a kdo byli pod ním. Tak se vytvářely poleis, jako společenství svobodných občanů, kteří byli majetkově

18 Tamtéž, s. 44–46.

nezávislí a společně rozhodovali. Jenže pro všechny, kdo žili ve vyspělých poleis a reflektovali s velkým časovým odstupem jejich rané počátky, bylo obtížné, ba dokonce nemožné překlenout dobu mezi vládou mytických králů a nastolením politických úřadů v polis, především zvolených úřadů *archontů*. Dodnes nemáme spolehlivé údaje o tom, jakým způsobem například v Athénách přešla moc od *basilea*, jenž byl mylně považován za krále, k *archontům*, ročně voleným úředníkům. Tato neznalost se týkala i Aristotela, jenž mylně předpokládal, že Athény měly původně královské zřízení.

Vznik a rozvoj institucí v prostředí řeckých sídel

„Aristotelés ve svých líčeních ústavních teorií vychází z toho (*Politika*, 1297b16), že polis jako politická organizační forma vznikla z královského panování. Rozumí jeho další historii jako sled ústav, jejichž ráz utvářel vývoj bojové taktiky. Po údobí království měli jezdcí jako nadřazený bojový druh určovat politické dění a jako vedoucí vrstva představovali oligarchii (vládu malé skupiny). Do té doby, než vývoj vojenské taktiky na základě falanx začal vyžadovat větší nasazení *hoplitů* (to znamená těžce vyzbrojených ‚pěšáků‘). V důsledku toho se tak stala spornou původní vláda jezdců. Pak měla vzniknout takzvaná *politeia hoplitů*, ‚ústava‘ (‚zřízení‘), v rámci které při hledání politických rozhodnutí dominovala širší střední vrstva *hoplitů*. Užití pojmu *politeia*, který vznikl teprve v klasické době a primárně označoval osobní spojení občanů (*politén*), je zde ovšem anachronismem. Aristotelés se v tomto případě neorientuje jen podle kategorií klasické řecké teorie státu, ale kreslí zde i silně zjednodušený obraz sledu ústav, jejichž znaky přenáší na dobu, ve které se ještě nevyskytovala v řeckých sídlištních a obranných pospolitostech (společenstvích) žádná jim předpokládaná institucionální skladba. Jeho paradigma je tu bezpochyby epické ztvárnění systémů vlády, jejichž rozličnost a komplexitu v sobě Aristotelova teorie neobsáhla. Odhlédnuto od toho, jezdcí v raném Řecku nebyli obecně nadřazeným bojovým druhem; bojová síla thesalských jezdců byla spíš výjimkou. Institucionální pravidla se ovšem vyvinula v mnohých společenstvích z řídicích struktur a forem společenského života, jak už bylo naznačeno v homérických eposech. Epické scény odrážejí do hloubky jdoucí proměny společenských a ‚politických‘ struktur v mnoha řeckých sídlištních společenstvích v průběhu 8. století. Ze silné monarchie ovšem vytváření poleis nevycházelo. To ale neznamená, že by se v Řecku v době mezi katastrofami mykénského palácového systému až po rané tyranie v oněch oblastech, v nichž povstaly organizační formy typické pro polis, obecně nevyskytovaly žádné samovlády. V druhém zpěvu *Iliady* jsou proti sobě názorně postaveny ‚samovláda‘ a ‚mnohovláda‘ jako dva vzájemně se vylučující způsoby panování a současně tak vyjádřeny rozdílné dobové představy řídicích funkcí a výkonu moci v obranných nebo v sídlištních svazcích. ‚Mnohovláda‘ tu

nepředstavuje žádnou šifru pro proto-demokratické koncepty, ale poukaz na způsob proměnné hry sil v řeckých obcích, v nichž byly na denním pořádku rivality a konkurenční boje mezi vysoce postavenými osobami a členy společenských ‚stavů‘, jakmile šlo o vedoucí pozice a vliv na události. Podle stavu věcí se spory odehrávaly v přehledných místních rámcích. To, že na vývojovém stupni rané doby nejprve vznikaly jednoduše strukturované skladby institucí, neznamená v posledku, že se v postmykénském Řecku nacházely zdroje pro stabilizaci monarchické vlády /.../ Částečně skokový nárůst obyvatelstva v 8. století však vytvořil nové problémy, které se především odrazily v právní praxi. Potřeba regulace v této oblasti je zdůrazněna ve dvou pozoruhodných epických scénách, jak to mohlo být typické pro sídlištní společenství ‚homérského‘ světa. V *Odyseie* (XII, 439) je připomenuto úsilí muže, který na agoře (místo pro shromáždění) má rozhodnout ‚mnohé procesy stran ve sporu‘ a ve slavné soudní scéně *Iliady* (XVIII, 497–508) je vylíčeno urovnání sporu ze strany skupiny gerontů (‚nejstarších‘), kteří musejí posoudit, zda muž, který se dopustil smrtelného deliktu, má opravdu vyplatit příbuzným zabitého jimi akceptovanou ‚pokutu za vraždu‘. ‚Soudci‘ (popřípadě ‚rozsuzující muži‘) a strany ve sporu jsou obklopeni muži z lidu (demos), kteří se vášnivě podílejí na průběhu jednání. Je pozoruhodné, že v ani jedné scéně se výkonu soudcovské činnosti nebo vedení jednání neujímá žádný *basileus* /.../.

Právní představy v homérských eposech nepochybně vycházejí z dlouhých tradic. Už v rámci mykénských palácových systémů existovala pravidla pro řešení sporů, jak je zřejmé z lineárních tabulek B s odkazem na jeden právní spor mezi kněžkou a společenstvím lidí (*damos* = *demos* = lid) jistého statkáře. Možnosti a představně zavedení ústřední instance (kolem roku 700 př. Kr.), v rámci které společenství lidí (demos) nalezne obecné uznání, jsou zdůrazněny v obraze ideálního *basilea* (vladaře) ve vstupních verších – Hesiodovy *Theogonie*, v níž se vypráví mýtus o vzniku Země. Podle něho soudobá žádoucí představa *basilea* je taková, že se vyzná v dědičných právních normách a umí je správně vyložit a stejně tak dovede urovnat ‚velký spor‘. Text ukazuje, že byla vyžadována pravidla k zachování vnitřního smíru a k zajištění potřeby pořádku, a zběhlý muž, který je označován jako *basileus* a bezpochyby všeobecně uznáván, avšak není žádným ‚vládcem‘, má šanci získat pravomoc k výkonu smířčího soudce. Na agoře jej všichni okouzleně pozorují, když se ujme slova. Zřejmě se tu ohlašuje přechod z ‚předstátní‘ právní praxe k institucionalizaci funkce, zastávané a soustavně ji vykonávané osobou, jejíž postavení se neodvozuje z monarchické moci, ale spočívá na důvěře, kterou požívá. To, že ‚veřejný prostor‘ agory hrál významnou roli i jako řečniště jednotlivých osobností v tomto transformačním procesu, potvrzuje další epická scéna, ve které muž mocný slova je chválen a ve svém sídlišti obdivován ‚jako bůh‘ (*Odyseia* VIII, 170–173) /.../.

Lid (demos) nelze při důležitých rozhodováních obejít, a tak se v eposech odrážejí už určité předpoklady pro jeho institucionalizaci. V pozdním 7. století byl tento rozhodující krok naplněn ve vývoji k státnosti v celé řadě obcí.¹⁹

„Zvěčnění a regulace označují i vývoj starších předstátních poradních shromáždění v orgány polis. Pod ‚formalizací‘ tohoto způsobu můžeme bezpochyby rozumět omezení počtu členů *gerúsie* ve Spartě na třicet (včetně obou králů). Podobná ohraničení se vyskytovala i na Krétě, kde bylo pravidlem třicet členů rady (nebo dvacet v menších polis), stejně jako v Argu, kde instituce takzvaných osmdesáti zřejmě vzešla ze staré šlechtické rady. Další příklady fixace počtu členů ve starších radách nabízejí Knidos a Elis. Údajně se tak mělo zabránit, aby se boje o získání pozic mezi kandidáty z vyšších vrstev, kteří jediní přicházeli pro tyto funkce v úvahu, nedostaly mimo kontrolu. Zmíněného cíle v celé řadě obcí bylo ale zřejmě možné dosáhnout i díky relativně vysokému počtu členů rady, stejně jako přijetím zvláštních přístupových kritérií, kdy například jako předpoklad pro přijetí do rady (*areopag*) bylo vyžadováno oblečení vrchního úředníka, což se týkalo případu Athén.

Zvláštní význam pro další řecké dějiny získalo lidové shromáždění, které v klasické době platilo za symbol svobody a svébytnosti hellénské obce. Spolu s vývojem shromáždění demu v pravidelnou instituci je neoddělitelně spojeno zformování ‚občanského státu‘ polis, jejímž charakteristickým znakem je účast občanů (*polités*) na hledání odpovídajících rozhodnutí. Nicméně v celé řadě polis se vykytovala omezující ohraničení aktivního občanského práva, to znamená práva na podílení se na jednání a na rozhodování, rovněž tak na výkonu veřejných funkcí. V Epidauru se skládalo toto plné občanství z grémia o 180 osobách. V Massalii bylo zavedeno patrně už při založení kolonie ohraničení práva na úřední oblečení, jakož i práva na způsob dědění kandidatur, které ale podle Aristotela (*Politika*, 1305b4) bylo posléze zrušeno. Podobná omezení jsou známa i z Knidu a Herakleia u Pontu. Počet tisíce plně oprávněných se dochoval pro Kolofón, pro Kymé v Malé Asii, pro některé *apoikie* na západě... Na rizika vyloučení částí demu v obcích, které platily po vzniku řeckých ústavních pojmů v druhé polovině za oligarchie, se v antickém Řecku neustále poukazovalo v teoretickém diskursu o podobě státu a v debatách praktické politiky.²⁰

19 Tamtéž, s. 60–64.

20 Tamtéž, s. 70–71.

5. Řecký model demokracie mezi oligarchií a tyranii

Moderní věda se shoduje v tom, že model demokracie začal vznikat v první polovině 5. století př. Kr. Ve zcela určité době, za zcela určitých okolností, jak historických, tak kulturních, a navíc v určitém historickém kontextu. Řecká demokracie vzniká jako athénská demokracie. Její vznik je tedy spjat s athénskou polis a jejím politickým vývojem. Model demokratické vlády se ovšem rychle šířil do dalších řeckých polis a rychlost tohoto procesu dokládá, že všude existovaly podobné myšlenkové struktury jako v Athénách. Šíření demokracie probíhalo většinou spontánně, bez zásahů a podpor. Dalo by se také říci, že řecký svět byl tehdy zralý pro demokracii. Rozhodujícím předpokladem však byla existence svobodných majitelů půdy, kterou jim nikdo nepřidělil nebo nedal k dispozici, ale na níž se usadili a začali svobodně hospodařit. Tato ekonomická svoboda vedla k hledání různých forem politické svobody. Nikdo neměl zájem na tom, zřizovat si nad sebou nějakou cizí moc. Politická práva měli ti, kdo si mohli pořídit výzbroj a mohli tak bránit společenství.

Athény v pátém století př. Kr. představovaly politický region, jenž se geograficky nazýval Attika, region, v němž většinou vládli majitelé pozemků, šlechta a bohatí občané, usilující o uchování nadvlády nad ostatními, tj. především bezzemky nebo nájemci půdy. Zvláště naléhavý byl problém ve vztahu majitelů půdy a nájemníků, kteří ručili za nájem nebo půjčky svým tělem, a když nájem nesplatili, byli i s dětmi odváděni do otroctví. Samovláda skupiny bohatých mohla existovat jako politický model buď v podobě oligarchie, nebo tyranie. Ani jedno se ovšem nepodařilo natrvalo prosadit. Monarchie spíše existovala jenom ve vzpomínkách na dávné doby, oligarchická vláda si nedokázala vyvinout trvalejší struktury a tyranie vždy představovala něco výjimečného a přechodného. Aristotelés v úvodu ke své *Athénské ústavě*²¹ píše, že dlouhou dobu probíhaly rozbroje mezi urozenými a lidem. Nakonec se prosadila demokracie, zřízení, v němž má v rukou politickou moc *demos*, tj. všichni athénští občané. Prosadila se díky téměř třicetileté reformní snaze určitých předních Athénanů, kteří se snažili politicky povýšit význam shromáždění občanů na agoře a jejich společných rozhodovacích pravomocí. Demokracie tedy nevznikla náhle a rychle, ale vznikala postupně v řadě politických zápasů, například s tyranii. Navíc nevznikala podle nějakého předem daného projektu či plánu. V Řecku nevznikla demokracie na základě nějaké teoretické reflexe nebo hlubokých filosofických náhledů. Vznikla díky politickým reformám, které vycházely z určitých konkrétních politických požadavků. Když se demokracie stala politickou skutečností, vznikly

21 Aristotelés, *Athénská ústava*, Praha 2004.

také různé teoretické reflexe, včetně její kritiky, především ze strany řeckých filosofů.

Celá historie demokracie začíná tím, že Řekové velmi brzy po vzniku svých polis tematizují otázky moci (*krátos*) a vlády (*arché*). Již od raného 7. století lze vystopovat pojem *archón*, tj. ten, jenž vládne, i když jen v mezích jistých omezených kompetencí. Rozhodně to neznamenal nějaký raný koncept suveréna či suverenity. Veškerou moc pak postupně získali občané (*demos*), odtud *demo-kratía*. Základní opozitum vůči této moci je *oligarchía*, vláda nemnohých, skupiny (*oligoí*), tj. šlechty a bohatých. Někteří v této věci mluvili o vládě aristokracie (*aristokratía*) nebo elity (*aristoi*), ale míněno bylo totéž co oligarchie. Rozdíly mezi mocí a vládou Řekové netematizovali.

Řecká demokracie se vyznačovala tím, že nebylo možné určit, kdo vlastně v polis vládne, neexistoval v nich nějaký zásadní rozdíl mezi vládnoucími a ovládanými, delegovaná moc byla minimalizována a byla pod stálou kontrolou shromáždění občanů, které jediné rozhodovalo. Ti, co vládli, archonti, byli vybírání shromážděním (*ekklésia*) občanů pro výkon určitých administrativně-organizačních úkolů, ale stále se jednalo o tytéž občany. Jednou jako *archontés*, podruhé jako *ekklésiastés* a opačně. Pak také mohli být občané v roli soudců (*dikastés*). V podstatě šlo o to, že řecká demokracie neznala žádnou samostatnou státní moc mimo moc občanů. A v tom byl také její základní rozdíl oproti všem jiným státním a politickým útvarům té doby, které se zakládaly na státní moci bez moci občanské, protože vůbec tuto moc neznaly.

Platón (428/427–348/347 př. Kr.) tuto věc ovšem akcentoval kriticky. To, že v Athénách vládne demokracie, moc bez konkrétních vládnoucích, charakterizoval spíše jako anarchii (*anarchos*), nebo, jak také říká ve své dialogické knize *Zákony*, „svobodářství“ bez správné míry. „Platí tak o veškeré moci tatáž slova, že kdykoli se sloučí v člověku největší moc moudrosti a rozumnosti, tehdy klíčí vznik nejlepší ústavy a také takových zákonů, avšak jinak nikdy nevznikne.“²² Ve skutečnosti by moc, kterou si představoval, byla mocí oligarchickou, protože moc královskou připsal jednoznačně Persii. „Jsou jakési dvě matky ústav a bylo by správné říci, že z nich mají původ ostatní; je správné nazývat jednu monarchií a druhou demokracií i tvrdit, že onu první má v plnosti národ perský, tuto my; ostatní pak skoro všechny jsou z těchto různě smíšených.“²³ Jenže mezi demokracií a oligarchií existoval propastný rozdíl, občan v demokracii nemohl být „poddaný“, respektive pokud by byl „poddaný“, nebyl by už občanem. Což později v 18. století jako jediný přesně pochopil J. J. Rousseau.

22 Platón, *Zákony*, Praha 1997, s. 101

23 Tamtéž, s. 82.

Aristotelés v *Athénské ústavě* píše, že původně byla ústava zcela oligarchická, úřady byly obsazovány podle urozenosti a bohatství. Nejvýznamnější byli *basileus*, *polemarchos*, *archón*. Ten byl podle Aristotela nejmladším úřadem a byly mu přidělovány nové záležitosti. *Archontů* bylo devět, původně byli voleni doživotně, potom na devět let. „O tom, jakým způsobem přešla v Athénách moc od králů (*basileus*) k *archontům*, ročně voleným úředníkům, jejichž seznam začínal rokem 683/2, nemáme žádné spolehlivé údaje.“²⁴ Vedle *archontů* byla druhou mocenskou institucí Rada (*búlé*), zasedající na Áreově pahorku (*Areos pagos*) blízko agory, již krátce nazýváme *Areopag*. Rada měla dohlížet na zákony a na úředníky, zda podle nich jednají. Radu tvořilo podle Aristotela 401 vylosovaných občanů, později za Kleisthena 500, především bývalých *archontů* a dalších úředníků, a byla pokládána za orgán šlechty a majetných. Vývoj se ovšem ubíral tím směrem, že moc stále více přebíralo shromáždění občanů na agoře a Rada ztrácela na významu, stejně jako se zmenšovala akceptace *archontů*. *Búlé* byla nakonec shromážděním, na kterém se hlavně rozhodovalo o tom, co se bude na agoře projednávat. Na Radu se ovšem mohli obracet i cizinci ve věcech veřejného zájmu.

Řecká demokracie se začala měnit v přímou demokracii, v níž se rozhodující mocí stalo shromáždění občanů (*ekklésia*). Občané zde rozhodovali jednoduchou většinou. Bodem obratu byl rok 462 a jeho iniciátorem byl Efiáltés, jak si ještě později ukážeme. Od té doby ustupuje oligarchie, politický systém, v němž se účast na politice odvozuje od urozeného původu anebo bohatství, a na její místo se dostává vláda většiny občanů bez ohledu na tyto charakteristiky. Každý občan měl svobodný přístup ke všem úřadům, ať byl chudý nebo bohatý. Tím se dostáváme k pojmu politické rovnosti. Ten byl tematizován ještě před 5. stoletím př. Kr. a vycházel z požadavku, aby vlastníci pozemků, kteří si byli rovni ve své vlastnosti svobodných majitelů, byli také politicky rovnoprávní. Podle odhadů moderního výzkumu byl původně podíl Athéňanů bez pozemkového vlastnictví na celkovém počtu mužských obyvatel zhruba třetinový. Jejich počet však neustále rostl, což vedlo k boji o to, kdo bude mít občanství a s tím spojená práva a kdo bude stále ohrožován pádem do otroctví pro nesplacené dluhy. Ve většině nově zakládaných poleis v celém řeckém světě však převažovali noví vlastníci, kteří měli přibližně stejné zábovy půdy.

24 P. Oliva, Poznámka 3,1, in: Aristotelés, *Athénská ústava*, s. 85.

6. Solón

První řecký reformátor na cestě k demokratizaci Athén byl Solón, jenž byl zvolen *archontem* na období 594–593 př. Kr. Jako archont měl za úkol stát se rozhodčím či zprostředkovatelem v hlavním problému tehdejších Athén. Vyřešil ho tak, že zakázal ručit za půjčky vlastním tělem a zrušil dlužní otroctví. Naproti tomu odmítl nějaké nové rozdělení půdy, především šlo o požadavek, aby všichni měli stejné parcely, stejný podíl (*isomoiria*) na úrodné půdě. Místo toho Solón provedl změny politické, rozdělil pro potřeby politické účasti občany do čtyř příjmových tříd (zprvu podle výše produkce obilí, pak podle finančního příjmu), které nahradily aristokratický řád, spočívající na principu původu a majetku. Z majetkových tříd se losovali archonti pomocí bobového losu. Z jedné nádoby se vytáhla tabulka se jménem uchazeče a z druhé bob, byl-li bílý, byl zvolen, byl-li černý, zvolen nebyl. Především ale zavedl možnost odvolat se k soudu. Jak píše Aristotelés v *Athénské ústavě*, když je lid pánem hlasování na soudu, je pánem ústavy. Sněmu občanů se mohli nadále zúčastňovat i svobodní lidé, živící se námezdní prací. Solón byl často pokládán za zakladatele demokracie, a to díky vytvoření soudů.

Solónovými reformami byl prosazen princip, že politický řád je možné utvářet, že není stále stejný, tradovaný a neměnný. Tím byla vlastně vytvořena sama možnost politiky jako takové, protože jejím posláním bylo takový řád vytvářet. Politika, *ta politika*, byla nyní záležitostí jednajících občanů, jednáním, které mělo být zaměřeno na dobrý a spravedlivý řád. Cílem politického jednání se stala *diké*, spravedlivé jednání, *eunomia* (dobrý řád).

Skutečně demokratická politika je možná pouze na základě politické rovnosti (*isonomia*) občanů. Bez ohledu na původ, bohatství či vzdělanost. To je velký odkaz starověkého Řecka, platný dodnes. Jenže již tehdy měl tento princip své kritiky. Na prvním místě to byl Platón, jenž odmítal připustit, že občané, tak rozdílní ve svém vědění a vůbec rozumových schopnostech, a tudíž schopnostech dělat rozumnou politiku, si mohou být politicky rovni. Mínil rovnost ve smyslu, že mohou plně participovat na politickém životě, rozhodování, včetně zastávání všech politických úřadů. V demokracii, v níž platí princip politické rovnosti, pak podle něj vládou lidé chudí, bez vzdělání a povědomí o správném řádu. Demokratický pojem rovnosti postrádal ostatně obsah a jeho udržování mohlo podle Platóna vést pouze k tyranii. Mluví o čtyřech špatných státních zřízeních, timokracii, oligarchii, demokracii a tyranii. Jsou to zřízení, která jsou nejvíce vzdálena od rozumu, a tudíž postrádají řád. Vliv demagogů se především uplatňuje v demokracii. Podle Aristotela, druhého velkého kritika athénské demokracie, vede politická rovnost k pouhé vládě většiny, především chudých a málo vzdělaných. Logickým důsledkem je pak špatná politika. Tam, kde chybí ctnosti,

se většina začne domnívat, že je nad zákony a že může všechno. Jinými slovy, v demokracii se postupně rozkládá a mizí mravní a politický řád, onen dobrý řád, který měli oba velcí filosofové na mysli. Ideálním zřízením je podle Aristotela *politeia*, spojení pozitivních prvků demokracie a oligarchie, opírající se o moc početné střední třídy, tedy ani ne příliš majetných, ale ani ne příliš chudých.²⁵ Tato představa ideálního zřízení se pak velmi podobá dnešním reprezentativním demokraciím.

S politickou rovností bývá také spojena sociální nerovnost. V Řecku osamostatnění politiky, počínaje Solónem, souviselo s tím, že „hospodářství, domácnost“ (*oikos*) byla oddělena od „státu“ (*polis*). Pro politické jednání se tím také ustavují určitá zvláštní pravidla v duchu známého výroku Kleóna, že nikdo nemůže usilovat o obecné dobro a současně plnit povinnosti vůči svým přátelům. Ještě za Solónova života se dostává do popředí politiky v Athénách Peisistratos, jenž se roku 561 př. Kr. zmocnil Athén a nechal se zvolit tyranem. Peisistratos se podle Hérodota zmocnil samovlády lstí, neuznával ideu politické rovnosti, usiloval o samovládu, provozoval nepotismus, ale nezrušil „systém dosavadních úředních hodností a nezměnil právní řád. Spravoval město podle platné ústavy/.../“²⁶ Po jeho smrti se tyranie ujal jeho syn Hippias, jenž byl nakonec Kleisthénem s pomocí Sparťanů (krále Kleoména I.) vypuzen a uchýlil se pod ochranu Peršanů, jimž nadále sloužil. Zúčastnil se také na jejich straně bitvy u Marathónu, jak bylo výše řečeno. Peisistratos neuspěl v pokusu odstranit instituce polis a zavést natrvalo svou samovládu. Obecně se tedy dá říci, že tyranie neznamenala trvalý přímý a pozitivní přínos pro rozvoj řecké státnosti a její stability.

Na ostrově Samos vznikla například okolo roku 538 př. Kr. jedna z nejvýznamnějších tyranických vlád, vládla Polykratova. Ten bezohledně odstranil všechny své rivaly, včetně svých bratrů, a nastolil vládu nad mořem, spojenou s loupežnictvím. Jako každý tyran se snažil ohromit obyvatelstvo nádhernými stavbami, například výstavbou paláce bohyně Héry, nebo kilometr dlouhou štolou skrze horu, v níž byl veden vodovod. Doby tyraníí byly vůbec dobami, v nichž nastal určitý hospodářský rozmach, nakonec ale byla každá násilně svržena, takže jejich úspěchy byly pouze spektakulární a dočasné.

25 Aristotelés, *Politika*, IV. kniha, Praha 1998.

26 Hérodotos, *Dějiny*, I, 59, Praha 1972, s. 41.

7. Kleisthénés

S Kleisthénem (508–501 př. Kr.) získala athénská demokracie svou základní institucionální strukturu. Ironií osudu bylo to, že Kleisthénés nezamýšlel své reformy jako prostředek neboli jako vědomý nástroj demokratizace. Spíše doufal, že v boji mezi jednotlivými aristokratickými skupinami získá reformami na svou stranu lid a bude se pak moci postavit svému soupeři Isagorovi. Ten se opíral o šlechtu, v letech 508–507 byl *archontem* a usiloval o založení tyranidy na základě toho, že všechny úřady obsadí třemi stovkami příslušníků šlechty. Nakonec byl vypuzen a odešel z Athén. Tím byla odstraněna tyranie, ale i vláda aristokratů a bylo vytvořeno místo pro demokracii. Obecně lze říci, že tyranie jako model vlády byla anachronismem. Nebyla totiž výsledkem nebo následkem rozpadu státních struktur. Příčinou jejího vzniku byla nedostatečně vyvinutá demokratická politická struktura, to znamená pravidla pro obsazování úřadů a pro výkon veřejných funkcí. Dokud vládly oligarchické, především aristokratické síly, byla možnost vzniku tyranie stále přítomná. Platón tedy neměl pravdu, když tvrdil, že hlavně demokracie přechází v tyranii, protože ta byla důsledkem deficitní státnosti a ne rozvinuté demokracie.

Dalším základním pojmem řecké demokracie je pojem svobody. Ta byla ceněna více než politická rovnost. Někteří současní interpreti dokonce kladou oba principy proti sobě a uvádějí, že demokracie znamenala hlavně politickou rovnost, a tím i jistá omezení svobod řeckých občanů. Samozřejmě že existovaly rozdíly mezi politickou svobodou a svobodou jako takovou. Například k základním právům řeckého občana patřilo právo svobodné politické řeči na shromáždění občanů (*isegoria*), ale vedle toho existovala možnost svobodně se vyjadřovat ve společnosti (*parrhésia*). V demokratické polis byla totiž svoboda všudypřítomnou hodnotou, každý mohl žít svobodně podle své vůle, což oceňovali i její kritikové, jako byl Platón. Athéňané si mohli například svobodně volit své povolání, jejich soukromí nesmělo být narušováno, mohli si zakládat spolky, kluby atd. V Athénách vládla i jistá svoboda vyznání, řecké náboženství bylo polyteistické, bylo uctíváno mnoho bohů, o jejichž přízeň se lidé ucházeli. Řecko bylo plné chrámů, uctívajících jednotlivé bohy. S výjimkou raných dob se ale Athéňané spoléhali sami na sebe a rozhodující pro ně bylo usnesení lidového shromáždění na agoře. Každé rozhodnutí na něm bylo uvozeno slovy: „Lid dospěl k názoru... Zdá se mu správné...“ Tyto formulace nejlépe vystihují samu podstatu řecké demokracie. Nejde o vyhlášení konečných pravd, ale o výsledek veřejné rozpravy, v níž nikdo neznal pravdu, a proto mohla být debata kdykoli znovu otevřena, pokud byla znovu zařazena na program jednání shromáždění.

Vzhledem k těmto skutečnostem označují někteří badatelé většinu historek o pronásledování „nezávislých intelektuálů“ kvůli hledání pravdy v Athénách

za výtvořky kritiků athénské demokracie. Týká se to do jisté míry i procesu se Sókratem, kde se pochybuje o obsahu jeho žaloby. Tu nám ve svých vzpomínkách zprostředkoval například Xenofón, velký a radikální kritik demokracie. Píše, že Sókratés byl obžalován, že neuznává bohy, které uznává stát, a že zavádí nové bohy, a tím kazí mládež. Tato obžaloba je dnes zčásti zpochybňována, protože stát nepředepisoval žádnou víru v určité bohy, jak tomu bylo v například v Asýrii nebo Persii.

Nejstarším pramenem pro vývoj k demokracii je Hérodotos, který okolo roku 430 př. Kr. konstatuje, že to byl Kleisthénés, který zavedl *demokratia* v Athénách. 411 př. Kr. pak přijalo athénské shromáždění lidu dekret, v němž Kleisthénés označilo za otce demokracie. Pojem demokracie se tedy objevil relativně pozdě, když už dlouho předtím bylo praktikováno to, co tento pojem označoval. Šlo především o sice nekodifikovaná, ale respektovaná základní práva řeckých občanů, o *isonomii* (politická rovnost každého občana), *isegorii* (rovné právo na svobodnou řeč na shromáždění) nebo *isokratii* (rovný nárok na vládu, respektive na všechny úřady v polis).

K *isonomii* uvedla Hannah Arendtová, že tato politická rovnost „existovala jen v této specificky politické oblasti, kde se spolu setkávali jako občané, a ne jako soukromé osoby /.../. Rovnost řecké polis, její *isonomie*, byla atributem polis, a nikoli lidí. Ti dosahovali rovnosti na základě občanství, nikoli narozením. Ani rovnost, ani svoboda se nechápaly jako vlastnosti, které jsou inherentní lidské přirozenosti“.²⁷ Z toho je zřejmé, že pro nový demokratický řád byla určující především myšlenka rovnosti, jež se tím odlišoval jasně od tyranie nebo oligarchie. Všichni ti, včetně velkých filosofů, jako byl například Platón, se pak na základě odmítnutí principu politické rovnosti dostávali na pozice oligarchie. Jedině Aristotelés, jenž na demokracii oceňoval princip svobody, dokázal v *politíi* vymezit ideální střed mezi demokracií a oligarchií.

Kleisthénovy reformy obsahovaly tedy především zavedení jednotného politického občanství Athén a vznik správních okrsků, tzv. *dém*, z nichž se delegovali zástupci do centrální Rady pěti set. Toho bylo dosaženo novým složením tradičních čtyř *fýl*, které byly do té doby v podstatě společenstvími, založenými na přibuzenství, čímž se rozhodným způsobem oslabily vazby na lokální původ a rodiny. Novým základem politického řádu se staly obce, *démy*, základní správní jednotky. Velké státní území Athén, skládající se pravděpodobně až ze 139 *dém*, bylo rozděleno do třech rovnoprávných částí, měst, vnitrozemí a pobřeží vždy po deseti *trityjích*, dohromady tedy vzniklo třicet těchto správních jednotek. Jedna *trytie* z města, jedna z vnitrozemí a jedna z pobřeží pak tvořily *fýle*, jejichž celkový počet byl 10. Každá z nich pak vysílala 50 zástupců zvolených na jeden rok

do Rady pěti set. Největší jednotka byla tedy *fýle*, menší *tritye* a nejmenší *démy*. *Démy* byly velmi důležité, získaly právo vést si listiny občanů, mohly mít vlastní úředníky, například zvoleného nebo vylosovaného starostu (*démarchos*) a kněze a organizovaly vlastní shromáždění obce na agoře. Měly vlastní majetek, a jejich prostřednictvím byla tedy vytvořena lokální autonomie politických a kultovních společenství, ale současně politicky propojených do jednoho celku.

Všechno občanstvo athénskému státu bylo nyní politicky spojeno podle principu delegovaného zastoupení a samozřejmě také jednotným pojetím politických práv občanů. Je zřejmé, že toto politické propojení občanů bylo předpokladem pro vznik integrované polis, jednotného politického společenství. Jeho vytvoření bylo nutné. Athénský stát měl rozlohu zhruba 2 250 čtverečních kilometrů, což bylo na tehdejší poměry obrovské území. Bylo pak jen přirozené, že se na něm etablovala různá lokální mocenská centra, a tím i partikulární zájmy, umožňující pokusy o tyranii, například Peisistrata.

Občanské sebevědomí se pak projevilo i v další instituci, *ostrakismu*, střeptaném soudu. Političtí vůdci mohli být na deset let posláni do vyhnanství, aniž by přitom ztratili občanský status nebo majetek. Tento proces měl dva stupně. Každý rok mohli členové Rady zvednutím ruky rozhodnout, zda se má konat *ostrakismus*. Pokud ano, konal se soud o dva měsíce později na agoře. Zde každý člen *dému* vhodil *ostraku*, hliněný střep, na němž zaškrtnul jméno toho, kdo měl být vypovězen. K vypovězení bylo třeba 200 hlasů členů shromáždění. Tento soud se konal dvacet let po svém zavedení poprvé v roce 487, aby občané vypověděli jednoho příbuzného bývalého tyrana. Bylo to v době po bitvě u Marathónu, kdy sebevědomí občanů velmi vzrostlo. Poslední *ostrakismus* byl proveden v roce 417. Podle Charlotte Schubertové²⁸ byl *ostrakismus* namířen proti tyranům a jejich přátelům, ale také proti těm, kdo příliš vynikali bohatstvím a vlivem, tedy proti aristokratickým politikům, respektive byl nástrojem jejich kontroly. Příznačně se její práce jmenuje *Moc lidu a bezmoc myšlení*. Nejznámější byly dva procesy proti Miltiadovi, o nichž nás zpravuje Hérodotos, ale mluví o nich i Platón. První se konal v roce 493 nebo 492 kvůli tyranii na poloostrově Chersonesos. Miltiadés pocházel z Athén a nastoupil po svém otci jako tyran v království, které bylo pod perskou vládou. Po jónském povstání se vrátil do Athén a bojoval proti perské invazi, vítězství u Marathónu bylo z jisté části jeho zásluhou. Přesto byl obžalován kvůli bývalé tyranii, soud se však konal před dikasterií, soudním shromážděním, a to ho osvobodilo. Pak byl dokonce zvolen stratégem a vypravil se na válečnou výpravu na ostrov Paros. Zde svatokrádežně znesvětil chrám bohyně Deméter Thesmoforos, byl však nakonec vyhnán a na útěku se zranil. Když se vrátil do Athén, byl obžalován kvůli

27 Hannah Arendtová, *O revoluci*, Praha 2012, s. 27.

28 Ch. Schubert, *Die Macht des Volkes und die Ohnmacht des Denkens. Studien zum Verhältnis von Mentalität und Wissenschaft im 5. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart 1993.

klamání lidu, protože nikdy neuvedl pravý důvod, proč se s vojskem vypravil na Paros. Klamání lidu platilo tehdy za typický způsob chování tyрана. Nakonec byl odsouzen k smrti, ale posléze omilostněn a odsouzen jen k vysokému peněžnímu trestu. Během procesu však zemřel na následky zranění, které utrpěl na ostrově Paros. Tyto a další procesy, o nichž budeme ještě pojednávat, vyvolávají řadu otázek, především zda se tu nejedná o politicky motivovanou praxi. *Démos* začal vládnout a podléhal určitým skupinám, které prosazovaly své politické zájmy pomocí institucí řecké demokracie. Nejdůležitější na této proceduře bylo, že s její pomocí byl dotyčný odstraněn z možnosti politického jednání a účasti v místě své polis. Jinými slovy, byla omezena jeho politická práva. Celý tento vývoj až po Kleisthena ukazuje na tři základní rysy řecké demokracie. Za prvé, řecká demokracie byla vždy radikální, opírala se o politickou rovnost občanů a o jejich přímou vládu. V Řecku se nikdy nevytvořilo silné království, ani sakrální základ světské moci. V tom se zásadně lišilo od všech království a říší, které vznikly v oblasti Malé Asie, Mezopotámie, Persie, Egypta atd. To, že byli v Řecku občané schopni vytvořit v poleis poměrně stabilní politické režimy, které se navíc mohly bránit zahraničním intervencím, byl téměř zázrak. Podivuhodné také bylo, že k tomu nepotřebovali žádnou velkou teorii, žádné definice demokracie. Stačilo jim, že demokratický systém stál na politické rovnosti a rozhodování většiny, ale současně poskytoval dostatečný prostor pro svobodu v každodenním životě.

V Řecku se poprvé na scéně dějin objevil svobodný občan, svobodný vlastník, disponující určitými občanskými právy. Občan, jenž byl určujícím subjektem politiky, jenž nechtěl přijmout dichotomii mezi vládnoucími a ovládanými, mezi občanem a státem a dokázal skloubit rovnost a svobodu. Žádný systém přímé demokracie však není bez rizik tzv. tyranie většiny. Prvním dokladem jsou výše zmíněné politické procesy. K nim také patřil systém denunciací a různých udání, směřujících k *búlé*. Profesionální *sykofanti*, tj. ti, kdo podávali žaloby nebo udání, patřili k řecké přímé demokracii stejně nutně a často jako nepřiměřené tresty.

Tyranie většiny je vždypřítomné ohrožení demokracie. Bylo tomu tak ve starověkém Řecku a stejně tak to viděli američtí Otcové zakladatelé. V Řecku se to poprvé projevilo po vítězných bitvách nad Persií. Musíme si uvědomit, že tehdy vlastně vzniklo řecké sebevědomí, řecká identita jako protiklad orientální despotie. *Démos*, jenž společně rozhodoval na shromáždění, začal cítit svou moc a dával najevo. Začala se vytvářet určitá mentalita athénské *dému*, která získala nepříjemné zaměření proti „racionálnímu poznání“ (*logos*) a jeho možností. Začalo se mluvit o tom, že vládne *démos monarchos*, lid jako vládce. Někteří athénští intelektuálové pak získali pocit, že chování *dému* vykazuje určité patologické iracionální rysy, vyjádřené pojmem *mania*, iracionalita, nebo dokonce šílenství. K chování *dému* patřila mimo jiné podle mnohých nespoutanost, nevázanost, nespravedlnost, nedostatek vzdělání atd. Podle Platóna si v demokracii každý myslí, že může dělat, co se mu líbí, a lid je hnán svými pudy

a ne rozumem. Tím vším se propast mezi řeckými filosofy a řeckou demokracií prohlubovala. V dialogu *Gorgias* pak Platón ukazuje, že filosof, jenž podle svého přesvědčení nepředpojatě sleduje pravdu a největší dobro, může být přesvědčen o své výjimečné schopnosti dělat politiku. „Myslím, že já jsem jeden z mála Athéňanů, abych neřekl jediný, který pěstuje politické umění v pravém slova smyslu toho slova, a že jediný z lidí naší doby provozují pravou politiku.“²⁹ Toto přesvědčení, že filosofova individualita, vedená rozumem, stojí nad společenským občanem, je pak také názorně vidět na procesu se Sókratem.

Ten se konal v zimě 399 př. Kr. Byl to proces s filosofem, jenž své názory svobodně hlásal už 25 let a neměl s tím žádné problémy. Přitom to byly názory, které byly vůči řadě principů řecké demokracie velmi kritické. Jenže několik let před procesem se odehrály události, které trochu změnily postoj Athéňanů vůči demokracii. Především začali pocíťovat povinnost bránit své demokratické svobody. Například po přechodném pokusu etablovat oligarchii v roce 411 a znovu 410 př. Kr. přijali zákony, v nichž byl odpor proti těm, kdo chtějí zrušit demokracii, vyhlášen jako nutný. V roce 411 například Demofantův zákon stanovil, že každý, kdo se pokusí zrušit demokracii v Athénách, bude prohlášen za nepřítele a beztrestně zabit. V roce 404–403 byli Athéňané poraženi v peloponnéské válce s oligarchickou Spartou, která pak podpořila svržení demokracie v Athénách. Nastoupila vláda tzv. třiceti tyranů, která redukovala počet plnoprávných Athéňanů z cca 45 000 na 3 000. 2 500 osob, z toho 1 500 občanů, bylo bez soudu popraveno. Po obnově demokracie byla sice přijata amnestie pro přátele a spolupracovníky tyranie, přesto vůči těmto lidem bylo projevováno nepřátelství.

Žaloba vůči Sókratovi měla patrně toto pozadí, protože byl znám jako odpůrce demokracie a v očích mnoha občanů měl sklony k oceňování oligarchie. Italský filosof druhé poloviny 19. století, Antonio Labriola, dokonce píše ve svém díle o Sókratovi z roku 1871, že jeho filosofie vznikla jako protiklad k demokracii. Udržoval vztahy se skupinou třiceti tyranů, k nimž patřil jeho žák Kritias. Za jejich vlády z Athén uprchlo mnoho demokratů, Sókratés zůstal, a byl dokonce zapsán do listiny tří tisíc privilegovaných.

O smrti Sókrata rozhodl soud, který měl 501 členů, athénských občanů, vybraných losem. 281 z nich rozhodlo, že je vinný. Kdyby z nich třicet hlasovalo jinak, byl by osvobozen. V druhém kole šlo o výši trestu, a zde to bylo horší: 361 proti 140. O výši trestu rozhodoval návrh žalobců, což byli tři athénští občané a protinávrh obžalovaného. Sókratés navrhl, že by měl dostat ocenění města Athén, místo za stolem v *Prytaneiu*, a tím si proti sobě postavil jasnou většinu. Je pravděpodobné, že kdyby athénská demokracie neprožívala období extrémního ohrožení, nebyli by občané tak citliví na tak malá ohrožení jejich řádu, jako

²⁹ Platón, *Gorgias*, 521d.

byly Sókratovy kritické postoje. Musíme si také uvědomit, že sebemenší podpora nebo sympatie s vnější nedemokratickou mocností, která nastolila v Athénách tyranii, mohla také znamenat spolupodílnictví na tom, že athénští občané mohli být prodáváni do otroctví.

Podle Hannah Arendtové začal po procesu se Sókratem vývoj politické filosofie. Platón začal hledat vědění mimo oblast pouhého mínění (*doxa*), které podle něj vládlo v polis. Jeho hledání jedné pravdy ho však ještě více odcizilo od polis a nakonec i od Sókratova způsobu myšlení, které zůstalo otevřené a pochybné. Sókratés ve své obhajobě totiž nepochybně bohy, uctívané obvykle v polis, ale uvedl, že jedná podle božského hlasu, jeho *daimonion*, které radí, co má dělat. Přihlásil se tak k principu individuality, která se chce držet dál od politiky, ale současně respektovat zákony polis a rozhodnutí jejího rozhodovacího orgánu. Jeho postoj byl důsledný, ale pro tehdejší většinu, ale i mnoho jeho přátel, nesrozumitelný. Nezcizitelná práva, třeba na svobodu názoru ve věcech obce a opozici, i proti většinové vládě, nebyla tehdy známa a stala se možná teprve v moderní demokracii. Rovnost, jak ji Athéňané chápali, nemůžeme proto ztotožňovat s rovností individuálních, osobně pojatých přirozených práv, například ve smyslu Lockově. Navíc Sókratés tím zpochybňoval samu identitu athénské demokracie.

Benjamin Constant v roce 1819 v slavné přednášce *De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes* rozlišuje dva pojmy svobody.³⁰ První, liberální a moderní pojem svobody se vyznačuje tím, že do popředí staví osobní nezávislost jednotlivce a garanci jeho individuálních práv. Oproti tomu se antický pojem svobody zaměřoval na aktivní účast všech na politickém rozhodování, a činil politickou participaci dokonce povinností a vyžadoval od jednotlivce jisté oběti. Constant přiznává, že Athény poskytovaly svým občanům nekonečně víc politické svobody než Řím, současně však pléduje pro moderní druh svobody, která spočívá v „mírovém užívání osobní svobody“. V novověku má představa, že každý má plný podíl na suverenitě, charakter pouhé fikce. Vůle jednotlivce nemá reálný vliv. Rozdíl mezi svobodou antickou a moderní je proto rozdíl mezi tlakem na politickou participaci v řecké demokracii a individuální svobodou v novověku. V novověku jde o vymezení prostoru osobní svobody a nezávislosti, a tím ochrany před státní libovůlí a společenskou tyranii. Proto je moderní demokracie neodlučně spjata s lidskými a občanskými právy. Antika znala občanská práva, která garantovala politickou rovnost, ale neznala lidská práva, především proto, že otrok nebyl člověkem. Člověk byl plnohodnotným člověkem pouze jako občan.

30 B. Constant, *O antické svobodě ve srovnání se svobodou moderní*, *Reflexe* č. 30, překlad H. Fořtová, rok 2006, s. 77–97.

Constantova přednáška není pouze historickou diskusí o přednostech antického nebo moderního modelu politiky. Spíše se v ní odrážejí základní strukturální problémy každé demokracie. Ukazuje se, že antický i moderní pojem demokracie mají mnoho společného. Především řeší, byť různými způsoby, stejné problémy: vztah mezi svobodou a rovností, mezi politickou participací a vyloučením, většinovým rozhodováním a ochranou individuality.

Kleisthénovy reformy v podstatě trvaly dvě stě let a vytvořily sociokulturní předpoklady pro další rozvoj demokracie. V roce 462 př. Kr., za Perikla, nastává další posun, protože jsou zavedeny ještě dvě institucionální novinky, které nově centralizovaly systém politického rozhodování a kontroly. Odstraněn byl *areopag* jako poslední bašta aristokracie a byly zavedeny diety, denní peníze jako vyrovnání možnosti politické participace na shromáždění lidu a v úřadech pro nemajetné občany. Na shromáždění lidu (*ekklésia*) se scházeli svobodní občané, věkem nad dvacet let, jejichž počet musel být zhruba 6 000, ale bylo shromáždění usnášeníschopné. Celkový počet občanů v Athénách a Attice je odhadován na 40 000. Místem shromáždění byl *Pnyx*, pahorek asi 400 metrů od agory. *Pnyx* se stal symbolem pro shromažďovací demokracii. Aristofanes občany nazýval lidem z *Pnyxu*. Místo na pahorku bylo později neustále rozšiřováno, aby ho bylo dostatek. Občané seděli v polokruhu přímo na zemi, místo měli rezervované především ti, kteří byli vedeni v seznamech v *démoch*. Vyloučení byli: ženy, *metoikové* (cizinci bez občanského statusu) a otroci, ale i takoví občané, kteří svůj občanský status ztratili. Shromáždění se scházelo poměrně často, ve 4. století př. Kr. se jich konalo ročně čtyřicet podle určeného kalendáře povinných jednání. Nesměla trvat déle než jeden den, byla ohlašována nejméně čtyři dny předem. Především šlo o kontrolu úředníků, zásobování a bezpečnost Athén, o politické žaloby, konfiskace, dědičné nároky, ale také petice, otázky kultu a vyslanectví. Shromáždění bylo připravováno v Radě pětiset, přičemž tato příprava, *probuleuma*, měla důležitý charakter, i když ne určující. V Radě sedělo 50 zástupců z každé z deseti *fylií*, přičemž každá z nich měla předsednictví desetinu roku, tedy 36 dnů. Tento výbor, takzvaná *prytaneion*, losovala denně jednoho předsedu, který pak předsedal nejen Radě, ale i shromáždění. Velké politické debaty se totiž konaly vždy před shromážděním, sotvakdy v Radě. Právo na projev měl přitom každý přítomný občan. Athénská demokracie však nekončila těmito shromážděními, ale vyjadřovala se i u soudu, který byl spíše soudním shromážděním. Tyto *dikasterie* byly čistě laickými soudy a byly přístupné všem občanům nad 30 let. Ročně bylo losem určeno 6000 občanů za soudce. Soudci z povolání neexistovali, stejně jako právníci. Vylosování soudci vykonávali přísahu, že budou soudit v souladu se zákony a rozhodnutími Rady a shromáždění. Z tohoto množství soudců byli vybíráni soudci pro jednotlivé soudní dvory, pro veřejné procesy bylo určeno zhruba 500 soudců. Příklad, že by se shromáždilo všech 6 000 soudců v jeden den na jednom místě, je znám jenom jeden. Dále byli od roku 403–402

př. Kr. zavedení *nomotéti*, zvláštní skupina lidí, kteří přijímali zákony vyššího charakteru. Tím byly zavedeny zákony dvojího druhu. *Nomotéti* přitom mohli být vybíráni pouze z okruhu soudců. Jejich zákony pak nepotřebovaly souhlasu shromáždění lidu. A pak byly také zavedeny odvolací procedury, odvolání proti rozhodnutím lidového shromáždění a Rady kvůli tomu, že odporují zákonům.

Ekklesia a dikasteria tvořily tedy legislativu a judikaturu. Nešlo však o žádnou moderní dělbu moci, protože všechna moc byla rozdělována pouze pomocí losu shromážděním občanů. Stejně tak exekutiva. Athény neznaly žádné zvláštní úřednictvo, žádnou úřednickou elitu, která by měla nějakou zvláštní autonomii vůči shromáždění lidu. Athény neměly žádnou zvláštní vládu. K ideji demokracie patřilo, že každý občan může zastávat jakýkoli úřad. Proto se do úřadů losovalo, jen některé byly voleny, a to ty, které vyžadovaly zvláštní znalosti, jako byla finanční správa, stavba města a lodí, zásobování vodou, úřad stratéga, vojevůdce, jichž bylo deset, atd. Z celkového počtu nositelů úřadů – 1 200 – jich bylo 1 100 losováno a několik set voleno. Losování je pro nás dnes téměř neznámé, přičemž v některých švýcarských kantonech bylo praktikováno až do 18. století. Los je symbolem pro občanskou rovnost, protože neutralizuje rozdílnosti. Přesto není v moderních reprezentativních demokraciích používán, protože moderní revoluce vycházely z principu, že veškerá legitimní autorita musí pocházet z vědomého souhlasu, ze schválení těch, na něž se autorita vztahuje. Z toho hlediska vyhovují svobodné volby mnohem lépe než losování, protože při losování rozhoduje náhoda, nikoli vůle nebo souhlas občanů.

8. Periklés

Nejslavnější postavou řecké demokracie se stal Periklés, první muž Athén přes 32 let (462–430). Slavný řecký historik Thúkydídés v *Dějínách peloponnéské války* vložil Periklovi do úst tato slova: „My totiž máme státní zřízení (*politeia*) /.../ říká se mu demokracie, vládá lidu, protože se opírá o většinu, ne jen o několik málo jednotlivců; podle zákonů mají všichni stejná práva /.../ Ve vztahu ke společnosti žijeme svobodně a stejná svoboda panuje v každodenním vzájemném styku.“³¹ Italský profesor klasické filologie Luciano Canfora ovšem vykládá tuto pasáž z Thúkydída takto: Periklés zde staví demokracii proti svobodě. Athény byly v té době demokratické, byla to vláda, založená na násilné vládě – *kratos* – demu. A Canfora svou interpretaci doplňuje takto: do věty „Ve vztahu ke spo-

31 Thúkydídés, *Dějiny peloponnéské války*, Praha 1977, s.121.

lečnosti žijeme“ – zde vkládá slovo přesto – „svobodně.“³² Tato interpretace má jistou oprávněnost. Demokracie byla přesně vymezeným politickým systémem, jehož jádrem bylo občanství a jeho práva, a shromáždění občanů, které bylo vrcholným orgánem systému, kde se rozhodovalo prostou většinou. Nic nad to nebo mimo nebylo, byl to politický prostor, který Řekové vytvořili a po staletí udržovali. Pomocí tohoto systému lid, tj. občané vládli, rozhodovali, soudili, trestali, vše na základě většiny přítomných na shromáždění. Kdo tento systém chtěl narušit, nebo dokonce odstranit, stal se dříve či později nepřitelem a podle toho s ním jednáno. Mimo politický systém, „ve vztahu ke společnosti“, Řekové uznávali a respektovali, jak jsme již uvedli, široce pojaté svobody.

Thúkydídés viděl v Periklovi *princepse* – všeobecně uznávanou a akceptovanou osobní vládu. O čtyři sta let později to byl Augustus ve starověkém Římě. *Princeps, prótos anēr*, však v Athénách neodstranil demokracii. K tomu Thúkydídés říká: „Periklés /.../ ovládal lid, aniž jej připravil o svobodu /.../ A tak byla v Athénách podle jména demokracie, ve skutečnosti však vláda prvního občana.“³³ Periklés stavěl tedy do opozice demokracii (vládu většiny) a svobodu. To však neznamenalo tyranis! Znamenalo to zachování politického systému demokracie s tím, že Thúkydídés nechválil demokracii, ale chválil svobodu a *princepse*. Projevil se tak jako politický vědec, jenž se nenechá uzavřít do určitých tradičních kategorií, ale hledá nové struktury politické moci a způsoby jejich fungování.

Proč se ale Periklés stal prvním občanem, jenž ovládal lid, aniž by ho připravil o svobodu? V Periklově době došlo k nebyvalému rozšíření občanství také na nemajetné. Tím se do demokracie dostal nový výbušný element. Došlo k rozdělení vládnoucích elit podle majetku a vzdělání na dvě skupiny: na ty, kdo chtěli vládnout v nové širší společnosti občanů, a ty, co to odmítali a chtěli redukovat jejich okruh. Jeden z badatelů, výše jmenovaný L. Canfora, přitom poukazuje na to, že převaha občanů bez majetku nebyla přitom nijak velká, asi čtyři ku třem. Majetným by proto stačilo si na svou stranu získat pár chudých a měli by většinu. Po prohrané válce s makedonskou monarchií (lamijská válka na konci 4. století) však přesto majetní odebrali statut „občana“ téměř 12 000 mužům bez majetku. Za nemajetného byl tehdy pokládán každý, kdo měl jmění menší než 2000 drachem. Jedním ze základních faktorů, upevňujících vztah mezi nemajetnými lidmi a aristokracií, byly *leitúrgie*, příspěvek odváděný ve prospěch obce. Bohatí nesli obrovské sociální břemeno. Na druhou stranu právě Periklés, a v tom také spočívala jeho moc, byl sociálně nejštedřejší, za účast na divadelních hrách a při soudních jednáních dával odměny z veřejné

32 Luciano Canfora, *Eine kurze Geschichte der Demokratie*, Köln, 2006, s. 17.

33 Thúkydídés, *Dějiny peloponnéské války*, s.138–139.

pokladny, dotoval různé slavnosti. Vytvářela se tak iluze, že lid se oddával věcem veřejným, výkonu práva, divadlům atd. Plútarchos viděl v Periklovi člověka, který chtěl každého zapojit do blahobytu, poskytovaného státem. Rozšiřoval veřejné práce, zakázky státu pro řemeslníky. Důvodem bylo také to, že Attika nebyla zemí velkých vlastníků. Většina občanů pracovala jako rolníci a řemeslníci.

Platón ovšem viděl postavu Perikla jinak a opět velmi kriticky. V dialogu *Gorgias* říká Sókratés: „Ale řekni mi ještě tohle, zda-li se říká o Athéňanech, že se činností Perikleovou stali lepšími, či zcela naopak, nebyli od něho zkaženi. Já totiž slýchám toto, že Periklés udělal Athéňany línými, zbabělými, žvanivými a chtivými peněz, když jim první stanovil platy za občanské úkony.“³⁴ Podle Platóna nebyl Periklés dobrým politikem, ostatně nepokládal žádného athénskému politika své doby za dobrého. Vadil mu totiž sám politický systém demokracie, respektive způsob, jak se vyvíjel. Stále rostoucí počet občanů, daleko přesahující elitní skupinu vzdělaných, ho pohoršoval.

9. Otroctví

A co otroctví? Existovalo již v této době a jaký byl jeho vývoj? Je to otázka poměrně důležitá, protože si nelze představit řecký svět rovnosti a svobody bez tohoto fenoménu. Lze říci, že svět řeckých občanů stál ekonomicky na světě nesvobodných lidí, kteří neměli občanství a nakonec nebyli pokládáni ani za lidi. První důležité zprávy o otrocích se nacházejí v homérských eposech. Zvláště *Odyseia* mluví o ženských i mužských otrocích a jejich funkcích na dvoře panovníka. Otroky se stávali zajatci z válek nebo byli loveni a prodáváni piráty. Od 6. století můžeme najít velké množství otroků ve všech koutech řeckého světa. Extrémní typ otroctví vznikl ve Spartě: byli to *heilótové*, kteří byli vlastnictvím státu, nebo se jim také říkalo „veřejní otroci“. Nebyli to občané, ale otroci, připoutaní k určitému pozemku, na němž pracovali. Jejich postavení se blížilo pozdějšímu evropskému nevolnictví. *Heilóti* měli vlastní život, hospodařili na přidělené půdě, vedli rodinný život a jejich počet kontinuálně stoupal. Protože Sparta, kteří měli plnoprávné občanství, nepracovali a věnovali se vojenství a politice, museli *heilóti* zajišťovat veškeré manuální práce a hlavně odvádět předepsané díly úrody vlastníkovu půdy, jenž je ale nemohl prodat, protože patřily státu. Jejich život byl hodnocen jako zvláště ponižující. Sloužili totiž

34 Platón, *Gorgias*, 515e.

spartskému státu také jako příklad pro mladé Sparťany, jak hrozné je otroctví, a jako varování, že žádný Spartan nesmí upadnout do otroctví a v daném případě raději volit smrt. *Heilóti* byli veřejně ponižováni a každý rok, když jim spartský stát vyhlásil válku, mladí Sparťané proti nim vytáhli a mohli je v noci po libosti zabíjet (tolik Plútarchos s odvoláním na Aristotela). Proto také *heilóti* čas od času organizovali vzpoury.

V ostatních řeckých poleis se praktikovalo nakupování a prodávání otroků, tzv. tržní otroctví. Jak jsem již uvedl, k Solónovým reformám patřilo zrušení dlužního otroctví, tj. zabránění, aby občan ztratil své občanství a svou svobodu kvůli hospodářskému neúspěchu. O fungování otroků v Athénách víme téměř vše a prameny nás informují také o tom, že příliv otroků začal stoupat od vítězství Řeků nad Peršany. V té době pak také stoupl počet athénské občanů a posílily jejich veřejné, politické aktivity. Nicméně to nestačilo a otroci začali být využíváni i pro veřejné služby. Otázkou ale je, proč Athény potřebovaly tolik otroků, když tam žilo mnoho lidí, kteří neměli občanství a mohli se živit prací za mzdu? ³⁵ Jedna z odpovědí říká, že tito lidé se nehodili pro stálé specializované výrobní provozy, takže se ujala praxe, že majitelé otroků je na určitou část roku pronajímali nebo je nechávali vyučit určitým řemeslům. ³⁶ Na některých veřejných stavbách pak vedle otroků pracovali i občané. Někteří významní občané svým otrokům svěřovali i velmi odpovědné úkoly, například sám Periklés nechal své účetnictví dělat otrokovi. V literatuře se můžeme setkat s diskusemi, do jaké míry významné řecké svobody korelovaly s mírou otroctví v řeckém světě. Míra otroctví bývá přitom přeceňována. Mnohá řecká města měla podíl asi patnáct procent otroků na celkovém počtu obyvatel. V Athénách to bylo v 5. století asi dvacet procent. Teze některých badatelů, například Orlanda Pattersona,³⁷ že čím větší otroctví ve státě, tím vyšší kultura svobodných občanů, tedy asi neplatí.

10. Peloponéská válka – vítězství oligarchie nad demokracií

Nejvýznamnější pramen k peloponéské válce jsou Thúkydidovy *Dějiny peloponéské války*. Thúkydídés byl athénský občan a byl přímý svědek této války, která trvala 27 let a v konečném výsledku znamenala konec převahy athénskému

35 Egon Flaig, *Weltgeschichte der Sklaverei*, kapitola „Otrokářství v rané a klasické Hellas“, Mnichov 2003, s.37–48.

36 Tamtéž.

37 Orlando Patterson, *Slavery and Social Death, A Comparative Study*, London 1982.

modelu demokracie v řeckém světě. Peloponéská válka, která trvala od roku 431 do roku 404 př. Kr., byla válkou mezi Athénami a jejich spojenci a Spartou (Lakedaimoňany, jak se Sparťané tehdy nazývali) a jejími spojenci. Athény měly demokratický režim, zatímco Sparta oligarchický. Spartský stát se jmenoval Lakedaimonský, protože podle mytologického podání byl jeho zakladatelem Lakedaimon, Diův syn, jenž si vzal dívku Spartu. Politický řád pro Spartu vytvořil podle legendy zákonodárce Lykúrgos a byl to řád, jenž se v šestém a pátém století př. Kr. odlišoval od všech ostatních řeckých poleis. Základní ústavní dokument se jmenoval *Velká Rethra*, jakýsi Velký Zákon, pocházející podle Plútarcha z delfské věštiny, která jej předala Lykúrgovi. Hlavní politickou institucí byla *gerúsia*, rada starších, skládající se z dvaceti osmi spartských občanů starších šedesáti let a dvou králů. *Gerúsia* určovala program lidového shromáždění, které bylo pravidelně svoláváno a občané na něm hlasovali o předložených návrzích a vykonávali především rozsáhlé soudní funkce. Členové Rady byli voleni shromážděním na doživotí. Vedle králů a Rady starších jsou uváděni *efori* v počtu pěti, kteří měli správní a kontrolní funkce. Byli voleni na jeden rok, řídili státní politiku a skládali účty ze své činnosti. Dva králové, jejichž úřady byly dědičné, existovali proto, aby byla královská moc omezena. Xenofón v práci *Lakedaimonské zřízení*,³⁸ kterou napsal mezi lety 387–371 př. Kr. a v níž se jako velký obdivovatel Sparty pokusil vysvětlit principy jejího politického zřízení, uvádí: „Přísaha králů zní, že budou panovat podle platných zákonů státu, a obec přísahá, že zachová královskou moc neporušenou, pokud dodrží svou přísahu král.“³⁹

Králové měli tedy ve Spartě určité přesně vymezené role, byli obětníky bohům a stáli v čele válečných výprav, které byly pod kontrolou občanů. Sparta měla silně militarizovaný režim, v němž žilo asi 8 000 občanů a vedle nich většina tzv. *perioiků* (okolních), což byli svobodní lidé bez plných politických práv, podobně jako v Athénách *metoikové*. Spartský občan se mohl zabývat pouze válčením nebo správou státu. Mohl se oženit až po dosažení třiceti let, ale stejně se i poté většinou věnoval vojenské přípravě. Mezi občany byla uměle udržována majetková rovnost, aby nevznikaly spory a rozbroje. Spartský politický systém byl rigidní a neměnný, k čemuž patřilo i to, že jeho řád měl údajně božský původ.

Válka mezi Athénami a Spartou začala za Periklovy vlády, který v roce 430 př. Kr. zemřel na mor. Její příčiny byly mnohotvárné a vinu měly všechny zúčastněné strany. Tak trochu to připomínalo výbuch první světové války v roce 1914. Thúkydídés totiž viděl příčinu v rostoucí moci athénské říše v čele

38 Xenofón, *Řecké dějiny*, Praha 1982.

39 Tamtéž, s.305.

s Athénami, která vedla Spartu a její spojence k zahájení války. Za rostoucí moci Athén byl rozkvět a expanze Periklova státu a zájmy rostoucího počtu nepřítelů majetných občanů. Za obavou Sparty pak její nestabilní vnitřní situace, která vyžadovala politický a sociální klid pro své zvládnutí, jenž byl ovšem ohrožován Athénami. Válku vlastně nikdo zásadně nechtěl, ale postupně se rozvinula z rozdílných hospodářských a mocensko-politických zájmů a její brutalita se stupňovala.

Při četbě Thúkydida si uvědomíme, že stál na straně Perikla a jeho způsobu vedení války, to znamená jejího omezení na námořní operace, snahu vyhnout se pozemním bitvám, zřeknutí se snahy dobýt cizí území atd. Jedině tím způsobem by se nemusela rozvinout vlastní dynamika války. Jenže rok po začátku války Periklés zemřel a jeho nástupci zvolili aktivní způsob vedení války. Válka se pak postupně také rozvinula v mocenský boj států orientovaných na demokracii a na oligarchii. Athény dlouhou dobu hrály ofenzivní roli, ale zlom přišel v důsledku nezdařené expedice na Sicílii v letech 415–413 př. Kr., kdy athénské vojsko obléhalo Syrakúsy, až nakonec utrpělo zničující porážku. Ponižující bylo to, že v Syrakusách vládl politický režim tyranie. Pro Athény jako demokracii to byl počátek konce. Začaly od nich postupně odpadávat jednotlivé řecké poleis, což nakonec v Athénách vedlo k otřesu důvěry v demokracii. Porážka v oblasti, které se říkalo *Magna Graecia* (Velké Řecko, *Megalé Hellas*) kvůli hustotě osídlení a mnoha kulturním centřům, byla pro Athény osudová. Situaci navíc využil mladý perský král Kýros a navázal spolupráci se Spartou, kterou podporoval proti Athénám. Zvláště pak podporoval nového mladého spartského vůdce Lysandra. Athény byly nakonec poraženy a v roce 404 př. Kr. kapitulovaly. Korinth a Thébý požadovaly jejich zničení, Sparta se nakonec ale rozhodla k měkčím podmínkám: obranné zdi Athén musely být strženy, Athény odevzdaly všechny své válečné lodi až na dvanáct, vyhnanci museli být znovu přijati, dále uzavřely závazek, že vojensky budou následovat Spartu a platit poplatky. Tím nastal konec athénské říše. Demokracie byly nahrazeny oligarchiemi.

Vítěz Lysander dával přednost tzv. *dekarchii*, to znamená samovládě deseti mužů. Něco podobného vzniklo i v Athénách, kde se objevila vláda třiceti, jakési zákonodárné komise s exekutivními pověřeními. Nebyla to ovšem vláda zákonů, ale násilí, mimo jiné přinesla 1500 obětí a omezení počtu občanů na 3 000. Vedlo to k dalším bojům, až se nakonec v roce 403 staly Athény opět demokratické. V roce 399 se ovšem konal proces se Sókratem, v němž byl odsouzen k smrti. Nastal čas politického rozpadu řeckého světa a k nekonečné řadě vzájemných bojů mezi jednotlivými řeckými státy, proměnlivými koalicemi a k obrovskému zatažení Persie do řešení vnitrořeckých problémů. Na druhou stranu Sparta vyslala své vojáky v počtu deseti tisíc na pomoc perskému vůdci Kýrovi, jenž bojoval s králem Artaxersem II., ti se ovšem nakonec rozhodli vrátit domů a prošli dlouhou cestou přes Mezopotámii a Arménii až k Černému moři. Cesta byla

popsána přímým účastníkem Xenofontem⁴⁰ a vylíčena jako oslava disciplinovanosti a odvahy Řeků.

Xenofón patřil k nejdůležitějším zastáncům Sparty jako oligarchického vojenského režimu. K jeho nejznámějším dílům vedle *Anabáze* patří *Kýrova výchova*.⁴¹ Kýros vládl v Persii od roku 559 do roku 529 př. Kr. a vlastně byl zakladatelem Persie jako velké důmyslně spravované říše. Byl to vládce s dobrou pověstí a Xenofón ho vylíčil jako modelového autokrata, jenž původně vládl v zemi, která byla jakousi konstituční monarchií. Kýros pak rozšířil perské království o Babylón a začal vládnout spíše jako orientální despota. Prosazoval však smysl pro státní povinnosti a další hodnoty státu. Po jeho smrti se ovšem říše rychle rozpadla a Xenofón příčinu viděl v rozkladu původních morálních hodnot, jako byly disciplinovanost, střídmost, vojenská výchova atd. Chtěl tím nastavit zrcadlo své době, především v Řecku, a ukázat obraz vzorného samovládce a současně poskytnout rady budoucím panovníkům. Tuto tradici pak v zásadě převzal nejprve římský historik Titus Livius ve svém díle *Od založení Města*, v němž vylíčil rozmach republiky v důsledku římských ctností, a pak například Machiavelli ve svém díle *Vladař*. Jenže tato tradice stojí v zásadě na konstrukci obrazu vladaře ve smyslu ideálního panovníka. V době, kdy Machiavelli psal *Vladaře*, už ovšem žádný takový silný a odhodlaný panovník v italských městských státech neexistoval, stejně jako kdysi v perské říši po Kýrovi či v římské republice na konci občanské války. Problém totiž byl v tom, že šlo o vylíčení života jednotlivých vladařů a o konstrukci ideálního typu vladaře jako takového. Machiavelli brzy poznal, že to není správná cesta, a ve svých *Rozpravách o prvních deseti knihách Tita Livie* proto popsal jinou cestu, vedoucí k silnému a stabilnímu státu, cestu vytvoření republiky, v níž vládnou silné instituce a dobré zákony.

Je zajímavé, že k Persii měli mnozí řečtí filosofové a historikové složitější vztah než jen jako k úhlavnímu nepříteli řeckých svobod. Dokonce Hérodotos zpochybnil názor, že demokracie vznikla až v Řecku. Ve svých *Dějinách* vylíčil debatu, která se odehrála v roce 522 př. Kr. v Persii mezi jejími vůdci po smrti Kambýsové (jehož otec byl Kýros Velký): jeden z nich, Otanés, řekl: „/.../nezávádějme už monarchii, samovládu, protože ta se vždy zvrhne. Vládně-li však obec, má takové zřízení především jméno ze všech nejkrásnější: rovnoprávnost; a za druhé nečiní nic z toho, co dělá samovládce. Úřady udílí losem, ze své vlády skládá účty, všechna rozhodnutí vznáší na celek. Navrhují tedy, abychom upustili od vlády jednoho člověka a povýšili k vládě množství, neboť ve vládě mnohých jsou zaručeny všechny řečené výhody.“⁴² Otanés tedy zcela jasně navr-

40 Xenofón, *Zug der Zehntausend*, řecko-německy, München 1999.

41 Xenofón, *Kyropädie – Die Erziehung des Kyros*, řecko – německy, München 1992.

42 Hérodotos, *Dějiny*, III, Praha 2004, s.80.

hoval zavedení demokracie v Persii. Okamžitě mu odpověděl jiný perský velmož, obávající se demokracie jako vlády „zpuštěného nevázaného lidu“. Lid neuvažuje, do všeho se vrhá podle emocí. Peršané by měli zavést vládu „nejlepších mužů“ čili oligarchii. Třetí pak: „Máme-li před sebou tři možnosti – a představme si je všechny dokonalé, jak nejlepší vládu lidu, tak i oligarchii a monarchii – pak tvrdím, že monarchie daleko nad ostatní vyniká.“⁴³

A tak se stal panovníkem Dareios. Ten však dal nejprve postavit kamenný reliéf s nápisem „Dareios, syn Hystapsův, získal perské království zásluhou svého koně a podkoního Oibara“. Aby tím dal najevo, že za svou volbu nevděčí žádným poddaným, ale pouze vyššímu úřadku. Rozdělil pak Persii na 20 satrapií a soustředil se na vybírání daní. Neexistovaly žádné politické svobody, rozhodovala absolutní libovůle vládce. Hérodotos touto historkou chtěl poukázat na to, že demokracie jako způsob většinové volby je možná i mimo řecký svět, na němž je ovšem specifické, že základem demokracie je svobodný občan, mající jistá práva. Což nikde jinde mimo řecký svět nebylo.

11. Západní část řeckého světa – převaha tyranie nad demokracií

Východní část řeckého světa sahala až ke Krymu, kde jako první vzniklo město Chersonesos. Na Krymu, okolo pobřeží Černého moře, řecky Pontos, vznikly první řecké kolonie v roce 422 př. Kr. Na černomořském pobřeží dnešního Turecka vzniklo město Herakleia, na Bosporu okolo roku 660 př. Kr. město Byzantion, které později římský císař Konstantin I. přebudoval na Konstantinopol, hlavní město východořímské říše, z něhož se po tureckém dobytí v 15. století stal Istanbul. Další řecká města ležela v Malé Asii, na pobřeží dnešního Turecka. V západní části Středomoří vznikla první řecká osídlení v jižní Itálii a na Sicílii. Obyvatelé jónské Fókie kolem r. 600 př. Kr. založili Massílii (dnešní Marseille) a na Iberském poloostrově Empúrii (dnes Katalánsko). Za nejbližší je asi považován Tartessos „za Herakleovými sloupy“, město však pohltila bažina v ústí řeky Guadalquivir do moře, poblíž dnešního Cádiz.

Nejvýznamnější řecké město byly Syrakúsy, které byly založeny v roce 734 př. Kr. a proslavily se natrvalo vládou řady tyranů. Historie Syrakús začíná tím, že první osadníci si losováním rozdělili půdu (později se nazývali *Gamoro*) a vytvořili privilegovaný aristokratický stav. Proti nim vzniklo na počátku 5. století povstání, jehož využil jeden malý tyran jménem Gelon a stal se v roce

43 Tamtéž, s. 81.

485 př. Kr. prvním tyranem v Syrakúsách. Napomohl *Gamoře* k návratu, ale později se dostal do konfliktu s Kartágem, mocným fénickým státem v severní Africe (dnešní Tunis), jemuž se ovšem úspěšně bránil. Po něm nastoupil jeho bratr Hieron, jenž porazil Etrusky u města Kýme, což bylo první řecké město na italské pevnině, severozápadně od dnešní Neapole, a zahájil velkolepou výstavbu Syrakús, především nechal postavit jedno z největších divadel řeckého světa. Po Hieronovi nastoupil Thrasybulos, třetí tyran v dosavadní historii Syrakús, jenž byl ovšem záhy svržen. Od roku 466 do 405 vládla ve městě demokracie podle athénskému modelu. V roce 405 př. Kr. začala v Syrakúsách znovu tyranská vláda, tentokrát Dionýsia I. Ten upevnil mocenské postavení města, opevnil je mocnými hradbami a učinil řadu dalších obranných opatření. Tehdy žilo ve městě 500 000 občanů a odhaduje se, že celkově téměř milión obyvatel. Přesto v době ohrožení Kartágem propustil Dionýsios přes deset tisíc otroků a najal je jako veslaře na 60 lodí. Vládl 38 let, od roku 405 do r. 367 př. Kr., a byla to podle historika Strabóna „nejsilnější a nejdélejší tyranie, kterou dějiny poznaly“. Současně pro mnoho autorů sloužil jako model tyranské vlády, která nejprve vzešla z lidu a potom se opevnila vůči všem. Dionýsios přeměnil ostrov Ortygia na soukromou pevnost, odkud ovládal Syrakúsy a celý stát pomocí tajné policie a bezpečnostního systému. Podle Aristotela zavedl tak vysoké daně, že během pěti let občané přišli na daních o celý svůj majetek.

Do Syrakús se také třikrát vypravil Platón. Známy historik antické politiky filosofie Walter Reese-Schäfer píše: „Tři Platónovy cesty do Syrakús patří k vůbec nejzajímavějším kapitolám vztahu filosofie a moci.“⁴⁴ Hlavním pramenem je jeho tzv. sedmý a pátý dopis, který dnes platí opět jako autentický, i když to bylo dlouho zpochybňováno. Platón jel poprvé na Sicílii v roce 389 př. Kr. a zjistil, že Dionýsios a jeho druhové nemohou ani slyšet slovo „spravedlivý a demokratický stát“. Nakonec ho chtěl Dionýsios popravit, ale na přímluvu Dióna, tyranova příbuzného, ho dal prodat do otroctví. Platónovi se ovšem podařilo se štěstím vrátit do Athén, načež byl po smrti Dionýsia I. pozván Diónem, aby se ujal filosofického poradenství mladého Dionýsia II. Platón nabídku přijal. Poradil Dionýsovi, aby zemi rozdělil na několik samostatných správních oblastí po vzoru perské říše a zavedl státní správu na základě zákonů čili něco, co bylo v rozporu s politickým systémem tyranie.

Když v 16. století napsal Thomas More mistrovskou studii o vzniku tyрана s názvem *Historie krále Richarda III.*,⁴⁵ uvedl zde, že tyran nedbá na žádné zákony, ani lidské, ani Boží, ale pouze následuje svou vlastní vůli. Platón tedy nepochodil a málem se z ostrova nazpět nedostal. Bydlel sice na hradě, ale nemohl

44 Walter Reese-Schäfer, *Antike politische Philosophie*, kap. 6, *Philosophie und Tyrannis: Platon in Sizilien. Die ungeschriebene Lehre*, s. 71–84, Hamburg, 1998.

45 Viz Dietmar Herz, *Thomas Morus zur Einführung*, Hamburg 1999.

bez dovolení odcestovat. Nakonec se tyran nechal přemluvit a propustil ho na svobodu. Přes to všechno byl opět pozván v roce 361 př. Kr., tentokrát samotným Dionýsiem II., protože pozvání bylo spjato s výhrůžkou, že pokud nebude přijato, osud jeho přítele Dióna, jenž byl mezitím vypovězen ze Syrakús, bude nejistý. Mezi Platónem a Dionýsiem II. došlo k jedinému vážnějšímu rozhovoru a pak se Platón stal znovu zajatcem. Byl dokonce vyhoštěn z paláce a bydlel se žoldněři. Nakonec pomohla přímluva Archytase z Tarentu. Celý výsledek pokusu o filosofické poradenství muži moci byl jen jeden: filosof neměl ani ten nejmenší vliv na chod událostí. Mezitím došlo v roce 357 k Dionově invazi na Sicílii a po třech letech bojů se Dion dostal k moci. Byl však záhy nato zavražděn jistými bratry z Athén. Po těchto událostech napsal Platón sedmý a osmý dopis a poslal je svým přátelům, aby vysvětlil svou účast v těchto událostech. Doporučil v nich současně pro Syrakúsy namísto tyranie konstituční monarchii, tedy legitimního vládcu na základě zákonů. Možná jediným výsledkem bylo, že následovník Dionýsia II., tyran Agathoklés, přijal od roku 304 př. Kr. titul „král Sicílie“. Platón sám ovšem ve svém Sedmém dopise napsal, že nikdy nevytvořil a nevytvoří spis o umění vládnout, což dalo podnět k úvahám o jeho „nepřepsaném učení“, které bylo ve své podstatě esoterické. To mohlo znamenat, že ke správné politice je potřeba správné vzdělání a touha hledat její podstatu.

Obecně lze tedy říci, že řecká demokracie zvítězila nad perskou despocií, ale byla nakonec poražena protivníky uvnitř řeckého světa, oligarchickou Spartou a tyranskými Syrakúsami. Řecký svět nebyl politicky nikdy jednotný a byly v něm vždy přítomny všechny tři základní modely politického uspořádání, to znamená demokracie, oligarchie a tyranie. Jejich vztah byl vždy konkurenční a soupeřivý. Dokázaly se sjednotit pouze ve vztahu k perské despocii, ale jen na určitou omezenou dobu. Z hlediska evropské tradice a dalšího evropského vývoje však bylo podstatné, že pouze řecká demokracie a její ideový a praktický odkaz se staly součástí naší civilizace. Ukázalo se, že demokracie je sice velmi křehká, ale na druhou stranu přetrvává nejdéle, i když v nových podobách. Patří totiž k základním potřebám evropského člověka.

12. Demokracie v době hellénistické

Makedonie ležela na okraji řeckého světa, vládly v ní aristokratické a královské režimy, poleis v ní chyběly. V královské rodině Argeadů bylo království dědičné, ale rodina vždy hledala kontakt s řeckou civilizací. Alexandr I. (497–454 př. Kr.) dosáhl nakonec uznání svého rodu jako řeckého a jeho potomek Archelaos (413–399) zval řecké básníky a umělce na svůj dvůr. Jenže v roce 359 padl král

Perdikas III. v bitvě proti Ilyřům a situace se zdála katastrofální. Na trůn se ovšem dostává mladý Filip II., jenž z Makedonie za pomoci šlechty udělal silný vojenský stát. V roce 338 př. Kr. pak v bitvě u Chaironeie porazil Athény. V roce 337 na kongresu v Korintu vytvořil spolek, jenž měl oficiální název „Řekové“. Spolek měl vnitropolitický účel zajistit mezi zúčastněnými mír, jejich nezávislost a garanci stávajících poměrů. Zahraničněpoliticky měl spolek sloužit válce s Peršany. V roce 336 př. Kr. byl Filip II. zavražděn a na makedonský trůn se dostává teprve dvacetiletý Alexandr III. Ten se záhy vydává oficiálně v čele Korinthského spolku přes Helespont do Asie a vyhlašuje všechna budoucí dobytá území za své vlastnictví. Dobývá Malou Asii a pak následuje bitva v Anatolii u města Issos, v níž poráží perského krále Dareia III. Ten mu pak navrhuje uzavření míru a odstoupení všech perských území západně od Eufratu. To se stalo v roce 332 a někteří historikové to považují za osudový moment pro antický svět, protože mohlo vzniknout spojení, které by bylo trvalé, a Alexandr by nemusel podniknout svou riskantní výpravu údajně na konec světa.⁴⁶ Alexandr odmítnul tento návrh, vstoupil do Egypta a v deltě Nilu založil v roce 331 př. Kr. své první město Alexandrii, z něhož se později stala metropole hellénistického světa. Po obsazení starobylého Egypta se začíná domnívat, že je božský. Na podzim téhož roku vítězí u Gaugamél nad Dareiem a nechá se vojskem provolat za Krále Asie. Pak postupně dobývá všechna hlavní města perské říše, Babylón, Súsy, Persepolis a Ekbatanu. Tím podle svého přesvědčení ukončil řecko-perské války, které začaly bitvou u Marathónu v roce 490 a celkem trvaly téměř 160 let. Alexandr Velký neznal dobře tyto dlouhé dějiny řecko-perského potyčání, protože by věděl, že během nich části řeckého světa spolupracovaly s Persií a leccos od ní převzaly. Již Platón mluvil o dvou obecných modelech vlády, o tom, že existují „jakési dvě matky ústav, a bylo by správné říci, že z nich mají původ ostatní“, o perském královském modelu a řeckém demokratickém modelu. Ani zdaleka však mezi nimi nebylo vždy nepřátelství na život a smrt.

Poté táhl Alexandr Velký dál a dál na východ, vstoupil do Afghánistánu, Turkmenistánu, Tádžikistánu a Uzbekistánu, v roce 327 př. Kr. začalo tažení do Indie. Alexandr byl totiž kvůli svým dobovým geografickým znalostem přesvědčen, že země je plochá, a že se tak dostane na břeh oceánu, jenž obklopuje zemi. Pokoušel se ho dosáhnout na lodích po řece Indu, ale nakonec poté, co se jeho oddíly rozdělily, nastal čas nuceného návratu. Alexandr se vracel pakistánským Balúčistánem, jenž byl tehdy stejně nebezpečný jako dnes, a utrpěl těžké ztráty. V místní poušti zemřelo zhruba 30 000 vojáků a doprovázejících žen a dětí. Mezitím propukaly v jeho říši na různých místech vzpoury, hlavně v samotném

46 Viz Albert Brian Bosworth, *Alexander and the East. The Tragedy of Triumph*, Oxford – New York 1996; Robin Lane Fox, *Alexander der Große. Eroberer der Welt*, 4. vydání, Stuttgart 2004, 2005.

Řecku, s výjimkou Athén. Po potlačení všech vzpour se rozhodl, že hlavním městem jeho říše bude Babylón, kde však v roce 323 ve věku 33 let zemřel.

Po jeho smrti začíná epocha hellénismu (*hellénismós* = řečtví), která vlastně politicky trvala až do roku 30 př. Kr., kdy Řím dobyl Egypt, poslední hellénistickou říši. Sám pojem pro tuto epochu jako první razil německý historik 19. století Johann Gustav Droysen ve svém díle *Geschichte des Hellenismus*. Hellénismus ovšem kulturně trval mnohem déle, ještě za existence římské republiky a pak římského císařství. Podle běžného mínění znamenala tato doba konec demokracií a postupnou nadvládu despotických způsobů vlády. K tomuto mylnému názoru přispěli především někteří filosofové.

Například sofista Kallisthénés, žák Aristotela, byl přesvědčen, že o všem rozhoduje pouze libovůle despoty, a doporučoval proto získání odstupu především od světa politiky a individuální hledání klidného a šťastného života. Jiní, jako například Diogenés ze Sinope v Malé Asii, založili kynickou školu, jejímž základem je etický skepticismus. Diogenés údajně žil v sudu a jako pes (*kýne*, odtud kynikové), své okolí provokoval (měl údajně říct Alexandrovi, jenž šel kolem, aby mu uhnul ze Slunce), a tím patrně probouzel k uvědomění si posunu dosavadních hodnot. Kynikové neodmítali jen demokracii, odmítali každou formu politické vlády. Stáhnout se z politiky bylo tedy hlavním heslem, což zcela a zásadně odporovalo duchu řecké polis. Už podle Aristotela mohl svobodný člověk volit mezi třemi způsoby života: hédonismem, politickým životem a filosofickým životem (*bios theorétikos*), přičemž ten byl pokládán za nejhodnotnější. Šlo o život nazíravý a reflexivní, jenž se neměl pokoušet o vstup do politiky. Tento způsob se objevuje jako nejdůležitější, vždy kdy se politika stává neprůhlednou, nepředvídatelnou a nedemokratickou. *Bios theorétikos* se tedy objevuje jako primární způsob života intelektuálů na přechodu k hellénismu a později například v době italské renesance, jak si často stěžoval Machiavelli, poukazuje na tehdejší plátónské akademie, pěstované ve vesnických vilách mimo městskou politiku. Podle Diogena ze Sinope je pak nejdůležitější snaha o kosmopolitní život, snaha být občanem kosmu a ne určité polis.

Tento postoj pak rozpracovala zvláště škola stoicismu, založená Zénónem z Kitia na Kypru, jenž žil zhruba v letech 332–262 př. Kr. Učil o nutnosti naučit se ovládat své potřeby, žít vyrovnaným, ne-afektivním životem. A pokud by byl člověk schopen svůj život řídit pouze podle rozumu, nepotřeboval by žádnou politickou moc nad sebou. Byl by navíc světoobčanem, protože by byl součástí rozumového řádu světa. Řecká polis jako společenství řeckých občanů by se proměnila v universální lidské společenství. Stoicismus také přináší ideu přirozeného práva ve vztazích mezi státy. Paralelně ke stoicismu působil Epikúros (341–270 př. Kr.), jenž se narodil na ostrově Samos. Hlásal život, zaměřený na *eudaimonii*, tedy šťastný či blažený život, jenž by měl být sám o sobě cílem lidského jednání. Také Aristotelés uvádí, že to je dobro, které chceme pro ně

samo, a jednání, které k němu směřuje, je etické. Jenže pro Epikúra znamenal život především dosažení míru duše, *ataraxie*, uzavřenosti vůči všem bolestem, touhám, potřebám, ale i společnosti, kterou vnímal spíše jako možné ohrožení. Odmítal také politické jednání jako něco, co může ohrozit klid duše.

Poslední výzkumy však ukazují, že demokracie, tj. politický život v zájmu dobré obce a společného prospěchu, žila v době hellénismu dál, a že tedy není možné o této epoše mluvit jen jako o době vlády despotismu. Nejprve se však podívejme na další politický vývoj hellénismu po smrti Alexandra Velikého. Tehdy se začal odehrávat boj o jeho nástupnictví a dědictví, v němž hlavní roli hráli Alexandrovi generálové, takzvaní *diadochové* (nástupci), a posléze jejich synové, tzv. *epigoni*. Po přibližně šesti válkách vznikly tři hellénistické říše. Každá z nich představovala samostatné království, jež bylo v majetku tohoto či onoho *diadocha* čili nejednalo se o suverénní samostatné státy v dnešním slova smyslu, ale o panovníky, kteří vládli ve svých státech. Vládli pomocí písemných příkazů, centralisticky, pomocí profesionálního úřednického aparátu, což předtím řecké *poleis* neznaly. Všichni byli závislí na panovníkovi, jenž je přijímal a úkoloval. Někdy se uvádí podobnost s absolutistickými systémy v Evropě, například v 17. nebo 18. století. Existovala řada podobností, ale přesto nelze říše *diadochů* zcela ztotožnit s absolutistickými monarchiemi, například Ludvíka XIV. Ta totiž znala rozdíl mezi panovníkem a královstvím, například v podobě fundamentálních zákonů království, jimž podléhal i Král Slunce. *Diadochové* vládci nic takového nad sebou neměli, a proto většina z nich podporovala kult svého božství. Královstvím *diadochů* je podobná pouze dnešní Saúdská Arábie, absolutistická monarchie, která je vlastnictvím dynastie Saudů.

Jak už bylo uvedeno, po šesti válkách mezi *diadochy* vznikly tři hellénistické říše.⁴⁷ První tvořily Makedonie a části Řecka, které připadly potomkům Antigona I. Jednookého, makedonského polního velitele, jenž si nárokoval královský titul pro celou Alexandrovu říši, kterou chtěl udržet jednotnou. Když jeho moc začala ohrožovat ostatní vládce, sjednotili se proti němu a porazili ho v roce 301 př. Kr. u města Ipsos v Anatólii. Po této bitvě se Alexandrova říše definitivně rozpadla. Druhou hellénistickou říši vytvořil Seleukos I. *Nikator* (Vítězný), makedonský vojevůdce, jenž se postupně zmocnil Babylónu a Mezopotámie, a zahájil tak seleukovskou éru v této oblasti. Třetí hellénistickou říši byl Egypt, který založil Ptolemaios I. *Sotér* (Zachránce). Ptolemaios byl ze všech *diadochů* nejvýznamnější. Byl to makedonský šlechtic, jenž na královském dvoře získal vzdělání od Aristotela, stejně jako tehdy třináctiletý následník trůnu Alexandr. Aristotelés se totiž narodil v roce 384 př. Kr. ve Stageire a jeho rodina byla tradičně spojena s makedonským dvorem. V roce 348 navíc makedonský král Filip II. obsadil

Stageiru, což přispělo k tomu, že Aristotelés nikdy nezískal athénské občanství a byl v Athénách pouze *metoikem*, což znamená, že neměl občanská práva, musel se u soudu nechat zastupovat, ale byl pod ochranou athénskému státu. O konkrétním vlivu Aristotela na Alexandra Velikého není nic známo, pouze v případě Ptolemaia se lze domnívat, že mnohé racionální reformy tohoto nako-nec největšího hellénistického vládce odkazují na inspiraci velkým filosofem.

Ptolemaios vybudoval nejbohatší a nejlépe organizovanou hellénistickou říši ze všech, s centrem v Alexandrii. Ekonomický systém se zakládal na státním vlastnictví nejdůležitějších výrobních odvětví, což umožňovalo jejich plánovité řízení. V rukou státu bylo i bankovníctví a ražba drahými kovy krytých mincí. V Egyptě existovala velká královská skladiště pro obiloviny, protože země byla jejich největším vývozcem v celém hellénistickém světě. Vlastní hospodářství bylo přitom chráněno vysokými, až padesátiprocentními cly. Tato opatření měla za následek vysoký počet obyvatel a odhaduje se, že Ptolemaiovská říše měla asi 8 miliónů obyvatel.

Základní společenské zřízení tvořil protiklad mezi domácím obyvatelstvem a Řeky. Ptolemaios přijímal do státní služby pouze Makedonce nebo Řeky, smíšená manželství byla zakázána a každá z obou společenských skupin měla odlišné právní předpisy. Etnický protiklad byl dokonce stejně velký jako mezi otroky a svobodnými. Řecký původ přitom mělo zhruba jen jedno procento obyvatel, takže lze mluvit o jakémsi raném *apartheidu*. Řekové do hellénistických království přicházeli po tisících, protože hned dostávali občanství, a mohli tak provozovat různá zaměstnání. Z různých řeckých dialektů se také vytvořila nová, od klasické řečtiny podstatně odlišná forma řečtiny, tzv. *koiné*, která ovládla téměř celou oblast bývalé Alexandrovské říše, jako Sýrii, Palestinu, Egypt atd. Do tohoto jazyka byl přeložen Starý zákon (*Septuaginta*) a Nový zákon v něm byl přímo napsán. Díky *koiné* mohlo pak dojít k tak rychlému a velkému rozšíření křesťanství, respektive jeho „radostné zvěsti“ (řecky *euangelion*).

Zvláštností hellénistických říší byla možnost uctívat domácí božstva. *Diadochové* ovšem sami pěstovali své dynastické kultury a nechali se uctívat jako nová božstva, pocházející od Hérakla nebo Apollóna. Jejich polyteistické představy však umožňovaly i rozvoj jiných náboženství, včetně tak monoteistického, jako bylo židovství. V Alexandrii vznikla druhá největší židovská obec po Jeruzalému. Obecně se dá ovšem říci, že hellénistické židovstvo se poměrně často ocitalo v konfliktech s vládci jednotlivých království. Důvodem byly snahy o získání jisté autonomie a občanských práv, podobně jako je získávali řečtí přistěhovalci. V Egyptě se však pouze domohli privilegovaného právního postavení *religio licita*, povoleného náboženství a jistých autonomních práv svého společenství. Jinde se ovšem dostali do vážného konfliktu, jako například v Judeji s dynastií Seleukovců. Jeden z vládců této dynastie, Antiochus IV., zasáhl vojensky do bojů o vládu v Jeruzalémě, město obsadil, zakázal židovské obřady a chrám proměnil

47 Johann Gustav Droysen, *Geschichte des Hellenismus*, Berlin 2007 (první vydání Hamburg 1836–1843).

v místo uctívání boha Dia. Načež propuklo povstání vedené Judou Makabejským, které znovu chrám dobylo, očistilo a zasvětilo. Událost připomíná svátek chanuka, během něhož se rozsvěcí osmi- či devítiramenný svícen (*chanukkia*).⁴⁸

Dobu hellénismu musíme také vnímat jako dobu, v níž vznikla řada nových velkých měst, s obrovskou architekturou a výtvarnou výzdobou. Náhornou představu si lze udělat v Pergamonu v Malé Asii, jednom z nejvýznamnějších kulturních center hellénismu, jehož chrám (*Pergamon Altar*) je dnes rekonstruován v Berlíně v Pergamonu Museu. V Alexandrii vznikla největší knihovna tehdejšího světa, obsahující zhruba 700 000 papyrových svitků, které byly později doplněny texty na pergamentu, kůži, jež se pro tyto účely začala vyrábět v Pergamonu poté, co Ptolemaios II. zakázal vývoz papýru z Egypta. V Alexandrii, respektive na přilehlém ostrově Faros vznikl maják, jež byl považován za jeden z divů světa. A takových významných staveb doby hellénistické by bylo možné uvést celou řadu.

Vraťme se však do světa politiky a začněme hellénistickými Athénami. Nadále probíhalo udělování občanství s jeho právy čili nadále zde žil základní kámen řecké polis. Občanský dekret byl vytesán do kamene a veřejně vystaven, včetně záznamu o zásluhách. Toto všechno sloužilo nepochybně k tomu, aby byl veřejně zdůrazněn rozdíl mezi občany a ne-občany, přičemž pouze občané měli právo podílet se na politice. Šlo i o pojmové odlišení, občané byli „*politai*“, občanstvo polis a ne-občané obyvatelstvo, členy *oikos*. Také další politické struktury polis byly v době hellénismu zachovány. Především to byla agora, místo, kde se shromažďovali občané, aby společně rokovali a rozhodovali. Tato *ekklésia* zůstala centrem politického dění i v době hellénismu, až do začátku 1. století př. Kr. O počtu účastníků pravidelně se konajících shromáždění nejsou sice přesné údaje, ale odhaduje se, že šlo přibližně o 3 600 občanů. Vedle *ekklésia* to byla Rada, *boulé*, do níž losovala každá *fýlé* 50 zástupců, takže jejich celkový počet byl 600. O *dikasterii*, soudním orgánu, není v době hellénistické příliš dokladů. Oproti tomu existují doklady o existenci *Areopagu*, do něhož byli vřazováni bývalí *archónti*, přičemž kompetence tohoto grémia se v době hellénistické postupně zvyšovaly, i když tento proces není zatím dostatečně příliš dokladů. Oproti tomu existují doklady o existenci *Areopagu*, do něhož byli vřazováni bývalí *archónti*, přičemž kompetence tohoto grémia se v době hellénistické postupně zvyšovaly, i když tento proces není zatím dostatečně příliš dokladů.

Po tzv. Lamijské válce (323–322), která vypukla makedonské nadvlády, musely Athény uznat svou porážku. Vítězem se stal Alexandrův strážník pro Evropu Antipatros, jež v Athénách instaloval oligarchický režim pod vedením Fokiona, Platónova žáka. Hlavním problémem bylo omezení počtu athénských občanů na základě majetkového censu. Bylo rozhodnuto, že politická práva si mohou

⁴⁸ Devítiramenný je svícen tehdy, počítáme-li i prostřední svíčku, tzv. *šamaše*, služebníka, jež ostatní svíčky rozsvěcí. *Chanukkia* je odlišná od *menory*, sedmiramenného svícnu, jež je ve znaku Izraele.

ponechat jen ti, kdo mají minimální jmění ve výši 2 000 drachem. Tím se zmenšil počet občanů zhruba na polovinu, tj. na 9 000 osob. Ti, kdo měli majetek pod touto stanovenou hranicí, si sice mohli ponechat status občana, ale bez práva účastnit se politického rozhodování a práva vykonávat úřady. To byla zjevná oligarchizace řecké polis, jejíž politické struktury ovšem zůstaly zachovány. Sami Řekové přesto začali znovu jasně odlišovat oligarchii a demokracii. Podle mého názoru ovšem o čistý oligarchický systém nešlo, spíše o jakousi jeho modifikaci, jejíž podstata spočívala v odstranění politické rovnosti občanů a jejich klasických politických práv.

V roce 319 př. Kr. zemřel Antipatros a na scéně se objevují dva soupeři o získání moci, Kassander a Polyperchon, jež se snažil získat si podporu Řeků tím, že proklamoval nutnost obnovení řeckých svobod v polis. Nedlouho poté byl v Athénách zrušen majetkový census a bývalým občanům byla vrácena plná práva. Od té doby se ovšem Athény nacházely v trvalém víru bojů mezi tzv. oligarchy a tzv. demokraty, přičemž zůstávala zachována stará politická struktura polis. Lze tedy plným právem mluvit o pokračující existenci řeckých polis a jejich demokratického systému i v době hellénismu. Čím se ale oproti klasické době řecká demokracie změnila? Jochen Bleicken⁴⁹ míní, že šlo spíše o oligarchii v demokratickém hávu. Fungování hellénistických polis odpovídalo spíše označení oligarchie, protože politické rozhodování bylo v rukou stále menšího okruhu lidí. Jenže proti tomu lze namítnout, že zůstaly zachovány politické instituce klasické řecké polis a trvale vykazovaly vysokou vitalitu. Volker Grieb ve své významné práci *Hellenistische Demokratie. Politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen*⁵⁰ uvádí, že politiku sice stále více určovala skupina „*Honoratioren*“ (pojem Maxe Webera), politické elity, ale přitom všude zůstávala *ekklésia* jako politicky nejvýznamnější místo polis. Jinými slovy řečeno, že elita jednala v rámci určitých tradičních institucionálních struktur.

Jinak je třeba vycházet vždy z toho, jaké složení měl v té či oné polis *démos*, tj. okruh občanů, kteří politicky jednali a určovali politické dění. Stejně tak je třeba z hlediska „kvality“ demokracie vymezit rozsah okruhu těch, kdo neměli občanství nebo byli vyloučeni z politického jednání. Hellénismus byla doba hellénistických vládců, ale tu je třeba si představit jako obecný politický rámec tehdejší doby, pod nímž existoval poměrně pestrý a mnohotvárný svět tradičních řeckých polis. Hellénističtí vládcové pochopitelně ovlivňovali dění v nich a přímo nebo nepřímo určovali, jakou podobu měla demokracie v té či oné polis. Jestli měla být více nebo méně oligarchická a tak dále, podstatné ale bylo, že

⁴⁹ Jochen Bleicken, *Athénská demokracie*, Praha 2002.

⁵⁰ Volker Grieb, *Hellenistische Demokratie. Politische Organisation und Struktur in freien griechischen Poleis nach Alexander dem Grossen*, Stuttgart 2008.

politické struktury polis se nikomu nepodařilo zničit. Celou problematiku lze také názorně ukázat na existenci spolků řeckých poleis.

Tyto spolky představovaly ještě jinou formu vlády než hellénistická království a byly vlastně pokračováním řeckých poleis v nových podmínkách. Jeden spolek se jmenoval Aitolský spolek a nalézal se v severozápadním Řecku. Druhý byl Achajský spolek, federace řeckých městských států na Peloponnésu. Patřilo k němu 12 poleis, přičemž spolek byl veden tzv. stratégem. Dalším spolkem byl Arkádský, jenž se později ovšem spojil s Achajským, který si navíc v roce 370 zřídil své nové hlavní město Megapolis, aby žádný z jeho členů nebyl upřednostněn před druhým tím, že bude mít na svém území hlavní město spolku. Megapolis vznikla na břehu jedné řeky spojením asi 40 obcí v jednu velkou polis, odtud označení *megalé polis*. Řecké spolky vznikly z řady původně nezávislých poleis, které odevzdaly své zahraničněpolitické a vojenské kompetence do jednoho centra, ale jinak si uchovaly politickou autonomii. Vyvinuly si také společné občanství, které ovšem nenahradilo občanství v jednotlivých poleis. Vznikla také spolková shromáždění občanů, která volila spolkové úředníky. Historik Polybios, jenž se mimochodem narodil v Megapolis, pokládal Achajský spolek za plně demokratickou organizaci.⁵¹ Spolky poleis, především Lykajský v Malé Asii, podobně pozitivně zhodnotil v 18. století i Charles de Montesquieu.

Spolky jednotlivých poleis ohodnotili i američtí Otcové zakladatelé, především James Madison, když se opakovaně vyjádřili v *Listech federalistů*, že Achajský spolek jim poskytl cenné impulsy při zakládání Spojených států. Týkalo se to mimo jiné rozhodnutí, že hlavní město nové federace nebude ležet v žádném jednotlivém americkém státě, ale bude samo novým okrskem (Washington DC), aby si na něj nemohl žádný stát dělat nárok.

Na dobu hellénismu navazuje římská říše, která se vojensky a politicky zmocnila většiny hellénistických království a obcí. Avšak jistá duchovní tradice zůstala. Jan Patočka uvádí: „Římská říše nepochybně uzavírá dobu hellénismu s jeho imperialismem, neseným přesvědčením o supremacii řeckého ducha a jeho výkonů. Tyto výkony jsou však vesměs resumovány v řecké filosofii, která ve své hellénistické fázi za jednu z hlavních svých úloh, aspoň v nejvlastnějším ze svých směrů, stoicismu, brala si převést klasickou filosofii sókratovsko-platónské tradice ve výchovný ferment universálního státu, jehož nejzdařilejší verzi podává nakonec Řím.“⁵²

51 Polybios, *Geschichte*, Bibliothek der alten Welt, I–II, Zürich 1961/ 1963.

52 Jan Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, Praha 1990.

13. Vznik Říma

Podle tradice byl Řím založen Romulem v roce 753 př. Kr., který měl být jeho prvním králem. Posledním byl pak Tarquinius Superbus, Etrusk, jenž nedbal na rodovou strukturu společnosti a pokoušel se o jakousi samovládu, odtud jeho pozdější přídomek *Superbus*, Povznesený. Etruská společnost byla totiž společností monarchistickou, v níž vládla šlechta, zatímco předstátní společnost v Římě byla společnost rodová (latinsky *genus*), rod byl kolektivním subjektem držby nemovitého majetku. Pak zde existovaly kurie (*curia*), vyšší organizační jednotky, vznikající seskupením příbuzných rodů k cílům vojenským a politickým. Kurii tvořilo 10 rodů, 10 kurií vytvářelo kmen (*tribus*), podle tradice spojením tří latinských kmenů vznikl *populus Romanus*, lid římský. Skládal se tedy ze třiceti kurií. V tom byl pak zásadní rozdíl i oproti poměrům, které vedly ke vzniku řeckých poleis, v nichž hrál rozhodující roli svobodný vlastník půdy.

K pádu krále vedlo rozhodnutí Římanů vytvořit si vládu, v níž budou všechny funkce časově omezené a zvolení občané se budou pravidelně a relativně rychle střídát. Toto rozhodnutí ukazuje na nové pojetí politické moci jako něčeho, čeho se mají v centralizované podobě občané vlastně obávat, a proto ji podrobují přísným pravidlům a maximální kontrole. Tak se zrodila republika. Král byl vyhnán a začalo dlouhé období, v němž se Řím musel bránit útokům ze všech stran. Proto se i jinak blízcí Latinové a Římané spojili smlouvou *foedus Cassanum*, nazvanou podle římského vyjednavče Cassia, která byla podle Cicerona ke zhlédnutí na fóru Romanu ještě v roce 56 př. Kr. První válku, kterou společně vedli, bylo tažení proti etruskému městu Veje, které ale trvalo deset let (406–396 př. Kr.). Po vítězství bylo k Římu přičleněno velké území, jenže pak přišla porážka od Keltů, kteří pronikli k Římu kvůli lákavé kořisti. Spojenectví Latinů a Římanů netrvalo příliš dlouho, protože Římané se cítili stále silnější a nutili všechny spojence k jakémusi vojenskému spojenectví.

Souběžně s vojenskými akcemi probíhalo formování římského politického systému, které jimi bylo ovlivněno zcela zásadním způsobem.

Od vnitřního štěpení k vyrovnání všech protikladů: zformování republiky cestou boje hlavních společenských skupin

„Vzhledem k řetězu částečně těžkých vnitřních konfliktů, které v Římě probíhaly v 5. a 4. století před Kristem, jsou úspěšné zahraničněpolitické dějiny rozhodně podivuhodné. Heslo ‚jednota posiluje‘ je stejně tak prosté jako teze mířící do černého. Přesto v případě Říma můžeme spíš shledat, jak tlak trvalých válek stále znovu vyvolával nezbytnou solidaritu k tomu, aby zabránil rozpadu společenství. Bez oněch bezmála každý rok konaných polních tažení by možná

sporné strany ztratily povědomí, že sdílejí společné zájmy; a bez častých vojenských úspěchů a s nimi spojených materiálních zisků by se byly staré protiklady patrně nezmírnily a nedovolily by přinést pozvolně se rodící kompromisy. Zformování a stabilizace římské republiky byly spíše důsledkem expanze než jejím základem. Když hlavy rodových svazů, které měly pod kontrolou rozsáhlá území a personál potřebný k jejich obhospodaření, vyhnaly z Říma Tarquinia Superba, nepochybně si neuvědomily, že tím vyvolaly další období konfliktů, které jsme si zvykli označovat jako boje hlavních společenských skupin. /.../

To, že už dobrých deset let po převzetí moci představiteli rodů měl následovat odchod *plebsu* z města, se jeví v zásadě jako pochopitelné. Pojmeme *plebs*, který je v němčině ještě dnes užíván ve spojitosti s většinovým, nijak zvlášť vzdělaným lidem, a to s použitím negativního podtónu, byla v Římě později označována ona skupina občanů, kteří nepatřili mezi patricie – a to byli téměř všichni, mezi nimi i velká část senátorů. V raných dobách byly poměry ještě komplikovanější: vedle patricijů, kteří pocházeli z řad představitelů rodů a jejich rodinných příslušníků a pozvolna se jako samostatný rodový stav do sebe uzavírali, existovali klienti patricijů, tedy ony osoby mající nepatrný majetek, které byly na patricijích závislé a s nimi spojené pravidelnými výměnnými vztahy, a nakonec plebejci, kteří na patricijích nezáviseli. Mezi patricií a jejich klienty trvaly tedy patronátní vztahy, které se pro obě strany staly užitečné.

Patronátní vztahy jsou vztahy mezi nerovnými, které trvají díky vzájemným službám a očekáváním vzájemných služeb a jejich prostřednictvím odůvodněných povinností: klient musel svému patronovi poskytovat služby ve formě práce nebo podpory při jeho podnikání, patron naproti tomu poskytoval svému klientovi jistou právní ochranu a byl mu zásadně povinován poskytováním zaopatření. Naproti tomu se plebejci nejprve vyskytovali sami bez těchto vazeb, dokud si mezi sebou nevybudovali analogické patronátní vztahy, což se odehrávalo velmi podobným způsobem. Ale když se *plebs* postavil vůči patricijskému režimu, stalo se tak z důvodu jeho pocitu, že se v novém státě ocitá zcela bez ochrany.

Rozhodující nátlakový prostředek, kterým plebejci vládli, byla nezpochybnitelná skutečnost, že jich bylo potřeba. Nejdůležitější byla jejich vojenská funkce: hrozbám, kterým byli Římané vystaveni, nebylo možné čelit jen za pomoci povolanců kmenových svazů, stále více bylo potřebné, aby služební pohotovost drželi všichni Římané, pokud chtěli nebezpečí odvrátit. Doby, kdy cizí klany samostatně vedly sousedské války, a tak rozšiřovaly svá území, byly pryč. Historie „stávků“ plebejců, kteří odtáhli na posvátnou horu mimo Město a zdráhali se nadále ujmout svých úkolů, pokud nebyly naplněny jejich požadavky, může být zdramatizována a vyličena jako zajímavá příhoda, v zásadě však postihla podstatu: jakmile se plebejci alespoň trochu začali organizovat a svá přání jasně vyslovovat, nemohly si kmeny dovolit toto pozdvižení ignorovat, nebo je dokonce násilím potlačit.

Od počátku plebejci netvořili žádnou homogenní skupinu. Už v první polovině 5. století př. Kr. se zdálo, že existovali plebejci, kteří vládli větším územím, a přestali se tak zcela lišit od vůdců tradičních kmenů jak z hlediska ekonomické základny, tak způsobu života. A přece tu nešlo o žádné patricie. Vůdcové rodů se vymezovali jako příslušníci stavu, který byl vybaven zvláštními vlastnostmi a úlohami. Tak směli pouze patricijové, kteří byli předurčeni pro výkon důležitých úloh společenství, přijímat rozhodnutí jít do války nebo provádět kajnicné oběti, nezbytné při dotazování se bohů na jejich vůli, takzvané *auspicie*, mezi něž ale také patřilo například pozorování letu ptáků během ranního svítání. To, že tato skupina patricijů nebyla sice zpočátku přesně definována, ale že nikoho nového nebylo možné do ní přijímat, je jasné a dovoluje nám to domnívat se, že fungovalo opovrhlivé odmítání arivistů, kterým nebylo dovoleno prosadit se v urozených kruzích. Takto vytvořené tabu později ztěžovalo hledání shody při kompromisních řešeních.

Vedle zámožných plebejců, kterým šlo hlavně o stejné postavení s patricií ve vztahu k obsazování úřadů a s ohledem na vliv při rozhodování senátu, tu existovala ještě ohromná masa drobných lidí, kteří se patrně byli s to uživit, možná ale trpěli každodenní nouzí a jejich zájmy se nacházely zcela jinde. V těchto kruzích si lidé hlavně přáli vlastnit kousek země. Zemědělství navzdory jistému rozvoji řemesla a obchodu představovalo po celou antiku dominantní podnikatelské odvětví. Nadto tu existovaly problémy související se zadlužením a opakující se těžkosti spojené se zásobováním města nezbytným zbožím. Obě skupiny plebejců, zámožné a chudé, spojoval strach z nejistoty, kterou s sebou přinášela skutečnost, že patricijům přináleželo výlučné právo nad zákonem a právo soudního rozhodování a výsada obsazovat úřady, jejichž držitelé – magistráti – měli v rukou i přímý výkon vysloveného trestu nad každým občanem.

A tak bylo v povaze věci, že do pozadí odsouvaní plebejci v rámci prvních úspěšných akcí svého společenství vytvořili lidové tribuny (*tribuni plebis*), kteří byli v Římě trvale přítomni a zvláště v rámci ekonomického a politického centra, na Fóru, pečovali o to, aby plebejské požadavky neupadly v zapomnění a aby se jednotliví plebejci se náhle necítili vydáni na pospas patricijskému nositeli funkcí. Obhájcem svých zájmů plebejové poskytovali krytí prostřednictvím slavnostní přísahy, ve které se zavazovali obracet se za pomoci spontánního násilí proti každému, který by se chtěl dostat do blízkosti tribuna s úmyslem ho zabít. Tato *sacrosanctitas* tribuna, která se opírala o slavnostní slib plebejců chránit jeho nedotknutelnost, tvořila základ pro jeho působení a možnost prosazení se. Úkol zpočátku jen dvou tribunů, jejichž počet ve více krocích byl zmnožen na deset, tkvěl původně zejména v tom, potlačovaným plebejcům přispěchat na pomoc. Po nějaké době získali i právo cestou osobního vystoupení na lidových shromážděních a v senátu zabránit platným usnesením, takže mohli přivést život státu až k jeho ochromení. Tomuto právu vstupovat do jednání se říkalo „právo

veta“ (z latinského – *veto* – zakazují). Spolu s jejich kompetencí svolávat *konsilium plebis*, shromáždění plebejců, a předkládat mu návrhy, o kterých plebejci hlasovali, se v rukou tribunů lidu soustředil rozsáhlý svazek zplnomocnění, která jim zůstala i po vyrovnání postavení obou stavů.

Avšak k tomu vedla ještě dlouhá cesta. /.../ Uprostřed 5. století – je to jedno z mála ranějších datování, které není sice úplně všeobecně, ale přesto rozsáhlé přijímáno –, tedy kolem roku 450 př. Kr., vládla v Římě značná potřeba platné právo fixovat v psané podobě. Možná i poněkud reformovat, zejména však zveřejnit tak, aby bylo přístupné všem zájemcům. V duchu tradice vytvořili Římané kolegium deseti mužů s rozsáhlými pravomocemi. Kolegium sepsalo 12 tabulek se zákony, které se ještě v dobách Ciceronových římských žáci učili nazpaměť. To, že obdobný záznam a zveřejnění platného práva patřilo v Řecku už v 7. až 6. století jako standardní, nám ozřejmuje, že se tak pohybovalo v rámci normálních trendů, jen s obvyklým římským zpožděním. Ještě dlouhou dobu bylo oněch 12 tabulek se zákony chápáno jako výdobytek obyčejných občanů, kteří je na vlivných a předních, můžeme říci na šlechtě, nejprve museli s úsilím vydobýt. Co si ale mluví i ve prospěch významu protichůdného: šlechta usilovala o to, aby soubor vlastních práv, jež se změnami v chování začala rozplývat, díky kodifikaci pro všechny časy naopak zachovala. Není náhoda, že se zřejmě jako první na 12 tabulkách objevuje zákaz sňatků mezi patricijí a plebejci – taková byla rozhodně zvyklost –, který okamžitě vyvolal velké rozhořčení.

Plebejci tak zřejmě teprve díky publikaci práv, která měla platit navždy, a jak zdůraznili zákonodárci, která platila už odedávna, mohli posoudit v plném rozsahu, jak na tom jsou vlastně špatně. Je tedy proto pochopitelné, že se tehdy v důsledku toho boje plebejců proti monopolu patricijů znovu rozhořely, a že došlo k nové plebejské stávce. Ústupky byly tak nasnadě a dalo se předpokládat, že již uvedený zákaz sňatků mezi stavy ve své rigorózní právní ostroži dlouho nepřezijí. Než ale došlo k zájmovému vyrovnání mezi stavy, uplynulo ještě mnoho času. Rozhodující krok ve prospěch takového přechodu byl naplněn v období let 367–366 př. Kr., kdy dlouholetý přední bojovník lidu tribun Gaius Licinius Stolo a Lucius Sextius Lateranus přišli za současného rezignovaného souhlasu patricijů se zákonem, který nechali schválit lidem a podle něhož byly i nejvyšší úřady přístupny plebejcům. To, že tehdy byl potvrzen dvoučlenný konzulát s cílem získat místa pro oba stavy a že se patricijům ponechalo jisté kontrolní postavení, je proto vcelku zcela zřejmé. /.../

V průběhu času vrostla plebejská organizace odporu postupně do celého společenství. Tak se v roce 300 před Kristem díky zákonu patricijského konzula Marca Valeria Corvuse proměnil usurpovaný plebejský nárok na kolektivní svépomoc k ochraně plebejců před výkonnou mocí patricijského magistrátu v úředně uznávané základní právo, v takzvané *provocatio* – tedy v možnost svolání lidu, za normálních okolností zastupovaného lidovým tribunem, proti magistrátní zvlášti.

Do soudní praxe bylo *provocatio* vtěleno tak, že každému římskému občanovi v případě hrdelního deliktu – což byly zločiny a jednání, v jejichž důsledku šlo o „hrdlo“ – bylo přiznáno právo na řádný proces před lidem. Původně se pak jednání opravdu konalo před lidovým shromážděním, později lid zastupovala porota. Toto právo tvořilo základní součást svobody římského občana a všichni římské politici v projevech před lidem s oblibou přísahali na tento velký výdobytek, který jejich předchůdci vybojovali a který jejich následovníkům umožnil žít v klidu a v bezpečí a politiku přenechat vůdčí vrstvě, dbající o blaho celku.

V témže roce 300 měl být tribuny Quintem a Gnaeuem Ogulniem vyhlášen zákon, podle kterého mohli být napříště plebejci přijímáni i do velkých kněžských kolegií, která do té doby byla vyhrazena jen patricijům. Vzhledem k rozličným kněžským funkcím v kulturních činnostech, v zacházení se znamením, při dohledu nad kalendářem a při správě pravidel, podle kterých byly vedeny procesy, bylo důležité být členem takových kolegií. Odstranění překážek u kněžských úřadů představovalo další krok k rovnoprávnosti. Avšak revoluční organizace plebejců, každoročně nově zvolených deset lidových tribunů a lidového shromáždění, které tyto volby uskutečňovalo a přijímalo i další závěry, se stále do určité míry nezávisle pohybovala mimo všeobecné státní organizace. Tato situace od sebe odtržených skupin institucí, nabitá napětím konkurence, byla zmírněna v roce 287 př. Kr. díky inkorporačnímu aktu, který všeobecně vedl k restrukturalizaci společenství. Díky *Lex Hortensius*, zákonu diktátora Quinta Hortensia, byla rozhodnutí lidu v rámci plebejského společenství, tzv. *plebiscity*, uznávána jako závazná pro celý stát. Tak se stali lidoví tribuni, kteří jediní měli oprávnění svolávat shromáždění plebejců, vést je a předkládat mu návrhy k odsouhlasení, a současně i samo shromáždění, akceptovanými orgány římské republiky (*res publica Romana*). /.../

Fáze těžkých konfliktů mezi patricijí a plebejci byla zprvu v zásadě překonána tím, že vůdčí plebejci byli politicky integrováni. Příležitostně v rámci bádání je možné zamýšlet se nad tím, zda díky tomu takzvané stavovské boje opravdu skončily, nebo zda dál existovaly konflikty mezi lidovými tribuny jako zástupci záležitostí široké veřejnosti a římským establishmentem. Počínaje polovinou 3. století bylo hluboké rozštěpení mezi patricijí a plebejci překonáno; pokud plebejci vládli dostatečně velkou materiální bází a uměli se vymezit vůči neshovivavé konkurenci a měli přístup k úřadům, nedá se už v městě Římě mluvit o nějaké jejich diskriminaci ve veřejném životě.⁵³

53 M. Jehne, *Die römische Republik. Von der Gründung bis Caesar*, München 2006, překlad Ivan Štern, s. 24–35.

14. Římský politický systém

Dříve než se podíváme na další historický vývoj římské republiky, řekněme si ještě jednou několik základních informací o římském politickém systému. Začnu ovšem opět citátem z Jana Patočky, týkajícím se politické filosofie římské republiky: „Ve svých počátcích není Řím bytostně odlišný od řecké polis, za jakou jej ještě Aristotelés také považuje, a pro tuto polis stoicko-platónská myšlenka výchovy k obecnému dobru, k universalitě, ve stát práva a spravedlnosti, ve stát založený v pravdě, v nahlédnutí, se stává aspoň v jejich vzdělaných vrstvách čímsi běžným a samozřejmým.“⁵⁴ Občanem, nositelem politických práv mohl být pouze člověk svobodný; narozený ze svobodných římských rodičů, nebo propuštěný otrok, i když ten neměl všechna práva, zvláště ne veřejná; stejně tak tomu bylo v případě žen; práva každého občana byla tudíž dvojí: práva veřejná a soukromá. Veřejné právo se týkalo římského státu, soukromé se týkalo prospěchu jednotlivců. Mezi veřejná práva patřilo právo účastnit se jednání lidového shromáždění, vykonávat státní úřady, zatímco soukromá byla práva rodinná a majetková a jejich základem byla dvě práva: právo uzavřít řádný sňatek a právo obchodu.

V Římě byla základem politického rozhodování lidová shromáždění neboli *comitia*, jmenovaná rada zasloužilých neboli senát a volení úředníci, magistratus. Shromáždění se organizovala podle kurií, *comitia curiata* (kuriijní shromáždění). To znamenalo, že jednotlivé kurie vystupovaly jako hlasovací jednotky, každá kurie měla jeden hlas, rozhodovala prostá nadpoloviční většina, tedy hlas více jak patnácti kurií. Po vyhnání krále vznikly dva typy lidových shromáždění: shromáždění centuriijní a tributní. *Comitia centuriata* sdružovala centurie jako jednotky hlasovací a daňové. Všechno obyvatelstvo bylo rozděleno do šesti majetkových tříd a potom se každé třídě přidělil určitý počet centurií, hlasovacích jednotek. Třídy nejbohatší dostaly centurií nejvíce a naopak. Celkem bylo centurií 193, z tohoto počtu nadpoloviční většina, 98, příslušela první třídě a tzv. jezdcům. A protože rozhodovala prostá většina, měli v ní zámožní převahu zajištěnu. V centuriích byli všichni svobodní občané. *Comitia centuriata* svolávali nejvyšší úředníci, konsulové nebo praetoři, na Martovo pole, účastníci přicházeli ozbrojeni. Zde se přijímaly nové zákony, volili nejvyšší státní úředníci, rozhodovalo se o válce a tatáž shromáždění fungovala jako odvolací instance a udělovala občanství.

Další byla shromáždění tributní, *comitia tributa*, lidové shromáždění, organizované podle městských a venkovních okresů, tedy podle bydliště římských

54 J. Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin*, s. 91.

občanů. Okresů bylo nakonec 35. Tato shromáždění projednávala zpravidla méně důležité otázky. Občané zde volili nižší úředníky, schvalovali zákony, především rodinné a majetkové, spadající tedy do občanského práva. Zvláštním typem lidového shromáždění pak byly plebejské hromady, *concilia plebis*, shromáždění méně majetných, kteří byli vyloučeni z lidových shromáždění, protože patrně představovali příchozí do Říma a stáli mimo rody. Jejich usnesení – *plebiscita* – se od Hortensiova zákona z roku 287 stala obecně závazná. Volili si také své úředníky, *tribuny plebis*. Tato tři lidová shromáždění nakonec reprezentovala všechen *populus Romanus* a jejich klíčové postavení měl manifestovat i název republiky, *res publica*, věc veřejná neboli záležitost všech občanů. V pozadí této politické struktury však stál určitý vývoj římského společenství, odehrávající se především v boji dvou hlavních sociálních skupin, zámožných, tzv. patricijů a méně zámožných, tzv. plebejců. Obě byly skupiny římských občanů, které soupeřily o podíl na politické moci neboli na politickém rozhodování.

Když zanikla královská moc, postupně nastoupila na její místo volená dvojice nejvyšších úředníků, konsulů. Je prokázáno, že dvojice konsulů působila pravidelně od roku 367/366 př.Kr. Konsulové měli nejvyšší rozkazovací moc, tzv. *imperium*, které obsahovalo velení nad vojsky, právo soudit a politickou iniciativu v senátu a lidových shromážděních. Všechny nejvyšší úředníky volila lidová shromáždění (princip volitelnosti), výkon byl časově omezen, zpravidla na jeden rok (princip anuity), úřady se obsazovaly několika kandidáty (princip kolegiality) a výkon byl zásadně bezplatný, pokládaly se za poctu (*honor*, honorární úřady). Tím se moc úřadů omezovala a i znesnadňovala. Moc se dělila. Za mimořádných situací se pozastavil princip kolegiality a byl jmenován diktátor. Diktatura byla mimořádná magistratura, diktátora nevolilo lidové shromáždění, ale jmenoval ho jeden z konsulů po dohodě se senátem.

Roku 367 př. Kr. byl zaveden vedle funkcí konsulů také úřad praetora, jejich menšího kolegy. Měl stejnou pravomoc jako oni, ale užíval ji jen v menším rozsahu. Nevystupoval například jako vojenský velitel, ale zastupoval je doma ve státní správě. Postupně se počet praetorů rozrůstal, nakonec jich bylo 16. Působili v Římě, tvořili kolegium a každý z nich měl nějaký resort na starosti, který si vylosoval. Tvořili tedy jakousi vládu. Mezi nejdůležitější oblast činnosti praetorů patřilo římské soukromé právo. Zde povolovali a otevírali procesy, předávali je soudcům, nebo je naopak zamítali. Stále méně přitom měli oporu v přijatých zákonech, a museli proto jednat samostatně. Některé nároky na proces povolovali a některé zamítali. Byli přitom podle římských právníků vedeni tzv. *aequitas*, tj. smyslem pro vyšší spravedlnost a prosazování obecného prospěchu.⁵⁵ Při zahájení svého úřadu vydávali tzv. praetorské edikty, vyhlášky, jimiž vymezovali

55 Jaromír Kincl, Valentin Urfus, *Římské právo*, Praha 1990, s. 37.

určité obecné právní normy, podle nichž se měli soudci řídit. Ty například zněly: rozsudkem soudce osvobozený platí za nevinného; břemeno důkazu leží na žalobci; dluhy zatěžují všechny majetek, ne jen jeho části; kdo něco tvrdí, musí to dokázat; ti, kdo jednájí, i ti, kdo s jednáním souhlasí, jsou postihováni stejně; přiznání není důkaz, jen ulehčení důkazu; každý se musí podřídit právu (soudu) toho místa, kde se provinil; zločiny rodičů nejsou ke škodě dětem; zlý úmysl se musí dokázat; z bezpráví se nerodí právo. Tyto edikty se pak staly důležitou součástí římského práva a mnohé z nich pak normami, podle nichž by se měl řídit každý právní stát. Tyto zásady, protože chránily občana před bezprávím státní moci, pak naopak porušovaly všechny nedemokratické režimy, především totalitní.

Pak tu byl úřad censorů. Byli vždy dva a namísto konsulů prováděli evidenci římských občanů a zařazovali je do majetkových tříd. Tento soupis a odhad se jmenoval *census*. Vedli také seznam senátorů, censory volila *comitia centuriata* každých pět let. Postupně se tento úřad začal považovat za nejdůstojnější republikánský úřad, protože censoři mohli také například vyškrtnout ze seznamů určité senátory či na základě pravomoci dozírat nad mravy římských občanů. Senát byl institucí, do níž se nevolilo, ale jmenovalo. Podmínkou členství bylo úspěšné ukončení *magistratury*, senát se tak stal radou bývalých státních úředníků. Místo doživotně získával ten, kdo byl censory zapsán do senátorského seznamu. Měl to být orgán pomocného charakteru, ale stával se stále více důležitý. Vedl správu státních financí, kontroloval hospodaření se státním majetkem, vedl zahraničně-politická jednání, organizoval správu provincií. Byl stabilním úřadem, vedle volených magistratur a pasivních lidových shromáždění, často korumpovaných.

A tak i když usnesení senátu neměla sílu zákona a senátu nepříslušela výkonná moc, disponoval státním majetkem a spolu s dalšími pravomocemi mu to dodávalo mimořádnou politickou váhu. Senátoři byli navíc zpravidla lidé zámožní, vzdělaní, příslušníci starých římských rodin. Senát míval za republiky 300 členů.

Nakonec se ujal pro římskou republiku název, jenž přesně vystihoval její politický systém: *senatus populusque Romanum*, *SPQR* – senát a lid římský.

15. Historický vývoj římské republiky

Hybným motivem vývoje politického systému byl zprvu konflikt mezi patricijí a plebejci, a když obě tyto skupiny dosáhly v podstatě stejné politické participace, nastalo období, které mělo jiné hybné síly. Vytvořila se totiž politická elita, vůči níž stála většina společnosti, která požadovala nové a jiné způsoby přerozdělování majetku a služeb. Každý politický systém, ať již ve starověkém

Římě nebo dnešní evropský, musí řešit svůj sociální systém. Římská elita dokázala na stále nové požadavky občanů úspěšně odpovídat, protože se republika neustále teritoriálně rozšiřovala, což přinášelo novou půdu a finanční zisky. Řím neustále válčil, tažení se zúčastňovalo velké množství občanů, kteří od toho očekávali nové a nové zisky. Součástí římské mentality se stalo tvrdě válčit a bez ohledu na oběti vyhrávat.

Řím nejprve dobyl celou oblast Itálie. Když se postupně Římané seznamovali s fungováním klíčové instituce řeckých poleis, s lidovým shromážděním na agoře, získali pevný dojem, že je to instituce, na níž vládne demagogická a hysterická masa lidí, kteří nemají o politice a odpovědnosti ani ponětí. Tím se přiblížili názoru Platónovu. Jeden z posledních konfliktů v jižní části Itálie byla válka s velkým a starobyklým řeckým městem Tarent, ležícím na strategickém místě, na poloostrově mezi dvěma moři, Středozemním a Jaderským. Tarentané se obrátili s žádostí o pomoc na krále Pyrrha z Epiru. Pyrrhos (318–272 př. Kr.) byl slavný hellénistický válečník a panovník. Zprvu Římany porazil a požadoval poté, aby se vzdali jižní Itálie. V senátu, který tento požadavek projednával a byl ochoten mu vyhovět, vystoupil Appius Claudius, zvaný *Caecus* (Slepý), jenž v proslovu přesvědčil senátory, že Řím se nikdy nesmí vzdát a musí znovu bojovat, jen tak si udrží respekt a autoritu ve světě. Válka pokračovala, Pyrrhos znovu zvítězil, ale znovu utrpěl velké ztráty. Odtud vzniklo známé přísloví o Pyrrhově vítězství, což znamená za cenu velkých ztrát. Nakonec byl Pyrrhos skutečně poražen, vrátil se do Epiru a nastal konec posledních ještě samostatných řeckých měst v jižní Itálii.

Římany to utvrdilo v postoji, kterým se pak stali proslulí, že totiž šli vytrvale za vítězstvím, a to bez ohledu na momentální nepříznivou situaci a bez spoléhání se na nějaké příznivé okolnosti, nebo jak Machiavelli později řekl, bez spoléhání se na Fortunu. Ve válkách je vedli zvolení konsulové, kteří se pak často stávali senátory, a postupně tak vytvářeli římskou nobilitu, uvnitř které se nejvyšší úřady více méně dědily, předávaly z otců na syny. Celkově to znamenalo, že demokratický charakter politického systému se oslaboval a začaly převažovat oligarchické prvky. Války tuto nobilitu posilovaly a obnovovaly, protože vítězní konsulové se stávali slavní a bohatli na kořisti, kterou si jejich vojska vydobyla. Následně stavěli různé veřejné stavby v Římě, a vytvářeli si tak předpoklady pro další politickou a vojenskou kariéru. Řím se stával vojenskou velmocí, pokračující dál a dál ve svých výbojích, a proto teze o jakémsi defenzivním římském imperialismu není v souladu s realitou.

Punské a další války

Projevilo se to hned na následující válce s Kartágem. Toto velkoměsto tehdejšího světa bylo založeno v osmém nebo devátém století Féničany, což byl národ

mořeplavců a obchodníků, kteří žili na území dnešního Libanonu a Sýrie. Jejich nejdůležitější město byl původně Tyros, ležící na pobřeží Středozemního moře v Libanonu. Odtud pak založili v severní Africe, na území dnešního Tunisu, město Kartágo, které se stalo hlavním městem nové říše. Podle legendy ho založila fénická princezna Dido, dcera tyrského krále Pygmaliona. Féničané, kterým Římané říkali Punové, se plavili po celém Středozemí, podél západního pobřeží Afriky, až do Británie, a všude zakládali své kolonie. Brzy se dostali do konfliktu s řeckými státy, především se Syrakúsami. Nakonec se logicky dostali do konfliktu s Římem o celou Sicílii. Vypukla první punská válka, která trvala 24 let, od roku 264 do roku 241 př. Kr., a znamenala největší námořní válku starověku. Padlo v ní asi 300 000 Římanů a Italiků, ale nakonec skončila porážkou Kartága, jeho ztrátou vlivu na Sicílii, později pak ještě na Sardinii a Korsiku. Římská republika se stala mocností celého západního Středomoří. Současně se však objevil problém organizace rozsáhlých dobytých území a jejich správy. Římané začali zakládat provincie v čele s místodržícím, což byl praetor, volený vždy na jeden rok. Tím se začala rozšiřovat státní správa státu a brzy vznikla potřeba přijmout nové směrnice a pokyny. V každé nové provincii se musel například zřídit nový úřad, bylo nutno vytvořit kontrolní mechanismy atd.

Mezitím se Kartágo vzpamatovalo a soustředilo svůj tlak na Španělsko, což vyvolalo reakci Říma, která ovšem přišla pozdě. Do severní Itálie vstoupil kartaginský vojevůdce Hannibal Barkas poté, co přešel se slony Alpy. Tažení začal proto, aby zastavil vznik římské světovlády. Jak se později ukázalo, byl také poslední, kdo něco takového mohl dokázat. Začal tím druhou punskou válku, která trvala od roku 218 do roku 201 př. Kr., tedy 17 let. Římané se postavili Hannibalovi v roce 216 u města Cannae v Apulii a přes obrovské vojsko, které shromáždili, utrpěli strašlivou porážku. Padlo přibližně 50 000 římských vojáků a 10 000 padlo do zajetí. Zemřelo zde také asi 80 senátorů, což byla citelná ztráta, uvážíme-li, že jejich celkový počet činil zhruba 300. Pak ovšem udělal Hannibal osudovou chybu, že totiž netáhl na Řím a nepokusil se ho dobýt. Očekával zahájení jednání o podmínkách míru a nenapadlo ho, že Římané na nic takového ani nepomysleli. Omezili na minimum smutek za padlé, mobilizovali staré a nemajetné občany, jmenovali diktátora a část armády, kterou měli ve Francii, poslali do Španělska, aby tam bojovala pod velením mladého Publia Cornelia Scipia. V Itálii samotné zvolili taktiku, kterou používal senátor a mnohonásobný konsul Quintus Fabius Maximus, zvaný *Cunctator* (Váhavec nebo také Zdržovatel), jenž se vyhýbal přímým střetům s nepřítelem, postupně omezoval možnosti nepřítelova vojska a ničil jeho menší oddíly a postavení. V roce 204 př. Kr. pak začal mladý Scipio ze Španělska připravovat tažení do Kartága. Hannibal, stále znovu oslabovaný a manévrovaný dál a dál od Říma, se mezitím ocitl dokonce až zpět ve své vlasti, kde byl nakonec poražen v bitvě u Zamy v roce 202 př. Kr. Kartágo kapitulovalo a jako velmoc skončilo. Římská republika se tak zbavila jediného soupeře, jenž ji

mohl v celých jejích dějinách zničit. Třetí punská válka pak byla jen dokončením totální zkázy kdysi mocného a slavného Kartága.⁵⁶

Za zmínku stojí, že Kartágu nepřišli na pomoc vládcové hellénistických říší, především Antiochos III. vládnoucí v přední Asii a Ptolemaios IV., vládce Egypta. Nemohli patrně tušit, že porážka takové velmoci, jako bylo Kartágo, bude mít za následek i jejich vlastní porážku, že Řím se obrátí na východ Středomoří a bude pokračovat v budování svého impéria, aniž se setká s vážnějším soupeřem. Na druhou stranu je ale toto jejich opomenutí dokladem, že už jim chybělo veškeré universální myšlení Alexandra Velikého. Antiochos III. Velký (242–187 př. Kr.), král říše Seleukidů, byl přitom jeden z nejúspěšnějších hellénistických vladařů, dobyl znovu Arménii, vedl úspěšné tažení proti Parthům, táhl do Baktrie a Indie. Pak také přišel do kontaktu s římskou říší, která chtěla zabránit tomu, aby se stal hegemonem v řeckém světě, a nabízela mu za vyklizení Evropy trvalý vliv v Malé Asii, což se Antiochos zdráhal učinit. V roce 192, po porážce u Zamy, musel Hannibal Barkas opustit rodnou zemi a uchýlil se k Seleukidům, které žádal o poskytnutí vojenských oddílů, s jejichž pomocí by se pokusil o převrat v Kartágu a pak o obnovení bojů s Římem. Antiochos by toho mohl využít k ovládnutí řeckého světa, jenže tyto plány odmítl. Nakonec se však v Řecku pustil do vojenského tažení proti Římu, na jehož stranu se však postavily některé řecké státy, Antiochos byl poražen a ztratil vliv nejen v Řecku, ale i v celé Malé Asii. Nakonec upadla do područí Říma celá říše Seleukidů, respektive to, co z ní zbylo. Například pergamonský král Attalos III. odkázal v závěti svou říši Římu, král z Bythynie zbaběle zajal Hannibala a chtěl ho vydat Římu, na což Hannibal reagoval tak, že se raději v roce 183 př. Kr. otrávil jedem.

V rámci římského tažení na východ se na jaře 200 př. Kr. rozhodl konsul Galba vyhlásit válku Makedonii, ale centurijní shromáždění jeho žádosti nevyhovělo. Důvodem byla zadluženost Říma, jenž si musel na druhou punskou válku půjčit a doposud soukromým věřitelům nezaplátil. Ti pak ovlivnili hlasování, ale když byl dluh nakonec zaplacen, shromáždění válku povolilo. Římané pak válku vyhráli, což na Řeky zapůsobilo silným dojmem, protože římské legie poprvé porazily slavné makedonské falangy, vojenské oddíly, které proslavily Alexandra Velikého. Není třeba zde líčit průběh všech válek Říma s řeckými státy. Ukázalo se totiž, že Římané nebyli schopni vládnout nad Řeckem jinak než krutostí, násilím, ničením, pomocí deportací a podobnými metodami. V roce 179 př. Kr. zemřel poslední hellénistický vládce Makedonie Filip V., jenž jediný opakovaně bojoval s Římany. Ti nakonec museli v roce 146 př. Kr. zřídit provincii Makedonii, s římským místodržícím a stále přítomnými pořádkovými oddíly. Co se týká dalších hellénistických států, byla poražena říše Seleukidů, Ptolemaiovská

56 Viz také Friedrich-Karl Kienitz, *Národy ve stínu*, Odeon 1991, a Klaus Zimmermann, *Rom und Karthago*, Darmstadt 2005.

říše byla podrobena, celkově bylo založeno šest provincií, a tím Řím převzal přímou kontrolu nad dobytými územími. Problém byl v tom, že Římané nebyli dobrými kolonizátory a byli neustále konfrontováni se vzpourami a povstáními. Výsledkem bylo, že museli na řešení těchto úkolů vynaložit příliš mnoho energie. A navíc se tento vývoj negativně odrazil ve vnitřním politickém vývoji Říma.

Obrovské zisky, které plynuly do Říma z dalších a dalších teritoriálních výbojů, si nemohli vládcové říše, která byla stále ještě republikou, nechat jen pro sebe. V roce 167 př. Kr. ohlásil senát, že republika přestává od svých občanů vybírat daně. Toto rozhodnutí ukázalo, že Řím žije vlastně z opakovaného loupení a vykrádání stále většího počtu obsazených zemí. Za druhé, že podíl na těchto zahraničních akcích se stává stále víc výnosnějším zaměstnáním, o něž se rozpoutal tvrdý vnitropolitický boj. V roce 146 př. Kr. se Řím střetl s jedním z nejdůležitějších spolků řeckých poleis v hellénistické době, s Achajským spolkem. Ten byl drtivě poražen, jeho území se stalo římským majetkem a bylo systematicky vykořisťováno. Bohatství, které ze všech koutů dobytého hellénistického světa plynulo do Říma, změnilo nejen hospodářství, ale i politiku. Vzrostl rozsah a vliv velkostatků a vzrostl příliv otroků, kteří se stávali pro rozvoj těchto velkostatků zásadně důležití. Jenže bohatí Římané neinvestovali jen do nákupů půdy, ale i do politiky. Platilo, že hospodářský úspěch byl předpokladem politické dráhy, a tudíž slávy a prestiže. Ti, kdo se dali touto cestou, vynakládali velké sumy peněz na stavby chrámů, postavení soch na veřejných místech, na umělecká díla atd. Financovali různé hry pro občany a i jinak se snažili těmito způsoby vést volební boj, protože uchazečů o každý veřejný úřad bylo stále víc. Náklady na politickou kariéru tímto způsobem stále stoupaly a konkurenční boj dostával stále bezohlednější rysy. Proto se v roce 180 př. Kr. pokusil tribun lidu Lucius Villius vnést do politických kariér určitý řád. Jeho zákon předepisoval, že nadále nebude možné získat konsulát před čtyřicátým třetím rokem života, praeturu před čtyřicátým rokem a kvesturu před jednatřicátým. Dále bylo nutné před získáním úřadu konsula zastávat praeturu a mezi jednotlivými úřady musel být rok přestávky. Řešení z dlouhodobého hlediska to nebylo, jen pokus o jakousi regulaci. Náklady na politickou dráhu zůstávaly vysoké, což vedlo k tomu, že provincie byly stále více vykořisťovány, a dokonce byly iniciovány další války, aby se zvětšila možnost dalších kořistí. Řím přestával zvládat svůj ohromný rozmach a stále se zvětšující teritorium.

Francouzský osvícenec Charles de Montesquieu ve své práci *Úvahy o příčinách velikosti a úpadku Říma*⁵⁷ měl tedy pravdu, když napsal, že vlastní příčinou

57 Charles de Montesquieu, *Considération sur les cause de la Grandeur des Romain et de leur Décadence*, in: *Oeuvres complètes*, vyd. André Masson, I–III., Paris 1950–1955; *Größe und Niedergang Roms*, Frankfurt a. M. 1980. V roce 2010 pak vyšel v Praze český překlad pod názvem *Sláva a úpadek říše římské*.

úpadku byl nezládnutý rozpor mezi rozsahem impéria a jeho vnitřní strukturou. Důležitý je sám pojem „*décadence*“, označující postupný úpadek římské moci. Dekadence není ovšem založena pouze v povaze lidské bytosti, vyznačující se tím větší touhou po moci, čím větší moc člověk má. Dekadence je spíše výsledkem souhry vnitřních a vnějších faktorů. Její příčinu vidí Montesquieu především v mravech, zvycích, zákonech a institucích, které se nedokáží přizpůsobit historickému vývoji daného státního celku, v tomto případě římského impéria. Římané se totiž nedokázali přizpůsobit například stále rostoucímu teritoriu svého impéria, rostoucímu počtu obyvatel a také novým výrobním způsobům. Jejich touha po stále větší moci narazila na vnější meze, jimž se nedokázali přizpůsobit. Existují jisté hranice, píše Montesquieu, které příroda uloží státům, aby utlumila ctižádostivost lidí. Řím se natolik rozpínal, že politicky dospěl k despotii, a tím si podlomil svůj další vývoj. Tento proces se odehrával prostřednictvím koncentrace moci, vedoucí od republiky k císařství. Podle Montesquieua byla republika vhodným nástrojem vzestupu a expanze, její zákony však nedostačovaly v době, kdy se z Říma stalo impérium. Tehdy se spory mezi politickými částmi společnosti, do té doby užitečné, staly najednou občanskou válkou, kterou mohla ukončit pouze silná moc jednoho panovníka. Ta se ovšem časem zvrhla v despotii.

Vedle toho se v Římě ovšem rozvíjely osídlovací programy pro římské rolníky, kteří neměli prostředky, aby si mohli kupovat půdu. To ovšem nebylo jednoduché, a tak se stále více rolnických synů hlásilo dobrovolně do služby v armádě, což vedlo k posilování vrstvy profesionálních vojáků. Přesto se stal problém nového rozdělení půdy jedním z hlavních problémů Říma. Hned po svém nástupu do úřadu tribuna lidu představil Tiberius Sempronius Gracchus projekt osídlovacího a přerozdělovacího programu, podle něž měla být římská půda nově rozdělována mezi nemajetné občany. Postupně půdu, kterou Řím zabral, totiž získali především patriciové, kteří svými stále početnějšími otroky nechávali obdělávat stále větší plochy půdy a chovali na svých pozemcích velká stáda dobytka a ovcí. Obecný prospěch republiky byl přitom minimální. Gracchus proto navrhl, aby půda zůstala formálně v rukou státu, ale měla poskytnout obživu co největšímu počtu rodin. A tím také zabezpečit dostatek bojeschopných mužů. To byl dokonce prioritní cíl reformy v souladu se zájmy státu. Těm, kdo na státní půdě již předtím ve velkém hospodařili, mělo být poskytnuto odškodnění a řada dalších výhod. Jenže mezi tyto uživatele půdy patřilo hodně senátorů, a ti si získali oponenta vůči Gracchovi, také tribuna lidu, Marca Octavia. Ten proti návrhu svého kolegy podal veto. Gracchus se bránil tím, že na shromáždění lidu prosadil jeho odvolání, že se jako tribun lidu postavil proti zájmům těch, jež měl zastupovat. Zákon byl poté přijat. Senát pak blokoval proces přidělování půdy tím, že zdržoval přidělování nutných finančních částek pro nové rolníky, aby mohli začít hospodařit. Přesto proces zemědělské reformy pokračoval, blížil se však konec Gracchova jednoročního tribunátu. Ten se začal

snažit o znovuzvolení, ačkoli bylo ještě zakázáno zastávat za sebou dvě funkční období. Důvodem pro tuto snahu bylo i to, že tribun lidu byl nedotknutelný, po konci úřadu už nikoli. Následovalo zasedání senátu, na němž vůdce odporu proti Gracchovi senátor Scipio Nasica vyzval k zásahu proti němu. Skupina senátorů pak vtrhla na shromáždění lidu a Tiberia Graccha zavraždila. Stalo se tak v roce 133 př. Kr. a změnilo to další politické dějiny římské republiky.

16. Občanská válka v Římě

Historik Appiános, jenž se narodil v hellénistické Alexandrii, začal své dílo *Krise římské republiky*⁵⁸ konstatováním, že dříve se v Římě nevedly občanské války, jen „spory v mezích zákona a urovnávaly se s oboplnou ohleduplností a vzájemnými ústupky /... / na shromáždění lidu se neobjevily zbraně, ani na něm nebyla prolita krev občana, a to až do doby Tiberia Graccha“.⁵⁹ Po jeho vraždě se postupně rozhořela občanská válka a trvala až do konce republiky. Situaci se pokusil řešit například slavný Cornelius Scipio, vítěz nad Kartágem, ale nakonec raději dobrovolně odešel do vyhnanství a byl nalezen mrtev ve své venkovské vile. „Rok 133 př. Kr. všeobecně platí za začátek pozdní republiky, během níž postupně její forma uspořádání špěla ke svému konci. Předchozí střední republika, kterou jsme dříve s oblibou nazývali klasickou, nebyla sice nijak harmonická a správně vedená, jak jsme se dlouhou dobu domnívali. Přesto navzdory ostrým vnitřním sporům nepředstavovala politická vražda v této době rozhodně prostředek, po kterém by lidé sáhli. Od roku 133 př. Kr. se naproti tomu formy řešení konfliktů rozšířily hrozivým způsobem o nové způsoby, které se už potom nedaly zcela odmítnout. Bezprostřední podnět k tomu tkvěl v zásadní kontroverzi, během které žádná ze stran nehodlala ustoupit. Na tento typ rozporů byla římská republika ve svých institucionálních strukturách velmi špatně zařízena. Nepředvíдалo se, že seskupení se trvale semknou a budou svou věc zarputile hájit. Nebyla tu ani možnost pokusit se konflikt vyřešit pomocí většinového rozhodování. Nebyl tu zřízen žádný parlament ani vláda s delším funkčním obdobím. Magistráti byli voleni podle osobní pověsti, a ne na základě politických barev. Držitelé úřadů se mohli vzájemně blokovat, a i když se to nestávalo, bylo možné následující rok s novými úředníky dosáhnout protichůdného rozhodnutí v porovnání s tím, ke kterému se dospělo v roce předchozím.

58 Appiános, *Krise římské republiky*, Praha 1989.

59 Tamtéž., s. 19.

V tomto systému plných mocí a možností jednání, v obou případech se křížících, se dala vést politika jen za podmínky trvalé pružnosti, to znamená, pokud její nositelé na svých návrzích a přáních zas tak příliš netrvali. A byli naopak připraveni v každém okamžiku dospět ke konsensu. Pokud si to plně uvědomíme, nemůžeme se potom ani tak divit, že takový kompromis se už v roce 133 př. Kr. nedařil, ale spíš tomu, že vše – svým způsobem – dosti dlouhou dobu dobře probíhalo.

Se sporem v roce 133 př. Kr. mělo zchudnutí mnoha Římanů a jejich zájem o hospodaření na venkově něco společného jen okrajově. Nouze prostých lidí nebyla sice odsunuta stranou, přesto však podle všech příznaků nešlo o sociální svědomí, které Tiberius Gracchus dával najevo svým osidlovacím zákonem, ale o jeho ego. To, že ale senátorští velkostatkáři nenahlédli, že bez jisté připravenosti k přerozdělení riskovali soudržnost občanstva a hnali jednotlivé členy vlastního seskupení a jejich potenciál sounáležitosti do rukou, pomocí kterých se krátkodobě dala vést politika proti senátu a jeho hybatelům, ukazovalo na krátkozrakost, ba dokonce na zabeđenou třídní arroganci. Statkáři zdráhající se dělit zřejmě neměli jen pocit, že status quo odpovídá jejich zásluhám a každá změna v jejich neprospěch je nespravedlivá, ale patrně i věřili tomu, že si nemohou dovolit zřeknout se těchto zdrojů příjmů: stále vzrůstající náklady na jejich kariéry bylo možné zvládnout jen se stále rostoucím majetkem, a tak jeho umenšení mohlo ohrožovat jejich postavení. V ucházení se o funkce nemuseli být schopni držet s ostatními krok. Jestliže uvedené změny ve volebních bojích byly součástí zpětného působení světové říše, pak totéž platilo i pro zatuhlou nehybnost senátorů v přerozdělovacím konfliktu.⁶⁰

V roce 123 př. Kr. se tribunem lidu stal Gaius Sempronius Gracchus, bratr zavražděného Tiberia Graccha. Pokračoval v reformách svého bratra, například prosadil obilní zákon pojednávající o tom, že každý občan má právo si jednou za měsíc koupit dávku obilí za subvencovanou fixní cenu. Rozdíl oproti tržní ceně kryl stát. Propagoval také osidlovací programy v severní Africe, na místě bývalého Kartága, ale stále se potýkal se svými oponenty. Nakonec se rozhodl opevnit se na Aventinu, nejjižnějším římském pahorku, naproti Palatinu, přičemž podle legendy na Aventinu byl pohřben Remus, jehož zabil bratr Romulus, oba byli zakladateli Říma. Senát nechal vyhlásit stav nouze a vydal tzv. *senatus consultum ultimum*, kterým byli konsulové vyzváni, aby učinili vše pro zajištění normálního stavu společnosti. Skončilo to Gracchovou sebevraždou, která jen potvrdila stav, v němž jednotliví politikové stavěli své zájmy nad zájem většiny občanů. Reformní snahy uvnitř Říma skončily a do popředí se dostaly pouze zahraničněpolitické akce, které vynesly nové muže do popředí. Jedním z nich byl

60 Martin Jehne, *Die römische Republik. Von der Gründung bis Caesar*, München 2006, s. 85–86.

Gaius Marius, jenž byl od roku 104 do roku 100 př. Kr. opakovaně volen konzulem a byl pověřen vybudováním silnější armády, především proti germánským vpádům ze severu. Jedním z germánských kmenů byli Teutoni, kteří však v roce 102 př. Kr. byli drtivě poraženi a prakticky zmizeli z dějin, ale vzpomínka na jejich děsivý vpád přetrvávala věky a byla stále přítomná v pejorativním označení Němců jako Teutonů. Označení, které se po staletí pravidelně opakuje, aniž by bylo v jakémkoli směru pravdivé.

Marius zavedl novinku, která pak ve svých důsledcích trvale ohrožovala republiku, a sice že bral do armády i zcela nemajetné občany, kteří se pak po propuštění dožadovávali péče o tzv. veterány neboli hospodářského zajištění od státu. Bylo to řešeno například přiděly půdy v severní Africe. Proti tomu protestoval senát, protože začala vznikat vrstva vyděračů státu, která měla své oblíbené představitele, jimž pak vždy pomáhala k moci. „V té době vypukly v Římě také boje mezi dlužníky a věřiteli půjčujícími na úrok, ačkoli dávno vydaný zákon takové půjčky zakazoval nebo uvaloval na takového věřitele trest. Mám za to, že staří Římané stejně jako Řekové opovrhovali lichvou jako podvodem a břemenem chudých, plodící nesváry a nepřátelství /.../ Praetor Asellio, do jehož pravomoci takové spory spadaly, je nepřiměřeně ke smíru a dovolil, aby proti sobě vedli soudní řízení, čímž přenášel rozpor mezi zákonem a zvyklostí na soudce. Věřitelé byli rozlíceni a zabili ho.“⁶¹

Politický boj v Římě se pak vyostřil okolo války proti Mithridatovi VI., vládci v Pontu na břehu Černého moře, tehdy největšího království v Malé Asii, kterou téměř celou ovládl. V roce 88 př. Kr. se dopustil osudové chyby tím, že nechal povraždit v jeden den asi 80 000 Římanů, kteří se nacházeli v Malé Asii. Řím dal dohromady velké vojsko a pověřil konsula toho roku, Lucia Cornelia Sullu, aby ho vedl, což bylo plně v souladu s politickou tradicí, navíc Sulla se už nacházel v Malé Asii. Jenže kvůli intrikám tribuna lidu Sulpicia Rufuse byl pověřen vedením tažení výše uvedený Gaius Marius. Sulla se postavil před své vojáky a vysvětlil jim, jaká nespravedlnost se stala, a bylo rozhodnuto táhnout na Řím a vynutit si revizi rozhodnutí.

Bylo to poprvé v dějinách Říma, kdy armáda vpochoďovala do města, které bylo vždy demilitarizované v tom smyslu, že v něm nesměly být přítomné armádní oddíly. Sulpicius Rufus byl na útěku z města zabit a Marius utekl do severní Afriky k veteránům. Armáda se tak ukázala jako politická síla, zasahující do politického rozhodování senátu. Byla vytvořena nová tradice, kterou se už nikdy nikomu nepodařilo zrušit a která nakonec přispěla k pádu římské republiky. Sulla nakonec bojoval proti Mithridatovi, ale kvůli zuřící občanské válce v Římě se v roce 88 př. Kr. vrátil do Itálie. Vystrašený senát pochopil, že

61 Appiános, tamtéž, s. 51.

doba se změnila, a jmenoval Sullu diktátorem, přičemž úřad měl vykonávat tak dlouho, dokud to bude třeba. Jeho pravomoc se nazývala *legibus scribundis et rei publicae constituendae*, vydávat zákony a dát státu řád. Diktátorský úřad představoval i dříve absolutní moc, ale na vymezené časové období; za Sully to byla poprvé neomezená absolutní vláda.⁶² Diktatura byla přitom provedena jako velká vnitropolitická pomsta. Byly veřejně vystaveny listiny se jmény mužů, vyhlášených za nepřátele státu, tím mohli být beztrestně zabiti a jejich majetek připadl státu. Zveřejňování seznamu nepřátel, *proskripce*, byl svým způsobem Sullův vynález. Tak bylo zabito zhruba 2000 senátorů a rytířů, došlo k zabavení jejich majetku a za obět padly také další zhruba dva tisíce občanů. Pak se Sulla pokusil o reformu státní správy, radikálně omezil možnosti jednání tribunů lidu a centrem rozhodování učinil nový a zvětšený senát. Tribunát se stal politicky bezvýznamný, což se setkalo s obecným nepochopením a odporem, protože šlo o okleštění jedné z tradičních demokratických institucí republiky. Senát byl ovšem zvětšen ze 300 členů na 600. Na konci roku 81 př. Kr. nebo spíše uprostřed roku 80 se ovšem Sulla neočekávaně vzdal všech úřadů a odešel na venkov do své vily. Dodnes je to záhada, ale pravděpodobně to bylo ze zdravotních důvodů, protože v roce 78 čili dva roky po odchodu z politiky zemřel ve věku 60 let. Pro takovýto odchod z politiky ho Caesar označil za politického analfabeta, ale vedle toho existuje celá řada jiných hodnocení, v nichž se Sulla jeví jako člověk, jenž měl snahu udržet stát, aby se nepropadl do zničujících turbulencí občanské války.

17. Cicero

Největší politický myslitel římské republiky byl Marcus Tullius Cicero. Narodil se v roce 106 př. Kr. a zemřel v roce 43 př. Kr. Římský senát mu za zásluhy o potlačení Catilina spiknutí v roce 63 př. Kr. propůjčil titul *pater patriae* (otec vlasti). V roce 66 př. Kr. byl konsul Catilina konfrontován s možností, že s ním bude zavedeno řízení za zneužití úřadu, tzv. *actio de repetundis*. V něm šlo o to, že občané římských provincií mohli zhruba od roku 200 př. Kr. se souhlasem senátu zavést soudní řízení proti místodržícímu, jenž vykrádal na základě své moci, ale v rozporu se zákony, svěřenou provincií, její veřejný i soukromý majetek. Catilina proto nemohl v příštím roce znovu kandidovat na úřad konsula a nešlo to ani v následujícím roce 64 př. Kr. Vždy se proti tomu postavil vlivný

62 Tamtéž, s. 81.

senátor Cicero, jenž nemilosrdně odhaloval jeho praktiky a skutečné cíle. Nakonec se Catilina rozhodl se svými spojenci k ozbrojenému spiknutí s cílem obsadit senát a provést politický převrat. Byl to opět Cicero, v roce 63 př. Kr. už dokonce konsul, jemuž se podařilo získat rozhodující dokumenty o tomto spiknutí a na jejich základě přimět senát, aby vydal *senatus consultum ultimum* (vyhlásil výjimečný stav) a vzápětí nato *decretum tumultus*, jímž vyhlásil ohrožení republiky vzpourou, umožňující ji potlačit. To se odehrálo 22. října 63 př. Kr., ale nic zásadního se poté nestalo.

Catilina byl muž, jenž nedokázal žít v souladu se zákony římské republiky, neustále je porušoval, a když se setkal s odporem, byl připraven provést politický převrat. Byl jakýmsi antisystémovým prvkem, podobně jako Gaius Marius. Hlavní zásluhu na jeho porážce měl Cicero, který proti němu pronesl v roce 63 př. Kr. v senátu čtyři slavné řeči. První 7. listopadu, kdy na jeho zasedání přišel i Catilina. Cicero se ho úvodem zeptal, jak dlouho bude ještě zkoušet jejich trpělivost, a ačkoli ho mohl na základě vyhlášení výjimečného stavu nechat dát zabít, zjevně váhal a dal najevo, že by bylo lepší, kdyby Catilina a jeho přívrženci opustili Řím. Důvodem byly totiž obavy z nestandardního postupu, protože naposledy byl *senatus consultum ultimum* nepřiměřeně vyhlášen v roce 121 př. Kr. proti reformním snahám Gaia Graccha a skončil jeho sebevraždou. Cicero byl republikán a chtěl, aby se politické akty příliš neodchylovaly od původních principů republiky. Když pak příští den Catilina město skutečně opustil, pronesl Cicero druhou řeč proti Catilinovi, která se konala před shromážděním lidu na fóru Romanu. V ní oznámil, že přívrženci Catilinovi zůstali ve městě a dál připravují vzpouru. Třetí řeč se konala 3. prosince opět na Fóru a Cicero v ní oznámil, že Catilinovi přívrženci byli chyceni a senát bude debatovat o jejich trestu. Ve čtvrté a poslední řeči 5. prosince shrnul názory o této věci a vyzval k rychlému rozhodnutí. V následné debatě v senátu Cicero požadoval popravu spiklenců, zatímco Gaius Julius Caesar, jenž byl tehdy už praetorem, mu odporoval. Šlo o to, že Catilinovi spojenci byli občané republiky a jako takoví měli právo stanout před soudem. Nebýt energické řeči Marca Porcia Catona mladšího, senát by se nerozhodl podle Ciceronova návrhu. Tady se poprvé střetli Caesar a Cato jako budoucí političtí soupeři. Znamý římský historik té doby Sallustius napsal o této aféře spis *De coniuratione Catilinae* (O Catilinově spiknutí).

Cicero se také stal známým svou obžalobou Gaia Verra, římského správce Sicílie v letech 73–71 př. Kr., jenž během tří let v tomto úřadu nechvalně proslul krádežemi, podvody a vraždami římských občanů. Cicero ho obžaloval a pronesl proti němu tři řeči,⁶³ jejichž výsledkem bylo, že Verrus byl poslán za trest do vyhnanství. Ve slavné druhé řeči proti Verrovi uvádí Cicero, že dotyčný jako

63 Cicero, *Řeči proti Verrovi*, Praha 1972.

praetor vydával edikty, což byly, jak jsem již uvedl dříve, jakési právní normy, podle nichž mělo být souzeno, a vybíral soudce. Vše ve svůj vlastní prospěch, v zájmu svého osobního obohacení. Mimo jiné Verrus proslul tím, že vyloupil umělecké památky slavného města Syrakúsy, jednoho z největších měst tehdejšího světa už od dob řecké civilizace. Cicero ve svých řečech velmi podrobně vylíčil, jak jeden zločinec, jenž se dostal do jednoho z nejvyšších úřadů římské republiky, dokázal v okruhu své moci rozvrátit římské právo, právní normy a veškeré hodnoty, na nichž politické zřízení doposud stálo. Verrus se tak stal symbolem rozkladu římské republiky.

I další osud Cicerona souvisel s jeho snahou udržet i během občanské války co nejvíce původních principů římské republiky. Tato jeho snaha nemohla být v zásadě úspěšná, protože římská republika se nacházela od roku 133 př. Kr. v této válce a rozpad jejích principů pokračoval jako rakovina. Jediným možným koncem byl příchod samovlády významného jedince při zachování některých tradičních institucí. Rozhodující politický boj se přitom měl odehrát na půdě senátu, tehdy již zdaleka nejmocnější instituce republiky. Cicero musel o této věci vědět, a proto se snažil i mnohdy nevybíravými způsoby dosáhnout cíle, obrany původních struktur republiky. Přesto jeho političtí odpůrci dosáhli, že se sám dobrovolně odebral do vyhnanství do řecké Soluně (Thessaloniki) a jeho majetek byl zabaven. V roce 57 př. Kr. byl senátem vyzván k návratu do Říma a oslavován. V roce 52 byl poslán jako místodržící do Kilikie v Malé Asii, v dnešním Turecku. Po třech letech se vrátil do Říma, kde pokračovala občanská válka, tentokrát bojem mezi Caesarem a Pompeiem. Cicero se z těžko pochopitelných důvodů postavil na stranu Pompeia, ale po jeho smrti jen čekal, až ho Caesar omilostní. Ten tak učinil a Cicero ho od té doby mnohokrát veřejně chválil, přesto však vnitřně zůstal jeho nepřítelem. Nakonec ho označil za tyrana. Do spiknutí proti Caesarovi zapleten sice nebyl, bylo ale známo, že smrt tyrana ho potěšila. Když se pak ukázalo, že o postavení Caesara usiluje Markus Antonius, Cicero proti němu vystoupil se čtrnácti „filipikami“ a stal se neformální hlavou republikánů v senátu. Jenže Markus Antonius uzavřel s Octavianem (pozdějším císařem Augustem) a Markem Lepidem druhý triumvirát, a mohl se tak Ciceronovi pomstít. Na jeho příkaz byl Cicero 4. prosince 43 př. Kr. zavražděn.

Jeho hlavním dílem je práce *De re publica*.⁶⁴ Je napsána jako fiktivní dialog, jenž se odehrává v roce 129 př. Kr. v domě Scipia Africana mladšího. Tedy v době, kdy se svými reformami vystoupil Tiberius Gracchus a byl zavražděn (133 př. Kr.), což znamenalo obrat v dějinách římské republiky a počátek jejího rozvratu. Účastníky fiktivního dialogu jsou Scipio Africanus mladší, konsul L. Furius, přítel Scipia Laelius, jistý Mucius, Fanius a další. Kniha začíná

64 Cicero, *O věcech veřejných*, latinsko-česky, Praha 2009.

úvahami o vztahu mezi politikou a filosofií. Nejvyšší činností je řízení státu, nikoli vědění bez praktické činnosti neboli bez praktického uplatnění. Jakékoli učení musí být naplněno pomocí mravů a v platných zákonech. Politika tedy stojí nad filosofií. To je jedna z největších kritik řecké filosofie, přičemž Cicero kritizuje hlavně epikúrejské učení, vycházející z odporu vůči politice v době hellénistické. Tehdy převládal názor, že demokracie skončila a s ní skončila i skutečná politika. Cicero ovšem říká, že to byl omyl, a v kapitole o hellénistické době jsme si ukázali, že v tomto měl pravdu. Cicero odporuje dále názoru, že moudrý muž se nemůže účastnit správy věcí veřejných. Jak se mohou filosofové jen dívat na poškozování veřejného zájmu a neučinit nic pro nápravu? Cicero zde poukazuje na skutečnost, kterou vidíme na celých dějinách evropského politického myšlení, že totiž ti největší političtí myslitelé, pokud žili v době, kdy šlo o osud věcí veřejných v Evropě nebo v jejich zemích, neváhali a snažili se ho i osobně ovlivnit. Vzpomeňme v této souvislosti Machiavelliho, Thomase Mora, Huga Grotia, Johna Locka, Edmunda Burka, americké Otce zakladatele a další.

Poté požádali účastníci debaty Scipiona, aby jim řekl, jaký je podle jeho názoru nejlepší stav obce. Ten začíná konstatováním, že mu nepůjde o nějaký abstraktní výklad, ale o vysvětlení na příkladu římského státu. *Res publica*, to je *res populi*. Lid ovšem není jakékoli libovolné seskupení lidí, ale společnost založená na uznání společného práva, bez ohledu na etnický původ nebo náboženství. Politické společenství je pak řízeno buď jedním králem, nebo několika vynikajícími občany, jimž říká *optimáti* (latinsky *optimi*, nejlepší, *optimates*, šlechta), nebo množstvím občanů. Samo o sobě není ani jedno řízení společnosti nejlepší, protože se může zvrhnout do svého opaku, do tyranie, oligarchie nebo ochlokracie, a proto Scipio uvádí čtvrtý druh správy věcí veřejných, který „je vyvážen a smíšen z těch tří“.⁶⁵ Když se ho pak Laelius ptá, jakému zřízení by on dal přednost, říká, že království. Obhájce republiky Cicero zde měl patrně na mysli přednost jednotné politické vůle, která se už v jeho době v Římě rozhodně nenacházela, protože zde vládla občanská válka. Jednotná politická vůle už nebyla ani v senátu, ani na lidových shromážděních. Ve správě věcí veřejných, říká Scipio, je důležitá rozvázná moc, která stojí nad vášněmi a rozbroji. A je spravedlivá, protože spravedlnost se nemůže zrodit z množství. Ostatně v těžkých dobách republiky byl jmenován jen jeden konsul, *sine collega*, diktátor. Následuje líčení pohrom, které s sebou přináší neomezená svoboda občanů, na prvním místě vždy nějaký druh otroctví. „Z tohoto nezkroutného, nebo spíše zběsilého lidu se totiž většinou vydělí nějaký vůdce, /.../ drzý a sprostý člověk, pronásledující nestoudně ty, kdo se zasloužili o vlast, a rozdávající lidu cizí

65 Tamtéž, s. 49.

i vlastní majetek.“⁶⁶ Pak následuje úvaha, že nejlepší stav správy věcí veřejných nevzniká na základě teoretické konstrukce, filosofického projektu, ale během dlouhé práce mnoha generací vynikajících osobností. „Náš stát nebyl vytvořen nadáním jednoho člověka, nýbrž mnohých lidí, a nebyl ustaven během jednoho lidského života, nýbrž během několika staletí a věků.“⁶⁷ O správě věcí veřejných není možné spekulovat a vymýšlet nějaké ideální modely, jak to dělali Sókrates a Platón, ale přemýšlet v rámci nějakého existujícího společenství a usilovat o jeho formování. Na tomto místě provádí jednu z největších kritik řeckého filosofování o politice z hlediska určitého ideálu. Je v tom sama podstata odlišnosti řeckého a římského politického uvažování, i když musíme vzít v úvahu, že ani řecký model demokracie nevznikl na základě nějaké filosofické reflexe, ale díky postupnému vývoji a postupným reformám osobností, jako byli Solón, Kleisthénés či Periklés.

Cicero nebyl filosofem, ale jedním z nejlepších římských vzdělanců, jenž se politiky aktivně účastnil a prosazoval v ní v rámci již úpadkové fáze římské republiky udržení původních principů, na nichž tento stát vznikl. Ideálem mu byl římský stát, ne nějaký vykonstruovaný model, ale určitý soubor institucí a zákonů, které historicky vznikly a osvědčily se v průběhu staletí. Jeho pojetí římského státu jako republiky, v níž vládne společné právo a ne jednotlivci, je základem pojetí právního státu. „Platón vyhledal příčiny a stvořil obec, po níž spíše toužil, než v ní doufal, co možná nejmenší, ne tu, která by mohla existovat, nýbrž takovou, aby na ní bylo možno pochopit podstatu obecních záležitostí.“⁶⁸ Cicero zde mluví o Platónově „stínovém obrazu obce“, zatímco on usiluje o to, ukázat na skutečně existující obci kořeny dobra a zla.

Polemika s řeckou filosofií pokračuje v knize III. díla *O věcech veřejných*. Týkala se otázky spravedlnosti a nespravedlnosti v obci při správě věcí veřejných. Východiskem se stává přednáška řeckého filosofa Karneada, představitele akademické skepse v Athénách, kterou měl v roce 155 př. Kr. na filosofickém setkání v Římě. Bylo to sice před téměř sto lety, ale přednáška zanechala v Římě velký a trvalý negativní dojem. Karneadés v ní totiž popřel možnost spravedlnosti ve správě věcí veřejných, zatímco Římané byli přesvědčeni, že bez ní vládnout nelze. Karneadés polemizoval s Platónem a Aristotelem v tom smyslu, že nedokáží o spravedlnosti říci nic pevného a jistého. V Ciceronově debatě vystoupil Philus, jeden z účastníků, a pronesl řeč proti spravedlnosti. Uvádí, že spravedlnost neexistuje od přírody, „právo tedy neobsahuje nic přirozeného; z toho plyne, že

66 Tamtéž, s. 69.

67 Tamtéž, s. 75.

68 Tamtéž, s. 103.

ani spravedliví neexistují od přírody“.⁶⁹ V tom se shoduje s Karneadem, totiž s jeho názorem, že přirozené právo neexistuje a že právo se stanovuje podle doby, mravů atd. Každý národ si stanovuje vlastní pravidla spravedlnosti podle svých potřeb. Práva jsou rozličná a nekonečně proměnlivá. Zákony jsou vytvářeny ve prospěch těch, kdo mají moc. V dialogu jsou také uváděny citáty z díla jistého Lactantia, jenž například uvádí, že pro stanovení práva je nejdůležitější jeho užitečnost pro dané společenství. Kdyby třeba Římané chtěli být spravedliví, to znamená respektovat práva všech, které si podmanili, museli by se vrátit do chatrčí a živořit v nouzi a bídě. Nespravedlnost je tedy přirozená a právo a spravedlnost jsou naproti tomu nepřirozené. Je proto důležité se řídit chytrostí. Je lepší nespravedlivě vládnout než spravedlivě otročit. Toto jsou základní myšlenky Philovy.

Jeho obhajoba nespravedlnosti, navazující na starou Karneadovu přednášku, byla v kruhu diskutujících přijata s údivem. Jako první vystoupil s odpovědí Laelius. Pravým zákonem je zdravý rozum, jenž je ve shodě s přírodou. Tento přirozený zákon je stejný pro všechny národy a všechny doby, je věčný a neměnný. Má v sobě něco božského a v tomto smyslu je a musí být spravedlnost od přírody, respektive od lidského rozumu, jenž mají všichni bez ohledu na dobu, okolnosti nebo příležitosti. Všem je rozum dán, a tudíž mají všichni možnost pochopit a přijmout jedno právo, ne různá práva podle okolností. Rozum je přitom spojnicí mezi lidmi a bohy a může stejně jako oni vládnout světu. Samozřejmě že ne každý zákon je přirozený, mnohé zákony jsou přijímány na základě měnícího se rozhodování masy. Ale v každém případě není možné, aby takové rozhodování měnilo nebo rušilo přirozené zákony. Moderně řečeno, každá ústava má své materiální jádro, které nepodléhá momentálnímu většinovému rozhodování.

V závěru pronáší řeč opět Scipio. Mluví o tom, že tyranii v řeckých městech, jako například v Syrakúsách, není možné označit za vládu lidu, ale za tuto vládu není možné označit ani libovůli jednoho shromáždění, které se nechá strhnout k čemukoli. Proto je lepší smíšená forma s vládou *optimátů*, kteří budou moci omezovat takové počínání, protože mají blíž k obecnému dobru. Nejvyšším cílem musí být uskutečňování spravedlnosti, ale tato spravedlnost je dosahována uvnitř jednoho státu, a sice římského. U Platóna je spravedlnost „čistě konstruovaná idealita, zatímco u Cicerona jde o reflexivní idealizaci z jeho hlediska nejlepších stránek existujícího státu“.⁷⁰ Ciceronova snaha zadržet rozpad římské republiky byla ovšem marná, protože hlavně Sullova vláda natrvalo nastolila jiné poměry, které už měly svou vlastní logiku vývoje.

69 Tamtéž, s. 129.

70 W. Reese-Schäfer, *Antische politische Philosophie zur Einführung*, 1998, s. 178.

Co se týká dalšího vývoje římské republiky, je třeba uvést, že státní pohřeb Sully organizoval Gnaeus Pompeius, jeho spolubojovník. Již za života Sully vytvořil jako mladý muž ve věku 26 let v podstatě ilegální vojenské oddíly, které bojovaly pro Sullu, například v severní Africe. Pak se díky Sullovi stal prokonsulem, jehož *imperium*, nejvyšší mocenské oprávnění, bylo delší než zákonem předepsaný termín jednoho roku. Prokonsuly se pak stávali představitelé Říma hlavně ve válkách, které trvaly velmi dlouho a nebylo možné, aby se ve vedení vojska neustále po roce střídali různí konzulové. Druhé využití funkce prokonsula byla funkce místodržitele, správce nějaké římské provincie. Gnaeus Pompeius se tedy díky Sullovi stal prokonsulem, správcem provincie *Hispania citerior*, východního Španělska. Gnaeus Pompeius byl jedním z dalších hrobařů římského republikánského řádu, protože od počátku své politické kariéry představoval jakýsi antisystémový prvek. Nejvyšší úřady zastával, aniž mu bylo třicet let, zastával je déle než rok atd. Jeho vojenská moc postupně rostla, až se nakonec senát z obav o svou existenci rozhodl ho od 1. ledna roku 70 př. Kr. pověřit úřadem konsula, aniž splňoval předpisy římské republiky. Druhým konsulem se stal Marcus Licinius Crassus, ve své době patrně nejbohatší Říman, jenž se ohromně obohacoval na zabavování majetku za Sullovy diktatury. V té době se také nechvalně proslavil vítězstvím nad Spartakovým povstáním a krutými popravami, které následovaly po jeho potlačení. Porazil také námořní piráty, kteří ohrožovali mocenské postavení Říma ve Středozezemním moři. Nechal si ale pro tento účel vystavit od senátu konsulskou pravomoc na tři roky a zcela nové zvláštní pravomoci, dostal 500 lodí, 120 000 vojáků a 5 000 rytířů a k tomu 36 milionů denárů na financování operací. Tolik moci a peněz nedostal do té doby žádný představitel římské republiky. Pak se také věnoval vojenským záležitostem na východě říše, ale po návratu viděl, že v Římě opět posílilo sebevědomí senátu a jeho návrhy už neprocházejí. Přivítal proto nabídku Gaia Julia Caesara, nového a vlivného římského politika, na uzavření spojenectví.

18. Caesar

Caesar se stal poprvé konsulem v roce 59 př. Kr. a v následujícím roce uzavřel tzv. *triumvirát* spolu s Pompeiem a Crassem. *Triumvirát* patřil k legálním římským magistraturám, několikrát bylo výkonem určitých, například policejních úloh pověřeno kolegium tří mužů (*tresviri*). V případě Caesara, Pompeia a Crassa však šlo o něco jiného. Tito tři nejmocnější politikové se neformálně dohodli na spolupráci mimo senát čili šlo o vytvoření nezákonné dohody, která prosazovala své zájmy jakýmkoli způsobem, bez ohledu na zákonná oprávnění senátu,

ostatních konzulů nebo tribunů. Triumvirát neměl nic společného se zájmy republiky, soustředil se pouze na zájmy jeho jednotlivých představitelů. Caesar však věděl, že přízeň lidu si může získat nejlépe nějakým velkým a úspěšným válečným tažením, a proto se vydal v roce 58 př. Kr. do Galie, kterou si během rozsáhlého vojenského tažení celou podrobil. Řím tuto expanzi oslavoval. Také Crassus se vydal na válečné tažení, a sice na východ do Sýrie, byl zde však poražen a zabit. Byla to jedna z největších porážek Římanů v jejich historii.

Z triumvirátu zbyli jen dva, Caesar a Pompeius – a jejich střet se blížil. Nejprve si však řekněme něco o vývoji Caesarovy osobnosti.

Gaius Julius Caesar se narodil v červenci 100 př. Kr. a zavražděn byl 15. března 44 př. Kr. Pocházel z patricijského rodu Juliů (*gens Iulia*), Caesar bylo *cognomen*, přezdívka, běžné třetí jméno (*tria nomina*) římských občanů. Na rozdíl od starší tradice, kdy bylo *cognomen* vztaženo jen k určitému člověku (např. Cicero, cicer, cizrna), v případě Caesara (nebo Scipiona) to bylo rodinné přízvisko, přecházející uvnitř rodiny z otců na prvorozené syny, čili bylo dědičné. Po Gaiu Juliovi, jenž neměl vlastního syna, přešel ovšem titul Caesar na jeho adoptivního syna, jenž měl původně přízvisko Octavianus.

Caesarova kariéra byla zprvu pozvolná, v roce 62 př. Kr. se stal prétozem, konzulem byl zvolen v roce 59 př. Kr., spolu s jistým Bibulem (senátorský úřad byl v té době, na rozdíl od prétorů, stále ještě obsazován dvěma osobnostmi), jenž se ovšem po konfliktech s Caesarem stáhl do svého domu, celý rok z něj nevycházel, ale neustále kriticky veřejně komentoval Caesarovy nezákonné postupy. Taková obstrukční činnost byla normální, ale Caesara poškozovala. Proto si nechal v roce 58 ve spolupráci s tribunem lidu Vatiniem přidělit mimořádným zákonem na pět let úřad místodržícího v Galii Cisalpina (severní Itálie), ale i v Galii Narbonensis (dnešní Provence). Vedle toho ještě dostal provincii Illyricum na břehu Jaderského moře. V Galii začal, zjevně proto, aby si napravil svou pošramocenou pověst v Římě, velkou válku, která trvala od roku 58 do roku 51 př. Kr.

Pramenem poznání jsou vlastní Caesarovy *Commentarii de bello Gallico* (*Zápisky o válce galské*). V Galii neexistovalo tehdy již žádné království, pouze různé formy aristokratické vlády, představované náčelníky jednotlivých kmenů. Caesar zprvu bojoval především s germánským kmenem Svěbů a jejich vůdcem Ariovistem, kteří ohrožovali provincii Galia. Jenže v roce 52 př. Kr. vypuklo v Galii velké povstání pod vedením jistého Vercingetorixe. Po střídavých vítězstvích a porážkách nakonec Caesarovy oddíly zvítězily a Galie se postupně stala klíčovým teritoriím římského impéria. Cena byla ovšem vysoká, v bojích padlo zhruba půl milionu Galů, historik Plútarchos (45–125 po Kr.)⁷¹ dokonce uvádí, že jeden milion, a další byly zotročeny. Nakonec se Caesar rozhodl pro návrat

⁷¹ Viz jeho práce *Vitae parallelae*, věnovaná Alexandru Velkému a Caesarovi, vyd. E. Eyth, *Die großen Griechen und Römer*. Doppelbiographien, Neu-Isenburg 2008.

do Říma, protože věděl, že nastane poslední kolo zápasu se senátem, jenž stál na straně Pompeia. Ten byl totiž zvolen senátem konzulem bez kolegy (*sine collega*). Caesar proto překročil 10. ledna 49 př. Kr. řeku Rubikon (*alea iacta est* – kostky jsou vrženy) a pochodoval na Řím.

Martin Jehne, jeden z nejlepších dnešních odborníků na politické dějiny Říma, uvádí: „10. ledna 49 př. Kr. vpochozoval Caesar do Itálie a začal občanskou válku, ze které se římská republika už nevzpamatovala. Neustále byla vznášena otázka, zda se jednalo o neodvratitelnou událost, nebo zde politika jednoduše selhala. Tehdy se skutečně dlouho jednalo. Caesar přinášel kompromisní nabídky, ale seskupení Caesarových protivníků proti senátní většině, ochotné přizpůsobit se a v zájmu zachování míru přistoupit na každý ústupek, opakovaně zaujímalo tvrdý postoj. Caesarovy návrhy při sebevětší pružnosti v detailech byly totiž trvale zaměřeny na to, aby zaručily, že z postavení místodržícího bezpečně dospěje k druhému konsulátu. Jeho protivníci věděli, že by tak promarnili jakoukoli příležitost k tomu, aby byl volán k odpovědnosti za porušení práva v době jeho konsulátu v roce 59 př. Kr., a současně od něho v nové funkci konsula neočekávali nic jiného, než neomylné naplňování jeho vlastních zájmů, a to i tehdy, bude-li muset pro tento účel právní předpisy a normy chování znovu ignorovat. To, že se tomu bránili, nevyplývá z touhy se pomstít za příkoří, která jim Caesar způsobil, a už vůbec ne z důvodu malomyslného ustrojení, ale hájili tím republiku v jejích tradičních formách. Caesar naproti tomu nechtěl v žádném případě přistoupit na to, aby jeho válečné úspěchy v Galii, které podle římských měřítek byly hrdinskými činy a zdůvodňovaly nárok na uznání, byly jednoduše odsunuty stranou a on sám byl vystaven procesu, který mohl znamenat konec jeho kariéry. I když se z dnešního úhlu pohledu zdá šílené, že se individuum postaví proti celé své obci, která mu neskládá přiměřenou úctu, v chápání hodnot římské šlechtické společnosti to nebylo nic zcela výjimečného. Přesto byla lafka posazena příliš vysoko na to, aby kvůli vlastním nárokům, byť mohly být pocítovány jako oprávněné, rozpoutal občanskou válku. Někdo jiný než Caesar by to býval patrně neučinil, ale jak ukazuje případ Sully, nebyl jediným Římanem pozdní republiky, který své ego s naprostou samozřejmostí ztotožňoval s obecným blahem.

Válka trvala do jara roku 45 př. Kr. a přinesla středomořskému světu nezměrné utrpení. Caesar u Farsalosu v Thessálii porazil Pompeia, vojevůdce nepřátelské strany, a po jeho zavraždění rovněž zvítězil nad zbylými protivníky, v roce 46 v Thapsosu v severní Africe a v roce 45 u Mundy ve Španělsku. Jeho vítězství a prosazení se nebylo nezbytné, ale i kdyby byla vyhrála protivná strana, bývala by se republika sama od sebe neobnovila. Caesar pak zřejmě neměl v úmyslu následovat Sullův vzor a vzdát se samovlády. Během války se přirozeně nechával poctívát různými úřady a zplnomocněními a za jeho vítězství mu poddajný senát, který se z pochopitelných důvodů obával jeho vojenského potenciálu, skládal stále větší pocty. Když byla válka vyhrána, ukázalo se zcela zřetelně, že

Caesar jednoduše nemůže odstoupit. Zcela rozložená obec zjevně vyžadovala reorganizaci a kromě Caesara nikdo nevládl mocí a autoritou, s pomocí kterých by tuto úlohu zvládl. Caesarovy nespočetné zákony a pravidla podporovaly zčásti dojem, že se věnuje upevňování státu, přesto se ale objevily pochybnosti, zda mu skutečně záleží na znovuoživení republiky. Uprostřed února roku 44 př. Kr. Caesar nejasnosti odstranil, když přijal doživotní diktaturu (*dictatura perpetua*).

Postavení umožňující velet po celý život bylo s podstatou republiky neslučitelné. K jejím základním principům patřilo časové omezení výkonu úřadů a jejich předání prostřednictvím volby dalším příslušníkům vládnoucí vrstvy. Vzhledem k tomu, že Caesar už předtím získal diktaturu na deset let, z níž uběhlo zhruba asi jeden a půl roku, nevznikla tu pro něj prakticky žádná nutnost, aby si v tomto okamžiku svoji pravomoc dál zajišťoval. Převzetím doživotní diktatury sledoval zřejmě cíl jasně vyjvit své úmysly a v této chvíli i ti dobromyslní mezi senátory už věděli, co už dlouho tušili nedůvěřivci v jejich řadách: Caesar v nejmenším nezamýšlel obnovit republiku. Poté došlo k velmi rychlému zformování skupiny spiklenců. Jako jejich vůdce byl důležitý městský praetor Marcus Brutus. Koneckonců svůj původ odvozoval – podle všeobecného mínění – od zakladatele Říma, Lucia Bruta. Byl proto velmi respektovanou morální autoritou, opírající se o schopnost nemilosrdného zacházení s tyrany. Hnací silou, jak se ukazovalo, byl ale Gaius Cassius Longinus, další úřadující praetor, který po několik let podobně jako Brutus spolupracoval s Caesarem. Na spiknutí se mělo podílet 60 senátorů a rytířů. Vzhledem k nutnosti držet vše v tajnosti se spiknutí jeví jako vysoce nebezpečný podnik. Na druhé straně zas zvýrazňovalo rozsah odporu. Mezi spiklenci se navíc nenacházeli jen bývalí přívrženci Pompeia, ale i mnoho stoupenců Caesara, kteří svého vůdce po léta spolehlivě podporovali, pak však došli k závěru, že ohrožuje republiku. Z toho je naprosto dostatečně patrné, že proti nahrazení republiky monarchií – doslova: vládou jednotlivce – se zrodila všeobecná opozice v rámci politické elity, a to napříč všemi jejími uskupeními. Na březnové Idy, tedy 15. března roku 44, byl pak Caesar spiklenci v senátu ubodán. To, že po zavraždění diktátora nebyla okamžitě znovuoživena republika, si atentátníci ještě týž den uvědomili a vyvodili z toho závěry. Nezasvěcení senátoři rozhořčeně uprchli, lid se zabarikádoval ve svých domech, zavládl strach a obavy. Namísto euforie nad vraždou tyрана a znovuzískáním svobody, jak očekávali Caesarovi vrazi, zavládl strach z dalších událostí, protože bylo jasné, že začne nové kolo občanské války. Po odeznění prvního úleku Marcus Antonius, konsul roku 44 př. Kr. a jeden z nejvýznamnějších Caesarových pomocníků, Marcus Aemilius Lepidus, rovněž z nejužšího kruhu diktátora a velitel v Římě pobývajících legie, stejně jako ostatní stoupenci Caesarovi dostali své pocity pod kontrolu a rychle zaujali postavení, s jehož pomocí mohli prosadit vlastní mocenského nároku. Caesarovi vrazi se museli spokojit s tím, že jejich čin nebude

okamžitě stíhán jako zločin, Caesarova nařízení ale zůstala platná, dokonce jim připravovaná opatření byla obecně uvedena v život. Brzy nato vstoupil na politickou scénu Caesarův dědic, jeho synovec Gaius Octavius, jenž byl v závěti Caesarem adoptován a pojmenován podle svého adoptivního otce Gaius Iulius Caesar, a pokusil se vyvolat náladu namířenou proti atentátníkům. Vražda na jeho otci podle římské šlechtické etiky vyžadovala odvetu.

O této době se často mluví jako o posledním údobí republiky, jež s konečnou platností skončilo na podzim roku 43 př. Kr. založením mocenského kartelu mezi Antoniem, Lepidem a mladým Caesarem, takzvaného druhého *triumvirátu*. Přesto vezmeme-li v úvahu, jak intenzivně byla politika v měsících po Caesarově smrti formována pod vojenským tlakem a násilím a jak se Caesarovi vrazi Brutus a Cassius mohli znovu dostat k moci jen ilegálním shromažďováním vojska a usurpací velení ve východním Středomoří, pak to vše přesvědčující vymezení tohoto časového úseku nepředstavuje.

Velký historik Theodor Mommsen oproti tomu ve svých *Římských dějinách*, za něž dostal v roce 1902 Nobelovu cenu za literaturu,⁷² ukončuje římskou republiku po bitvě u Thapsosu v roce 46 př. Kr., když Caesar převzal zcela novým způsobem desetiletou diktaturu, a mnohé mluví pro toto jeho datování. Následnými převzetí doživotní diktatury uprostřed února roku 44 př. Kr. byl pak konec republiky dokonce veřejně vyhlášen. Po Caesarově smrti neměla republika v mocenských bojích, které spolu vedli pretendenti, usilující o Caesarovo dědictví, žádnou reálnou šanci. Po dalších ukrutných občanských válkách zvítězil nakonec Caesarův adoptivní syn. Pojmenován čestným jménem Augustus založil novou formu monarchie. Ta na dlouhou dobu vtiskla ráz začínající římské císařské říši.⁷³

Římská republika nezankla tedy najednou, ale postupně, především pod vlivem stále územní expanze, kdy se pod římskou správou dostávaly stále nové národy, kultury, civilizační okruhy. A římská republika nebyla schopna tyto procesy zvládnout tak, aby ji to nepoškodilo. Římské instituce neprocházely nějakou demokratickou obnovou, do čela státu se naopak dostala oligarchická vláda senátu a významní politici, kteří se postupně zbavovali tíživých „okovů“ republikánské moci a přecházeli k systému osobní vlády. Neexistoval totiž žádný centrální správní aparát, konsulové neměli nic takového jako ministerstva, senát, ale ani jednotliví senátoři neměli svůj správní aparát. Komunikovali mezi sebou individuálně a byli snadno ovladatelní. V rozhodujících chvílích se prosazovali ti, kdo měli k dispozici oddané vojáky. Stát se tedy přestal opírat o instituce a začal se spoléhat na osoby a jejich neústavní uskupení. Tím přestal být podle

72 Publikováno na www.projekt.gutenberg.de.

73 Martin Jehne, *Die römische Republik. Von der Gründung bis Caesar*, München 2006, s. 116–120.

Ciceronovy definice republikou a to již před tím, než se objevily různé datace jeho konce.

Co se týká Caesara samotného, lze si ovšem těžko představit, že by mohl vůbec uvažovat, že by se souhlasem lidu zřídil monarchii, toužil sice po nejvyšších počtách, ale stále se pohyboval pouze na hraně republikánského zřízení.⁷⁴ Skutečné nové politické možnosti politického vývoje se ukázaly postupně po jeho smrti. Především se stal mrtvý „tyran“ předmětem veřejného uctívání a jeho vrazi museli z obavy o život opustit Řím.

Bylo zřejmé, že lid netouží přímo po obnově republikánských institucí, ale po nějaké nové velkorysé a mocné silné vládě. Historik Martin Jehne proto výstižně nazval poslední kapitolu své knihy *Atentát bez puče – smutný konec samovládců a republiky*. Další vývoj pak Octavian naplnil tím, že vyřadil oba své spolupracovníky z triumvirátu. Marcus Antonius byl poražen v bitvě u Actia a zemřel pak spolu se svou ženou Kleopatrou v Egyptě. Při této příležitosti nechal Octavian podle posledních archeologických průzkumů zabít i mladého syna Caesara a Kleopatry, protože ten jediný ho mohl, alespoň teoreticky, ohrožit v jeho nástupnických ambicích. Druhý triumvir Lepidus byl pak bez odporu Octavianem odstaven z politiky.

19. Vznik principátu

Octavian mluvil o obnově republiky a nazval se *princeps*, první občan. Nepoužil ani titul diktátor ani král, ale od roku 27 př. Kr. se začal nazývat čestným jménem *Augustus* (Vznešený, Povznesený), přičemž tento čestný predikát dostal od senátu na jeho zasedání 16. ledna tohoto roku. Několik dnů předtím, 13. ledna, na zasedání senátu, nejprve Octavian odevzdal všechny své zvláštní pravomoci, získané během občanské války, do rukou senátu a lidu, čímž byla formálně znovu obnovena republika. Pak ho senát požádal, aby se opět ujal svých pravomocí v provinciích, kde byla situována větší část vojsk, a vybavil ho odpovídající pravomocí, *imperium proconsulare*, čímž se stal nadřízeným všech místodržících. Octavian tím získal všechny odpovídající mocenské rozkazovací instrumenty pro celou oblast říše a 16. ledna mu pak senát propůjčil titul *Augustus*. To nebyl titul krále, ale čestné označení pro nejvyššího úředníka státu. Vznikl tedy nový politický systém, tzv. *principát*: zdánlivě byla obnovena římská republika (*res publica restituta*), ale v jejím čele stál jeden člověk,

74 Viz Martin Jehne, *Caesar*, München 2008.

vybavený všemi pravomocemi, Caesar Augustus. *Principát* znamenal, že jeden jediný člověk byl ve všem první, jako občan, senátor, konsul atd. Navíc dostal i všechny pravomoci tribuna lidu, včetně toho, že byl nedotknutelný a měl právo veta na usnesení senátu a shromáždění lidu. Získal také úřad censora, čímž mohl ovlivňovat složení senátu. Měl všechny úřady republiky ve svých rukou, bez tradičních časových omezení a duality v obsazení funkcí, ale přesto nebyl králem.

Další vývoj se pak odehrával v postupném přechodu od *principátu* k císařství, kdy se *princeps* odděloval od dosavadní akceptace svých pravomocí skrze republikánské instituce a svou moc hromadil pouze ve svých rukou. Republika se tak měnila v císařství řadou kroků, které podnikali nástupci Caesara. Augustus potřeboval, aby nový politický režim disponoval politickou jednotou. Šlo mu o to, aby byla ukončena občanská válka a nastalo období stabilizace a nového rozkvětu Říma. Vydal řadu nových zákonů, prosazoval návrat k starému náboženství a starým mravům, zájem o budoucnost se stal státem podporovanou tendencí. Došlo k obnově státu, postavené na obdivu ke slavné republikánské minulosti, jejím hodnotám a výkonům. Tato obnova státu probíhala jako obnova kultury a podpora jejího rozkvětu. Za všechny velké básníky, kteří v té době působili, připomeňme Vergilia, Horatia nebo Ovidia. Patřil k nim také historik Titus Livius, jenž se narodil v roce 59 př. Kr. a zemřel v roce 17 po Kr. Pocházel z dnešní Padovy, tehdejšího Patavia a jeho rozhodnutí sepsat historii Říma a oslavit její velikost ho přivedlo k Augustovi a bylo začátkem přátelství mezi nimi. Velkolepou práci tvořil více než čtyřicet let a jeho záměrem bylo ukázat, že od samého založení Města, práce se totiž jmenuje *Ab Urbe condita*, jeho dějiny určovali velcí mužové a jejich vysoké morální kvality. V první knize, jakémsi úvodu, píše: „Ať každý čtenář obrátí horlivou pozornost spíše k tomu, jaké tu byly mravy, kterými hrdiny a jakými charakterovými vlastnostmi doma i ve válce byla naše politická moc vytvořena a rozšířena /.../ To právě je na poznávání dějin především prospěšné a užitečné, že se díváš na doklady dobrého i špatného příkladu.“⁷⁵ Dílo mělo původně 142 knih, z nichž se zachovalo třicet pět. Zhruba v pátém století po Kr. bylo mechanicky rozděleno na dekády a my máme k dispozici první, třetí, čtvrtou a polovinu páté. Machiavelli proto napsal knihu komentářů s názvem *Rozpravy o prvních deseti knihách (dekádě) Tita Livia. (Discorsi sopra la prima decati Tito Livio)*.⁷⁶

Titus Livius nenapsal historiografickou práci, což v té době ostatně ani nebylo možné, ale politické dějiny, z nichž vybírá ty události a kapitoly, které mu mohly posloužit k naplnění jeho záměru. Tím bylo ukázat, jací by lidé měli být a jak by

75 Titus Livius, *Dějiny*, I, Praha 1971, s. 40.

76 N. Machiavelli, *Úvahy o vládnutí a vojenství. Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livia*, Praha 2003.

měli jednat. Že by se měli ve svém jednání řídit příklady a vzory z minulosti, a tím ji vlastně znovu obnovit. Je to v podstatě cyklické pojetí dějin, které ostatně sdílel i Machiavelli v době renesance. Livius také nezkoumal kauzální propojení jevů, jejich širší kontext, například ekonomický nebo sociální, v centru jeho pozornosti jsou jednající osobnosti a jejich hodnotový svět. A o něj jde především, protože v Liviově přítomnosti se tento svět v důsledku dlouho trvající občanské války rozpadl a nyní by měl být díky Augustovým schopnostem a jeho úsilí, podpořenému všemi občany, znovu obnoven. Nejprve však musel být rekonstruován, nikoli na základě pečlivého studia dějin na základě vědecky zajištěných postupů, ale na základě metody *Dichtung und Wahrheit*, směsi fantazie a pravdy.

Důležitá je morálka jednajících osobností, protože ta už v době Liviově chyběla nebo ji bylo velmi těžké najít v jednání lidí, jako byl Sulla, Gnaeus Pompeius, Marius a další. Bez ní ale žádný stát nemůže dlouhodobě existovat. Mocenský boj byl rozhodnut ve prospěch Augusta, ale aby měla jeho vláda naději na skutečnou změnu politických a společenských poměrů, bylo třeba, aby měla také nějaký historicky legitimovaný morální obsah. Podle Livia byly vlastní příčinou mocenské expanze římské republiky římské ctnosti. Ty jsou hnacími silami dějin, a proto je třeba si je stále znovu připomínat a usilovat o jejich návrat do centra politického jednání. Mezi tyto ctnosti patřily například *fides*, věrnost, poslušnost vyššímu řádu, například zákonům státu, *prudentia*, rozvážnost, schopnost racionálně hledat správné postupy, s tím spojená *moderatio*, schopnost nacházet ve všem správnou míru, která by prospívala celku obce, *virtus*, statečnost, odvaha, což ovšem nebyla jen vojenská odvaha, ale ctnost, čest jednajícího. Livius tyto a další ctnosti projektuje do dějin římské republiky a přičítá jim klíčovou úlohu, ale i když jde pochopitelně často o idealizující projekci, můžeme z toho vyčíst něco, co nelze zpochybnit, a sice římskou identitu. Ta se vytvořila během prvních desetiletí římské republiky a byla jedním z určujících motivů římského jednání, ať již politického nebo vojenského. Identita byla nepochybně silná, protože díky ní Římané překonali mnohé porážky, neúspěchy a ohrožení, s nimiž byli konfrontováni. Mnohdy byli na pokraji zkázy, jako ve válkách s Kartágem. Nebo se od nich odvraceli všichni spojenci, ale vždy se dokázali vzchopit a znovu jít bojovat. To by žádný národ bez silné identity nedokázal. Dějiny Říma bychom tedy měli vnímat očima Tita Livia jako řadu zkoušek, v nichž se římské ctnosti ověřovaly a prověřovaly. A v době, kdy se na jejich místo dostaly pouze individuální mocenské a materiální touhy, se republikánský systém musel začít hroutit a být postupně nahrazen jiným systémem.

Proto nemůžeme Liviovy dějiny odsunout jako dílo, které nespĺňuje moderní vědecká kritéria. Není tomu tak, že co se nevejde do vědeckých postupů a kategorií, neexistuje. Věda dokáže vše analyzovat, ale také zpochybnit, a především nemůže dát jasná vodítka pro motivované lidské jednání. Toto jednání vyžaduje pochopení širšího kulturního a hodnotového kontextu dané situace.

Proto jednající člověk v dějinách potřebuje něco jiného než ověřené vědecké poznatky, potřebuje hlavně zdravý a silný hodnotový systém. Potřebuje rozlišit mezi dobrem a zlem, najít cestu, která by vedla, jak to chtěl Augustus, k nové politické jednotě římského lidu a na ní založené obnově téměř se rozpadajícího státu.

Machiavelli přečetl Livia a jeho výklad příčin rozmachu římské republiky jako mocnou inspiraci pro politické jednání ve své době a vyvodil z něj pro svou dobu nové adekvátní závěry. Dospěl k závěru, že ne vynikající jednotlivci, ale správně ustavené instituce a dobré zákony mohou stát zachránit a udržet. Vlastní příčinou velikosti Říma byla podle něj republikánská ústava, rozdělující moc mezi sněmu lidu a senát, mezi vládu lidu a vládu elity. Tato smíšená vláda byla hybným momentem vývoje římské republiky, jenže k tomu bylo ještě třeba vytvořit celospolečenský konsensus, totiž že je třeba dodržovat společně přijatá a zkušenostmi prověřená pravidla politického jednání, jakési jádro ústavního systému. Teprve změna těchto pravidel totiž znamená změnu politického systému. Ten může procházet řadou změn, v případě Říma se mohl například senát početně rozrůstat nebo zmenšovat, doba trvání jednoho konsulátu prodlužovat, stejně jako doba trvání funkce diktátora, mohla být vydávána nová nařízení a usnesení, která nebyla předtím nikdy vydávána atd. Rozhodující byly ale postupné změny pravidel politického života, pravidel, která vznikla na základě určitých konsensuálně přijímaných hodnot. Například že tribun lidu nesmí být na veřejném fóru zavražděn, protože je ústavně chráněná osoba a protože, obecně řečeno, politické vraždy jsou neslučitelné s republikánskými hodnotami. Nebo že armádní jednotky nesmí vstoupit dovnitř Říma a vynucovat si určitá rozhodnutí senátu nebo jiných ústavních institucí. Mezi původní hodnoty římské republiky patřilo, že politická moc musí být rozdělována, limitována a omezována, že se tedy její největší část nikdy nesmí dostat největší do rukou jednoho člověka. Byť se dotýčný hlásil k republikánským principům nebo zastával republikánské úřady. Takových příkladů by bylo možné uvést celou řadu. Jinými slovy, jestliže podle přesvědčení mnoha významných Římanů šlo hlavně o společný a opakovaně obnovovaný hodnotový konsensus, pak musel každý vidět, že konec republiky přichází s koncem tohoto konsensu.

O jeho obnovu šlo Titu Liviovi především, protože instituce a pravidla v jeho době sice navenek zůstala formálně zachována, ale nad ně se prosadila silná politická vůle jedince, *princepse*, jehož vláda přecházela v nové císařství. Livius ovšem byl a zůstal republikánem.

20. Republikanismus v italském renesančním prostoru

Řecká demokracie a římská republika, dva modely vlády občanů, které se v mnoha aspektech shodují a v mnoha odlišují. V centru řeckého modelu bylo vždy shromáždění občanů a jejich společné rozhodování, mezi něž patřilo obsazování všech úřadů v polis hlavně losováním, přičemž každý občan byl způsobilý zastávat jakýkoli úřad. V centru římského modelu byla také shromáždění občanů a jejich společné hlasování při přijímání zákonů nebo volbě do úřadů, ale stále více začalo převažovat nevolené shromáždění mocenské a vzdělanostní elity, senát. Postupně se pak prosadila oligarchizace republiky, která vyústila v *principát*, znamenající už přechod k monarchistickému modelu. V rámci řeckého modelu demokracie se sice neustále odehrával zápas mezi tyranii, oligarchií a demokracií, ale demokracie v podobě shromáždění občanů a jejich rozhodování přes všechny porážky nezankla ani v době hellénismu. Její existenci ukončil až příchod římské republiky do hellénistického světa. Po konci existence římské republiky a nástupu císařství se idea republikanismu na mnoho století téměř ztratila ze světa. Ne vždy jako teoretický problém, ale jako reálná politická možnost.

Po římském císařství se v západní části světa objevuje Svatá říše římská, jejíž nejvyšší autoritou bylo císařství, které bojovalo o svou nadřazenost nad králi jednotlivých mocenských útvarů, jež byly založeny na lenních vztazích, a o nadřazenost nad papežstvím. Lenní vztahy jsou vztahy osobní závislosti různého druhu, ale společné mají to, že lenní pán, držitel nějakého majetku a úřadu, předává část z toho lennímu pánovi do užívání a ten za to vykonává lenní přísahu. Jejím obsahem je vyhlášení služebnosti vůči lennímu pánovi, například povinnosti ho následovat na vojenském tažení, nebo mu odevzdávat část svých výnosů z držby lenního majetku. Lenní vztahy byly složité a komplikované, protože se často křížily – například jeden lenní pán mohl být současně lenníkem jiného lenního pána. Zápas o vrcholnou světskou moc, císařskou hodnost jako klíčové a nejvyšší místo v hierarchii lenních vztahů, se s příchodem renesance velmi zkomplikoval.

Šlo o to, že imperiální autorita se v této době začala drobit, protože vznikají první teritoriální státy, zpochybňující moc císaře nad sebou a hledající vlastní zdroj politické moci a suverenity, a spolu s tím je také zpochybňována universální moc papežství. Navíc v italském prostoru mezi sebou bojují štoupenci císařství (*ghibellini*) a štoupenci papežství (*guelfové*). Protivníky jak *imperia*, tj. nejvyšší a všemu nadřazené politické moci, a *sacerdotia*, tj. nejvyšší a všemu nadřazené církevní moci, se stávají teritoriální státy, jejichž režimy se označují jako *signorie* nebo *principati*. Tedy v podstatě různé druhy oligarchických vlád. *Signorie* se objevují v oblasti horní a střední Itálie v období mezi 13. a 15. stoletím a znamenají

v podstatě buď vládu jednoho silného muže, *signora*, voleného shromážděním vybraných občanů, nebo skupinu tzv. *priorů*, hlavních představitelů státu. *Signorie* byly výsledkem politických bojů mezi císařstvím a občanstvem daných městských států.

První skutečná městská signorie vznikla v roce 1264 ve Ferrare, kdy shromáždění občanů předalo plné moci šlechtici Obizzo II. d'Este. Další signorie byly zřízeny ve Veroně, Mantově a Miláně. Dotyčný dostal většinou úřad *podesty* nebo Kapitána lidu (*Capitano del Popolo*), buď opakovaně, nebo doživotně. Nešlo tedy o krále, panovníka, ale o zvoleného prvního občana, vybaveného občany státu zvláštními pravomocemi.

Renesance totiž neznamenala jenom novou epochu umění a kultury v širším slova smyslu, znamenala také v italském prostoru vznik nové dimenze politického myšlení. To se opíralo především o tři základní nové principy: o pochopení významu svébytného, autonomního teritoriálního politického útvaru, vyrostlého z původního městského státu, v němž se mohou objevovat různé politické režimy; o nové pojetí politického prostoru, v němž přirozeně převládá politický pluralismus, který hledá ve vlastním zájmu nové modely vzájemných vztahů mezi jednotlivými politickými útvary; a konečně o pochopení toho, co znamená regionalismus, vědomí sounáležitosti politických jednotek v rámci určitého širšího regionu. Tyto politické principy ovšem vznikaly a rozvíjely se v rámci toho, že velké části severní a střední Itálie byly *de iure* součástí Svaté říše římské. Žádný z říšských císařů, až do doby Karla V., tj. do r. 1521, nebyl ovšem schopen *iura imperialia* v Itálii prosadit. Předpokladem tohoto vývoje v italském politickém prostoru byly ovšem zásadní změny ve formách ekonomické činnosti. Za prvé šlo o nebývalý rozkvět řemesel a jejich cechovních organizací, které si osvojily jistou samostatnost a nezávislost na politické moci a posléze se této moci, jako například ve Florencii, zmocnily. Dále šlo o nebývalý rozkvět obchodních aktivit v mezinárodním měřítku. Benátky se například staly obchodní velmocí tehdejšího světa. Pokročilá řemesla a mezinárodní obchod s sebou vždy přinášejí nové způsoby vnímání času a nové pojetí člověka jako svébytné a nezávislé bytosti, která si svůj osud určuje především sama, a to až po politické uspořádání světa, v němž žije. Konečně je třeba se zmínit o vzniku moderního finančního systému, bankovníctví a nové roli peněz ve vztahu mezi lidmi a státy. Peníze uvolňují vztahy mezi lidmi a dávají jim mnohem obecnější povahu než veškerá naturální směna. Současně se také stávají prostředkem k dosažení politické moci v rozsahu celé Evropy, dokonce celého tehdy známého světa. Banky dostávají silný politický charakter a spoluurčují politické dění.

Například politicky vlivný rod Medicejů ve Florencii svou moc založil na bankovníctví a jeho prostřednictvím ovlivňoval evropskou politiku. A je proto příznačné, že pozdější rozpad italského renesančního politického světa byl také provázen určitými ekonomickými procesy: původní kapitalistický duch zmizel

a došlo k částečné re-feudalizaci poměrů. Na evropské scéně se prosadila merkantilistická hospodářská politika velkých národních států, italské obchodní státy se svými otevřenými ekonomikami tomuto vývoji nemohly konkurovat, a ztratily proto svou hospodářskou a politickou dynamiku. Dynamiku, která je po dlouhá desetiletí vedla do zápasů mezi sebou, v nichž se vyjevovala také jejich rovnováha a vzájemné vyrovnávání. Každý z těchto států lpěl na své samostatnosti a vyvíjel své schopnosti konkurence. Vévodství, republiky, království, malé tyranie, ale především městské státy, které mezi sebou bojovaly o svá teritoria, vytvářely tak jedinečnou politickou kulturu renesanční Itálie, kterou Machiavelli tolik obdivoval. Machiavelli nikdy nebyl přívržencem sjednocení Itálie, protože tento politický krok by onu zvláštní a specifickou politickou kulturu renesanční Itálie zničil. Obdivoval její *vivere politico*, živou politiku, která odpovídala jeho názoru, že každá skutečná politika má být konkurencí svobodných občanů, měst a států. Podobně jako se Machiavelli obával sjednocení Itálie, obávala se celá řada předních německých myslitelů a básníků 19 století, například Wilhelm von Humboldt, sjednocení Německa. To by podle jejich názoru přineslo politickou hierarchizaci a současně nivelizaci a uniformitu německého intelektuálního a politického života.

21. Florencie

Ve Florencii byl přelomový rok 1293, kdy se zde prosadil republikánský model. V tomto roce přijalo 21 florentských cechů společnou ústavu pod názvem *Ordinamenti di giustizia* (Řád či nařízení spravedlnosti) a jako vrcholný úřad bylo zavedeno kolegium zástupců cechů. Vytvořili systém vlády, založený na racionální konstrukci rotace úřadů čili jejich časových limitech, které byly vesměs velmi krátké, například dva nebo šest měsíců, a o jejichž složení bylo losováno. Přijali názor, že každému občanu je vrozena svoboda politického sebeurčení, která pochází z přirozeného práva. Základem nového politického řádu se tak stali svobodní výrobci a obchodníci, kteří zavedli ústavu na základě racionálních úvah o správném zajištění své moci, aniž by se řídili historickými privilegii původu a moci. *Ordinamenti* znamenaly vítězství měšťanů nad šlechtou. Centrum moci byl Palazzo Vecchio, symbol vítězství občanů nad šlechtou, symbol „demokracie středního stavu“.

Centrálními politickými institucemi byla Rada *priorů*, přičemž *prior* byl představitel cechu, dále úřad *podesty*, úřad *Capitano del popolo* (Kapitána lidu) a *Gonfaloniere della giustizia* (Praporečník spravedlnosti). Ten byl zhruba od roku 1308 hlavou městské správy. *Podesta* pak postupně ztrácel na významu a jeho

vojenská velitelská pravomoc přecházela na profesionálního velitele vojsk, *condottiera*. *Condottieri* byli lidé, kteří se začali věnovat válčení jako řemeslu, srovnatelnému s jinými řemesly. Nechali se najímat různými státy nebo vládci, sami si opatrovali vojáky a provozovali válku. Kapitán naopak získával na významu jako hlava florentských policejních orgánů a orgánů spravedlnosti. *Gonfaloniere* byl vytvořen jako kontrolní úřad vůči *podestovi* a kapitánovi. Všechny tyto úřady rotovaly v několikaměsíčních cyklech, což pro stabilitu a kontinuitu moci nebylo příliš příznivé. Tato dobová podoba republikánské demokracie měla své typické rysy: zaprvé volit mohli pouze majetní členové cechů, každý cech mohl delegovat jen jednoho z *priorů*, kteří museli pocházet rovnoměrně ze všech městských částí, přičemž většina obyvatel byla z účasti na politice vyloučena. Cechy si tak osvojily výkon politické moci. Podle některých údajů šlo ve Florencii o zhruba 30 000 osob, což odpovídá zhruba počtu občanů Athén. Cechů bylo 21 a další nesměly vznikat. Machiavelli ve *Florentských letopisech*⁷⁷ zase poukázal na to, že chybou ve Florencii bylo, že lid, tj. měšťané, a to buď měšťané bohatí (*popolo grasso*), nebo měšťané střední či drobní (*popolo medio či minuto*), usilovali o „výhradní vlastnictví vlády s vyloučením šlechty. /.../ Tím vymizela ona vojenská statečnost a ona ušlechtilost ducha, které byly přívržkem šlechty.“⁷⁸

Mimo jiné to také vedlo k tomu, že se do politiky snažily zapojit nejnížší vrstvy ve městě, a to proti cechům a jejich představitelům. Všichni, kdo nebyli členy cechů, byli totiž politicky bezprávní a nepatřili k lidu, tvořili spodinu, lůzu města. Machiavelli uvádí, že republikánské státy mění často své vlády a ústavy především z toho důvodu, že ani měšťané, ani šlechta nechtějí být podrobeni obecnému lidu. Zmítají se pak mezi tyranii a anarchií do té doby, než přijde „moudrý, dobrý a vlivný občan“, jenž vydá zákony, které budou všichni respektovat. Taková doba ve Florencii přišla s rodem Medicejských, tedy s politickým systémem *signorie* či *principátu*. Jinými slovy, demokracie, tak jak ji dnes známe, představovala pro Machiavelliho tu nejhorší možnou formu vlády a ve *Florentských letopisech* ji dokládá na příkladu pokusů vévody athénského zmocnit se vlády ve Florencii. Vévoda athénský byl francouzský *condottiere*, který se jmenoval Gautier de Brienne a byl poslán do Florencie v roce 1326 jako místodržící vévody Karla z Kalábrie z neapolského královského rodu. Byl zvolen do čela města, aby ho ochránil před vůdcem *ghibellinů* v Toskáně, *condottierem* Castruccio Castracanim. Vévodu athénskému podpořil „obecný lid“ čili lůza, která ho provolala doživotním vládařem Florencie. Ten pak zavedl ve městě osobní tyranii a skutečnému politickému lidu Florencie dalo nejvyšší námahu, aby ho nakonec vypudil.

77 N. Machiavelli, *Florentské letopisy*, Praha 1975, s. 429.

78 Tamtéž, s. 429.

Vzestup Medicejů začal v roce 1397 založením banky Medici, která měla posléze filiálky po celé Evropě. První významnou postavou byl Giovanni I. Medicejský, který především v roce 1427 prosadil reformu daní: nejprve byl pořízen soupis veškerého majetku, movitého i nemovitého (majetkové katastry), a veškerý majetek byl pak stejnoměrně zdaněn. Giovanni Medicejský zemřel v roce 1429 a v jeho obchodních a politických aktivitách pokračoval syn Cosimo. Ten byl sice z města nejprve pro závist vyhnán, ale pak se vrátil se slávou, byl zvolen *gonfalonierem* a nakonec získal na svém hrobě nápis „otec vlasti“. Podporoval také Marsilia Ficina, zakladatele novoplatónské Florentské akademie ve vile v Careggi. Medicejové ponechali v republice v platnosti formálně ústavní instituce, řídili je však zpozadí a de facto zřídili ve Florencii od roku 1434 *signorii*, vládu jednoho člověka v rámci republiky. To více méně odpovídalo politickému postavení Perikla v Athénách, v němž Thúkydídés viděl *princepe* – všeobecně uznávanou a akceptovanou osobní vládu v rámci republiky. O čtyři sta let později to byl Augustus ve starověkém Římě. *Princeps, protos anēr*, neodstraní v Athénách demokracii, stejně jako Medicejští ve Florencii neodstranili republiku. K tomu říká Thúkydídés: „Periklés /.../ ovládal lid, aniž jej připravil o svobodu /.../ A tak byla v Athénách podle jména demokracie, ve skutečnosti však vláda prvního občana.“⁷⁹ Stejnou roli sehráli Medicejští ve Florencii.

Nástrojem vlády Cosima Medicejského byly mimořádné výbory, *balie*, jmenované lidem pod tlakem medicejské strany. Ty jmenovaly úředníky a členy vlády. V roce 1478 byl pak zorganizován soupeřící rodinou Pazziů pokus o odstranění Medicejů. Pazziové k tomu zvolili zdánlivě vhodný okamžik. V roce 1464 zemřel Cosimo Medicejský, hlavní představitel rodu, a roku 1469, tedy v roce, kdy se narodil Machiavelli, byli do čela státu jmenováni oba jeho mladí vnukové, Lorenzo a Guiliano. Do pokusu o jejich zavraždění byli zapleteni také arcibiskup z Pisy (města, které bylo součástí florentského teritoriálního státu), římská kurie, a dokonce papež Sixtus IV. Zavražděn byl pouze Guiliano, Lorenzo unikl a s pomocí lidu se později vrátil do čela státu. Nejslavnějším z rodu Medicejů byl Lorenzo I. Medicejský, s přízviskem Nádherný, jenž žil v letech 1449–1492. Neměl sice v republice žádný oficiální úřad, ale díky svému bohatství řídil řadu politických kariér, průběh voleb atd. Mluvíme-li v tomto případě o *signorii* nebo *principátu*, měli bychom, srovnáme-li výkon tohoto úřadu na konci římské republiky, spíše volit termín oligarchická vláda jedné rodiny. Machiavelli v této souvislosti napsal, že vláda Medicejů byla víc monarchistická než republikánská. Poznamenejme znovu, že tomu tak bylo v rámci formálně existující republiky.

Například v roce 1480 prosadil Lorenzo změnu ústavy a nechal vytvořit stálou Radu sedmdesáti (*Consiglio dei settanta*) jako rozhodující úřad republiky, jenž

měl pod sebou řadu komisí. Koncentrace moci v této radě odporovala zásadám florentské ústavy, a sice dělbě moci, losování do úřadů a rotaci úřadů. Republika tedy pozvolna přestávala existovat, až nakonec byl Lorenzův syn Piero v roce 1494 (pouhé dva roky po smrti svého otce) z Florencie vyhnán pro neschopnost udržet vnitřní rovnováhu a pro určité zahraničněpolitické omyly. Hned poté přišla v podstatě náboženská tyranie mnicha Savonaroly, jenž byl ovšem nejprve exkomunikován z církve a poté 1498 popraven. Během své de facto vlády se opíral o ty vrstvy, které byly do té doby z vlády ve městě vyloučeny. Zrušil Radu sedmdesáti a vytvořil tzv. Velkou radu, do níž ovšem mohlo volit pouze 3 200 Florentanů, tedy méně než pět procent z celkového počtu obyvatel Florencie, a pouze třetina z nich pak mohla zastávat úřady. Po smrti Savonaroly byl učiněn pokus zachránit fungování politického systému tím, že v roce 1502 byl zřízen úřad *Gonfaloniera* na doživotí. Vzpomeňme si na podobné pokusy na konci římské republiky, které nakonec ale stejně nevedly k žádoucímu výsledku, tj. záchraně republiky. Zrušení časové limitace republikánských úřadů není totiž nikdy cestou k posílení republiky, ale spíše k jejímu rozkladu.

Do nového úřadu byl zvolen Piero Soderini, slabá politická osobnost, a tak jedinou pozitivní skutečností bylo, že se tehdy stal sekretářem druhého kancléřství Niccolò Machiavelli. Avšak roku 1512 se s podporou Španělů vrací do Florencie Medicejští. Zkracují dobu úřadu *Gonfaloniera* na dva měsíce, ruší Velkou radu a místo ní zřizují Radu osmdesáti. Republika je opět ochromena a v roce 1513 je Machiavelli falešně obviněn z republikánského spiknutí, je zatčen, mučen, ale nakonec na pokyn kardinála Giovanni Medicejského (jenž se zanedlouho stává papežem jako Lev X.) propuštěn a vykázán na svůj malý statek za Florencii, kde začíná psát *Vladaře* a *Rozpravy o prvních deseti knihách Tita Livie*. Ve Florencii se stává „vladařem“ Lorenzo (synovec papeže), jenž provádí změnu ústavy a od roku 1519 vládne jako *Capitano generale della Repubblica* (Hlavní kapitán republiky).

Jemu také věnuje Machiavelli svého *Vladaře*. S tím vším ovšem souvisela klesající politická participace občanů a nezájem florentských humanistů o politické problémy.⁸⁰ Do popředí se místo *vita activa* dostávala *vita contemplativa*, což odpovídalo oblíbenému *bios theorétikos* v době hellénismu. To Machiavelliho velice pobuřovalo, protože byl přesvědčen, že pouze aktivní občané mohou zachránit upadající republiku a v celoitalském rozměru všechny italské státy před ohrožením od mimoitalských mocností. A začíná hledat cesty z politické krize italského prostoru. Zprvu vidí možnost v podobě autokratické vlády silného vladaře, poté v obnově republikánských institucí.

80 H. Münckler, *Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise Republik Florenz*, Frankfurt a. M. 1982, s. 231.

79 Thúkydídés, *Dějiny peloponéské války*, Praha 1977, s. 138

Jenže v roce 1527 převážně protestantská vojska císaře Karla V. dobyla Řím a strašlivě ho zpusťovala (*sacco di Roma*), načež Machiavelli ve Florencii umírá při vědomí, že všechny jeho naděje na záchranu mnohotvárného autonomního italského prostoru byly zničeny. Přitom se Machiavelliho republika bránila nejdéle ze všech. Deset měsíců byla obléhána císařskými a papežskými oddíly, až nakonec byla v srpnu 1530 dobyta. Alessandro Medicejský se pak díky Karlovi V. stal hrobařem florentské republiky, neboť byl jmenován prvním vévodou z Florencie. V italském politickém prostoru začaly opět převládat velké evropské mocnosti a tato situace přetrvávala až do druhé poloviny 19. století, kdy, s pomocí francouzského císařství, v boji s rakouským císařstvím vznikla sjednocená Itálie.

22. Benátky

Další významnou republikou v italském politickém prostoru byly Benátky, obchodní velmoc tehdejšího světa. Zprvu existovaly jako součást Byzantské říše a spadaly pod ravennský exarchát. Exarchát byl byzantský správní okres, v Itálii ho založil byzantský císař Maurikios na konci 6. století a byl zde hlavní oporou byzantské moci. Benátky se ovšem postupně vyčleňovaly z byzantské říše. Na jejich čele stál dóže, nejprve jako vysoký byzantský státní úředník, postupně však jako stále samostatnější politická postava.

Jedním z důležitých kroků k samostatnosti Benátek bylo vyhlášení, že patronem Benátek je sv. Marek, autor jednoho z evangelií. Podle legendy získali jeho ostatky v roce 828 po Kr dva benátské kupci v Alexandrii, kde měly být použity kameny z kostela, kde odpočíval Marek, na stavbu mešity. Když pak v roce 1001 přijel na první návštěvu Benátek západořímský císař Otto III., přítel českého světce Vojtěcha, jenž sledoval velkou koncepci *Renovatio imperii Romanorum*, obnovu římské říše, přijel se poklonit i těmto ostatkům. Otto III. předtím, při své první cestě do Itálie, převzal v roce 996 kmotrovství nad synem benátského dóžete Ottonem Orseolo, jenž pak byl dóžetem od roku 1009 do roku 1026. Tímto budováním politických a přátelských vazeb se Benátky dostávaly postupně z vlivu byzantské říše a začleňovaly se do západní Svaté říše římské.

Zásadní vliv pak měly i nové ekonomické faktory. Zhruba od roku 1000 nastává v celé Evropě rozmach obchodu a od 11. století se začínají v tomto směru rozvíjet hlavně města jako Milán, Florencie, Janov a Benátky. Benátky měly příznivou polohu, protože ležely na severním břehu Jadranu a sloužily pro obchod s Orientem jako vstupní brána na středoevropské, respektive evropské trhy. Využívaly své polohy i tak, že měly obchodní privilegia jak ve Svaté říši

římské, tak Byzantské říši. Oproti Janovu se pak prosadily především díky svému propracovanému a vyváženému politickému systému. Když se v polovině 14. století tento systém stabilizoval, nezažily Benátky od té doby zhruba 450 let žádné revoluce, převraty atd. Byl to nejstabilnější politický režim v Evropě a mnoho lidí si lámalo hlavu, v čem spočívalo jeho tajemství.

Od roku 1204 do roku 1509 pak byly Benátky skutečnou evropskou velmocí. V roce 1204 vstoupily do evropských dějin tím, že jejich vojska dobyla a vyloupila Konstantinopol, hlavní město křesťanské východořímské neboli Byzantské říše. Učinily tak v rámci čtvrté křížové výpravy do Svaté země. Tato výprava začala svou tragickou misi dobytím a vyloupením dalmatského města Zadaru pouze kvůli bohaté kořisti. Papež Innocenc III. křížákům zakázal válku proti křesťanům, a když dobyli Zadar, exkomunikoval Benátky. Křížáci ovšem pokračovali, oblehli a dobyli v dubnu 1204 Konstantinopol. Byla to čistě dobovačná a loupežná válka, odporující ve všech směrech křesťanským hodnotám. Byla to také jedna z válek s rozhodujícím hospodářským pozadím, protože se Konstantinopol v březnu 1171 pokusila násilně znemožnit veškeré benátské obchodní aktivity na svém území, a její vyloupení bylo tedy možné také chápat jako pomstu a jako pokus o uvolnění si rukou.

Benátky po vítězství na Byzancí získaly navíc části její říše, Krétu, Euboii a části Peloponnésu jako své kolonie. Tím se také pro Benátky otevřely přímé obchodní vztahy s Asií a nesmírně se rozšířilo jejich obchodní impérium, kterému se dlouho nikdo nemohl vyrovnat. Benátkám nešlo o zabírání území, okupaci nějakých ploch země, ať už kdekoli, ale o vytváření nových přístavů, loděnic, kotvišť pro flotily, obchodních skladů. Byly námořní mocností. Až v 15. století se v severní Itálii rozšířily o nová území a dostaly se do konfliktu s Milánem. A protože právo provozovat zahraniční obchod měla v Benátkách pouze šlechta, největší bohatství plynulo do jejich rukou a přivedlo ji k tomu, že se v roce 1297 zmocnila i politické moci.

Dobytí Konstantinopole a jeho vyloupení však fatálním způsobem poznamenalo vztah velké části ortodoxního světa k západnímu, katolickému světu. Od té doby se prohloubil rozkol křesťanského světa, jenž byl stejně závažný jako pozdější reformační rozkol. Dodnes například v Rusku vznikají díla o dobytí Konstantinopole jako dokladu zrady Západu na ortodoxním Východu a slouží propagaci euroasijských názorů. Navíc Benátky byly také důležitým místem pro obchod s otroky, především slovanskými muži, kteří byli obchodováni v rámci vznikající Osmanské říše a zajímáni především v ruských oblastech.

Po dobytí Konstantinopole v roce 1204 vzniklo tzv. Latinské císařství, avšak dlouho netrvalo a Byzantinci pod vedením nového císaře Michaela VIII. Palaiologa v roce 1261 Konstantinopol dobyli zpátky. Jenže Byzantské císařství se už nikdy neobnovilo ve své bývalé velikosti a postupně bylo dobýváno Turky. Těžkou ranou bylo například dobytí Anatólie. Následně ovšem také nastal postupný

úpadek Benátského impéria. Začal zvolna a byl především spojen s objevením tzv. Nového světa, to znamená se vznikem středoamerických a jihoamerických kolonií, které vytvořily evropské mocnosti. Mezinárodní obchod také změnil svůj směr. Jeho novými centry se stala holandská města jako Antverpy nebo britská města jako Londýn. Stejně tak se začaly rozvíjet Madrid nebo Paříž. Oblast Středozemního moře přestala být hospodářským srdcem Evropy. Centrum Evropy se přesunulo na sever a západ a Benátky se staly periferií.

První konkrétní událostí, která jejich úpadek názorně předvedla, byla bitva, která se odehrála v roce 1470 na řeckém ostrově Euboiia u přístavního města Negroponte. V důsledku čtvrté křížové výpravy tento ostrov (druhý největší řecký ostrov po Krétě) s přístavem anektovaly Benátky a zřídily na jeho části mocenský útvar, jakýsi křížácký stát, a nazvaly ho Negroponte (Černý most). Ostrov byl totiž spojen s pevninou známým mostem od doby peloponéské války v roce 410 př. Kr. Měl klíčový význam pro obchodní činnost Benátek a byl znám svou výstavností a bohatstvím. Útok proti němu vedl sám sultán Mehmet II. a všem bylo zřejmé, že bitva bude mít osudové důsledky. Negroponte bylo dobyt a téměř všichni obyvatelé povražděni. Od té doby Benátky v boji s Osmanskou říší stále ztrácely. Ztrácely i vůči západoevropským státům: v květnu 1509 prohrály u Agnadella proti Lize z Cambrai, v níž se spojili francouzský král, císař Maximilian I., otec budoucího císaře Karla V., jenž zhruba o dvacet let později dobyl Florencii a Řím, papež Julius II., Ferdinand II. Aragonský, anglický panovník Jindřich VIII. a uherský král. Oficiálně to mělo být spojení proti Osmanům, ve skutečnosti však proti Benátské republice a její říši. Benátky se staly trnem v oku všem. Zůstávaly bohaté, ale v evropské politice se stávaly bezmocné. Proto je rok 1509 datem, v němž Benátky skončily jako evropská velmoc a staly se regionální mocností v trvalé defenzivě. Historie jejich největší slávy, která začala v roce 1204, byla ukončena. Rozhodujícím znamením úpadku Benátek pak bylo dobytí Konstantinopole Osmany v roce 1453. Útok vedl opět sultán Mehmet II., dobyvatel Negroponte. Dobytím Konstantinopole⁸¹ přestala existovat Byzantská říše a naopak Osmanská začala svou novou velkou dobovačnou expanzi do Evropy. Mehmet II. učinil z Konstantinopole na pomezí Evropy a Asie nové hlavní město Osmanské říše pod názvem Istanbul a evropský křesťanský svět se musel její expanzi začít obávat. Největší útok se odehrál za sultána Sulejmana I., jenž nejprve porazil v roce 1526 v bitvě u Moháče křesťanská vojska (v bitvě zahynul český a uherský král Ludvík II.), ale pak neuspěl při obléhání Vídně v roce 1529.

Uvedl jsme, že jedním z nejdůležitějších základů rozkvětu Benátek byl jejich politický systém. Jeho základem byla ústava, jejíž klíčovou institucí se stala tzv.

Velká rada, definitivně vytvořená v roce 1297, čtyři roky poté, co se ve Florencii prosadil republikánský model vlády. Znamenalo to, že dvě nejvýznamnější republiky v italském politickém prostoru vznikly téměř současně. V obou případech šlo o ukončení vlády jedince a nastolení vlády vybraných či zvolených zástupců určité skupiny měšťanů nebo šlechtických podnikatelů, kterou lze označit za vládu oligarchickou. Rozhodně to nebyla demokracie, ale republika, vláda ústavy. Ve Florencii založili republiku zástupci 21 největších cechů ve městě, v Benátkách zástupci nejbohatších tradičních šlechtických rodin, spjatých s mezinárodním obchodem. V čele Benátské republiky sice stál nadále dóže, jako bývalý nejvyšší reprezentant Byzance, proti němu však vzniklo spojení zástupců předních rodin města, z něhož vznikla tzv. Velká rada. Tím byla ukončena samovláda dóžete a došlo také k uzavření Velké rady, respektive byl uzavřen počet jejich členů, to znamená, že se písemně vytvořil seznam nejvýznamnějších rodin a jejich mužských členů, zasedajících ve Velké radě, jenž byl zapsán do tzv. Zlaté knihy.

Zástupci rodin pak seděli v Radě doživotně. Byla to typická oligarchická vláda, která vyloučila z účasti na politice velkou většinu občanů, ale současně to byl jedinečný politický model, velmi životaschopný, protože nepřipouštěl jako všechny tehdejší politické vlády v té době vládu jednotlivce, a tím z politiky odstranil jeden z hlavních konfliktních momentů. Protože vláda císaře, krále nebo sultána byla vždy vláda monarchistická se silným sklonem k tyranii jedince.

Navíc to byla oligarchická vláda na základě nomenklaturního seznamu, což nemělo ve světě obdobu. Přijetí nových rodin do seznamu bylo velmi komplikované a docházelo k němu jen zřídka. Nejvyšším úřadem v republice byl ovšem dóže, volený doživotně, jenž byl jakýmsi formálním prezidentem státu. Dóžecí, respektive prezidentský systém to však nebyl. Dóže byl zaprvé obklopen volným okruhem poradců (*consiglieri*), bez nichž samostatně nemohl téměř nic udělat. Před svou volbou musel vyhlašovat volební přísliby (*promissioni*), například že nebude vést žádná jednání s nositeli úřadů bez přítomnosti nejméně čtyř *consiglieri*, že nebude psát žádné úřední dopisy bez jejich souhlasu nebo, později, že nebude vyjadřovat žádné politické názory bez porady s nimi. Pak se dokonce bez jejich souhlasu nesměl ani volně procházet po městě, přijímat dary atd. Byla to omezení, která by žádný dnešní prezident nepřijal, ale na druhou stranu měl jeho úřad některé zajímavé výhody. Dóže formálně předsedal všem ústavním institucím, nemohl do jejich jednání zasahovat, ale všechno slyšel a mohl tyto znalosti v zákulisí využívat. O všem byl informován, všechno věděl, a to dodávalo jeho osobě autoritu. Proto byla volba dóžete velmi komplikovaným procesem, hlavní rodiny Benátek, zastoupené ve Velké radě, se totiž obávaly, aby se do úřadu nedostala po tajné dohodě nějaká silná osobnost, která by se chtěla znovu zmocnit rozhodujícího podílu na moci. Přitom mohl být dóžetem zvolen pouze člen Velké rady. Přesto byl zvolen nejkomplicovanější volební systém v politických dějinách lidstva.

81 K. Kreiser, *Geschichte Istanbul. Von der Antike bis zur Gegenwart*, München 2010.

Každý z členů Velké rady dostal losovací kuličku, kterou vložil do urny. Nejmladší člen Rady byl pak poslán na náměstí sv. Marka, aby z diváků vybral prvního chlapce, kterého uvidí, a přivedl ho do dóžecího paláce. Zde pak chlapec vytáhl z urny třicet kuliček, čímž určil odpovídající počet členů Velké rady jako volitele. Několikrát opakovaným losováním se nakonec ovšem dospělo k počtu jednačtyřiceti volitelů, kteří navrhli osobu k volbě za dóžete. Ta probíhala veřejně, přičemž kvórum pro volbu bylo 25 hlasů. Dóže byl zvolen na doživotí a nesměl na svůj úřad rezignovat. Petrarca proto dóžete označil za otroka republiky. Volební procedura neměla s demokracií nic společného, byla to pouze napínavá hra náhody. Volitelům to trvalo několik dní, během nichž se bohatě občerstvovali, takže volební proces byl velmi nákladný. Jaký měla tato volební hra smysl? Samozřejmě se tím vyloučil jakýkoli plán na volbu určité osobnosti. Na druhou stranu tato volba hlavy státu volitelům poskytovala příjemnou zábavu a napětí. Dávalo se tím najevo, že politika není jen vážná věc, ale může také skýtat zábavné zážitky. Není to v této souvislosti, ale stojí za to si připomenout, že v Benátkách byla v roce 1683 otevřena první kasina na světě.

Skutečnou moc měla tedy Velká rada. K jejím hlavním funkcím patřilo zřizování úřadů, výběr jejich složení, vydávání zákonů, volba dóžete, vyhlašování války a míru, vybírání vojevůdců atd. Mohlo by se tedy říci, že všechna moc pocházela z Velké rady. V jedné době byl počet jejích členů 2 600, jednání se však zúčastňovalo zpravidla jen několik set. Její hlavní činností byly volby, protože všechny úřady ve státě byly obsazovány volbou. Do všech úřadů byli přítomni voleni pouze členové Velké rady, tedy členové nomenklatury. Vedle ní postupně vznikaly další ústavní orgány republiky. Zejména senát, volený Velkou radou, který byl hlavním správním orgánem státu, jakousi vládou, zabývající se zahraniční a vnitřní politikou a přípravou zákonů. Členy senátu mohli být jen ti členové Velké rady, kteří se nějakým způsobem osvědčili nebo vyznamenali a kterých bylo zhruba 300. Předsedou senátu byl dóže a jeho poradci. Pokud měl senát příliš mnoho úkolů, vytvářel výbory, odborná grémia, vybavená exekutivními pravomocemi, jakási malá ministerstva. Jedno z nejdůležitějších bylo tzv. *Kollegium*, skládající se z 80 moudrých (*Savi*), určené pro zvláštní státní úkoly. Pro právní problémy byl zvláštní výbor (*Quarantia*) o 40 členech, jakýsi nejvyšší soud. Jeho tři členové pak spolu s dóžetem, jeho poradci a 80 moudrymi tvořili dohromady plné *kollegium* (*Pien Collegio*). Jenže tím složitá skladba institucí a jejich složitá propojenost nekončila. Existovala totiž ještě tzv. *signoria*. Skládala se z dóžete, jeho šesti *consiglieri* a tří předsedů rady čtyřiceti (*Quarantia*). Desetičlenná *Signoria* plnila úlohy kolektivní hlavy státu a hlavně zastupovala stát navenek. A pak zde od roku 1310 byla Rada deseti, která se zabývala otázkami státní bezpečnosti a právní ochrany státu.

Politický systém, jeho struktura a politickofilosofická koncepce

Celý benátský politický systém byl neobyčejně složitý, vzájemně komplikovaně provázaný, a přesto fungoval po staletí. Pro vnější pozorovatele byl vždy záhadou. Pro jeho pochopení je proto třeba vyjít z filosofie moci, kterou benátská občanská vyznávali. Obsahuje řadu prvků, jaké jsme mohli vidět ve starověkém Řecku nebo Římě, a proto je užitečná určitá komparace. Společně tyto systémy mají zaprvé to, že občané (řecké obce, římské a benátské republiky) nechtěli mít nad sebou jednoho panovníka, nejčastěji krále. Moc v rukou jednoho člověka pro ně znamenala ohrožení. Ostatně řecké poleis ani nevznikly z panování jednoho panovníka, v Římě občané krále vyhnali a v Benátkách občané učinili z dóžete pouze reprezentativní politickou postavu, při jehož výběru hrála roli náhoda.

Za druhé si chtěla společenství občanů udržet veškeré politické rozhodování ve svých rukou. Proto bylo shromáždění občanů na agoře centrální mocenskou institucí řecké obce, které rozhodovalo většinou přítomných. Z tohoto shromáždění občanů pak byli voleni nositelé jednotlivých úřadů. V Římě byly takovouto institucí základní typy občanských shromáždění, centurijní, tributní a plebejské. Velká benátská rada byla také centrální mocenskou institucí státu, která se scházela každou neděli, jen aby mohla o všem rozhodovat.

Za třetí, všechny klíčové úřady ve státě byly volitelné. To platilo pro Řecko, Řím i Benátky. V Římě nebyl volený pouze senát, jmenovalo se do něj, a nebylo divu, že tato okolnost vedla, spolu s dalšími faktory, k tomu, že se stal nejmocnější institucí, z jejíhož konfliktního rozhodování pak ovšem vzešla občanská válka a rozpad celého republikánského systému. Cesta k principátu a císařství začala v senátu. Benátská Velká rada také nebyla volena, její členové v ní zasedali natrvalo a každý úřad v republice obsazovali volbou. Otázka, proč se z benátské Velké rady nestal římský senát, je zodpověditelná pouze tak, že Velká rada si udržela kontrolu nad absolutně všemi ústavními institucemi ve státě od počátku do konce republiky, zatímco římský senát se dostával do konfliktu se zvolenými politickými představiteli, jako byli tribuni lidu nebo praetori atd. Oficiální název římské republiky, senát a lid římský, byl dlouho předností, ale nakonec se stal příčinou občanské války.

Další společné pravidlo bylo, že každý volený úřad v republice musí být časově omezený. Občané se musí v úřadech pravidelně střídát. Platilo to v řecké obci, římské republice i v Benátské republice. Přesto existovaly rozdíly, které nebyly nepodstatné. Rotace občanů v úřadech za prvé nevylučuje opakovanou volbu. Tě nelze zabránit, pouze ji lze v několika nejvyšších úřadech opět limitovat. V Řecku to nebylo zavedeno, a proto mohl Periklés stát v čele athénské obce 32 let. Nejvyšší volené úřady v římské republice byly po dlouhou dobu časově limitované dvěma roky, od začátku občanské války se ovšem tyto limity prolamovaly až po trvalou diktaturu Caesarovu. V Benátkách byl volen na doživotí pouze dóže, ale zato neměl žádnou rozhodovací pravomoc, jinak byli senátoři, *savi* a další

volení pouze na jeden rok a znovu mohli být zvoleni až po nějaké době. Nikdo proto nemohl v žádném úřadě učinit nějaké natrvalo platné rozhodnutí a všechna rozhodnutí dříve podléhala kontrasignaci jiných zvolených státních úředníků v počtu 4–6. A konečně: Velká rada byla na doživotí, ale protože její hlavní činností byly volby všech úřadů ve státě, a to pouze z jejich vlastních členů, byl celý institucionální pořádek vytvořen tak složitě a komplikovaně, aby žádnému jednotlivci nebyla otevřena možnost pro delší a trvalejší uplatnění osobní moci.

Jaké byly vady Benátského politického systému? Politická filosofie, jejímž jádrem byla nedůvěra vůči jakékoli trvalé koncentraci moci v rukou jednotlivce, postupně přerostla v konkrétní nedůvěru vůči občanům a jakousi obecnou podezřívavost. Zhruba od roku 1600 se Benátky staly policejním státem. Bezpečnost státu měla na starost Rada deseti, z jejichž řad začali být voleni vždy na jeden rok tři inkvizitoři republiky, zabývající se velezradou, špionáží, útoky na představitele státu, podezřením z homosexuality, nežádoucích styků s cizinci atd. Zaměstnávali řadu špiclů, kteří brali státní peníze, a těm, kdo prozradili nějaké údajné zločince, byla poskytnuta imunita atd. Na dóžecím paláci byla instalována poštovní schránka v podobě mramorové lví hlavy, do jejíž tlamy se mohla házet udání. Pod lví hlavou byl kamenný nápis: *Denontie secreta in materie di stato* (tajná udání ve věcech státu). Takových schránek bylo po Benátkách víc a byly názorným symbolem paranoidní atmosféry ve městě, které bylo po celé Evropě známé svými občanskými svobodami. Schránky byly stále plné, a proto Rada deseti vytvořila tříčlenný výkonný výbor, jenž vyhodnocoval udání a podezřelý mohl vyslyšet, dokonce mučit nebo uvrhnout do vězení. Na vlastní kůži jejich praktiky poznal spisovatel Giacomo Casanova, jenž se v roce 1725 v Benátkách narodil a při jednom ze svých pobytů v rodném městě byl zatčen pro „urážky svatého náboženství“. Byl uvržen do vězení, známých olověných komor, kde pobyl 15 měsíců, než se mu podařilo utéci. Inkviziční vášně výkonného výboru byly ovšem tlumeny jeho krátkým volebním obdobím. A pak zde také byli voleni úředníci, pověřeni dodržováním zákonnosti při rozhodování úřadů. Nazývali se *avogadori* a byli to první veřejní obhájci práv, později se z nich stali státní návladní.⁸²

Benátská republika byl svým způsobem dokonalý státní systém, jenž vycházel z předpokladu, že lidé jsou od přírody náchylní ke zlu a špatnostem, což byl v podstatě na začátku 16. století náhled Machiavelliho, jak ho prezentoval ve svém *Vladaři*, a že je tedy třeba vytvořit co nejuplněnější systém rovnováhy a kontroly mocí, jak ho on popsál ve svých *Rozpravách*. Jenže Machiavelli Benátky kri-

82 K historii Benátek: K. Heller, *Venedig. Recht, Kultur und Leben in der Republik*, Böhlau, Wien u. a. 1999; F. Lane, *Seerepublik Venedig*, München 1980; A. Karsten, *Kleine Geschichte Venedigs*, München 2008.

tizoval v tom smyslu, že skutečná politika je konflikt a soupeření protikladných zájmů, které jsou přirozené, a není možné je potlačovat. V Benátkách se všechny možné konflikty potlačovaly, umlčovaly a vytvářela se jakási jednota mlčení pod vládou Velké rady. Faktem je, že tato jednota a její dlouhé fungování byly pro mnoho pozorovatelů záhadou. Když v roce 1797 Napoleonova vojska dobyla Benátky a ukončila jejich republikánskou éru, trávající téměř neuvěřitelných 500 let, vojáci vtrhli do dóžecího paláce, aby zde zjistili tajemství moci, o němž se vždy v Evropě mluvilo. Našli pochopitelně jen prázdné místnosti a sály, přičemž v zasedacím sále Velké rady (*Sala del Gran Consiglio*) visel jako vždy velký obraz *Ráje* Domenica Tintoretta. Ano, politický systém, jenž Benátčané vytvořili, byl, jak napsal historik Gasparo Contarini „melodicky perfektní“ mistrovské dílo. Žádnému občanovi v něm nepatřil větší díl politické moci než druhému a moc se nikdy neocitla natrvalo v jedné ruce, které by ji mohly zneužít.

23. Republika sedmi sjednocených Nizozemí

Po zániku italských republik v průběhu 16. století, kdy například florentská republika zanikla v roce 1530 a proměnila se po intervenci císaře Karla V. ve vévodství, se republiky objevovaly jen velmi ojediněle. První se záhy objevila v Burgundském Nizozemí, které bylo již od 15. století jednou z nejbohatších a nejhustěji osídlených částí Evropy s největším počtem velkých měst. Tato okolnost je důležitá, protože vznik republiky téměř vždy souvisel s obrovským hospodářským rozkvětem, během něhož začnou jeho nositelé aspirovat na politickou autonomii a samosprávu, respektive na udržení jistých historických privilegií a svobod. V Nizozemí spočívala tradičně politická moc v rukou městských samospráv bez ohledu na to, k jaké větší politické jednotce země patřily. Již v roce 1437 svolal burgundský panovník první generální stavy, shromáždění zástupců provinčních sněmů, které pak zasedaly pravidelně každý rok v Bruselu nebo Mechelenu. Provincie jako Flandry, Brabant, Holland, Luxemburg, Zeeland a další, v podstatě dnešní země Beneluxu, patřily již tehdy ke známým v celé Evropě. Jejich cílem bylo mít suveréna, který by je chránil před vpády cizích mocností, a uchovaly si své obchodní a samosprávné regionální svobody. Trochu jiný běh událostí se začal zvolna rýsovat tehdy, když si vévodkyně Marie Burgundská, sídlící na dvoře v Bruselu, kterou nizozemské stavy uznávaly jako suveréna, vzala za manžela habsburského dědice trůnu arcivévodu Maxmiliána. Tím se v roce 1477 dostaly nizozemské provincie pod panství habsburského Domu. Za jeho vlády pokračovalo ještě měšťanstvo v budování decentralizovaného vládního systému, v němž moc

v podstatě vykonávaly městské parlamenty a jejich orgány. Nejbohatší provincie na severu, Holland, vytvořila dokonce modelový fiskální systém, který později převzala britská finanční správa, když se Vilém III. Oranžsko-Nassavský v roce 1689 stal anglickým králem. Avšak Filip, syn Marie a Maxmiliána, si vzal dceru španělských panovníků, Ferdinanda Aragonského a Isabely Kastilské, a z tohoto manželství se narodil budoucí císař Svaté říše římské, Karel V., jenž jako součást své volební kapitulace v roce 1519 souhlasil s tím, aby se říše přejmenovala na Svatou říši římskou národa německého, ačkoli neuměl německy ani slovo (zato ovšem hovořil plyně holandsky). Bylo to ovšem přání volitelů, německých kurfiřtů. Tím se nizozemské provincie staly součástí velkého impéria, kde panovník stále více potřeboval čerpat z jejich bohatství. V roce 1548 začlenil Karel V. své nizozemské provincie jako uzavřenou politickou jednotku do burgundského teritoria Svaté říše a všude se najednou objevili místodržící centrální moci. Přesto mu nizozemská šlechta a měšťanstvo prokazovali loajalitu až do jeho abdikace v roce 1555. Již předtím, v roce 1522, ovšem došlo k rozdělení habsburského panství na rakouskou a španělskou větev a nizozemské provincie připadly do španělského dědictví. Když se pak španělského trůnu ujal Filip II. jako syn Karla V., začal se rychle rozvíjet konflikt mezi panovníkem s absolutistickými ambicemi a samosprávně se chovajícími provinciemi. Měšťané, hlavní politická síla země, na severu Nizozemí hromadně konvertovali ke kalvinismu. Hlavním centrem se staly Antverpy. Na jihu země (budoucí Belgie) se ovšem udržel katolicismus jakožto náboženství silné pozemkové šlechty. Filip II. poslal k potlačení narůstajících politicko-náboženských konfliktů do země vojska vévody z Alby a vypukla tzv. osmiletá válka.

Na jejím začátku se v červnu 1572 sešli zástupci většiny měst provincie Hollandu v Dordrechtu a vyhlásili nezávislost na španělské říši. Toto stavovské shromáždění, které si osvojilo právo na vyhlášení nezávislosti na dosavadní panovnické moci, bylo v pravém slova smyslu revolučním shromážděním, které vlastně vyhlásilo válku. Severní provincie pak uzavřely v roce 1579 Utrechtskou unii spolu s městy Antverpy, Bruggy a Gent, v roce 1581 odmítly všechny panovnickou svrchovanost, suverenitu Filipa II. a místodržícím jmenovaly kalvinistu Viléma Oranžského. Od té chvíle nebylo jasné, kdo má v Nizozemí suverenitu, a vzniklo několik výkladů této otázky. Fakticky ale vznikla konfederace, která měla v čele místodržícího, který ovšem nebyl jmenován králem. Filip II. dokonce vyzval k vraždě Viléma Oranžského a vypsal vysokou odměnu, k čemuž pak v roce 1584 skutečně došlo. Smrt Viléma Oranžského ovšem neznamenal konec nizozemské revoluce, naopak, v roce 1588 zvítězil nizozemský spojenec Anglie ve velké námořní bitvě nad španělskou *armadou* a o něco později Mořic Nassavský vypudil španělské síly z Nizozemí. V roce 1609 získalo sedm sjednocených nizozemských provincií nezávislost, přičemž si téměř každá už volila

svého místodržícího a společně pak byly v roce 1648 na základě Vestfálského míru mezinárodně uznány jako nový stát, jehož oficiální název byl Republika sedmi sjednocených Nizozemí, která byla spravována jednou exekutivou. Jejich milostmi Generálními stavy sjednocených provincií. Když se například místodržící Vilém III. Oranžský v roce 1677 oženil s dcerou anglického krále Jakuba II. a stal se na konci Slavné revoluce v roce 1689 anglickým králem, nebyl už ve skutečnosti místodržícím Nizozemí, ale pouze voleným místodržícím v pěti ze sedmi provincií. V přísaze před anglickým parlamentem se oba noví panovníci zavázali, že budou vládnout v souladu s parlamentními rozhodnutími a jeho zákony a zvyky. Poté byla vyhlášena tzv. Deklarace práv (*Declaration of Right*), která se pak na konci roku 1689 stala zákonem v podobě Listiny práv (*Bill of Rights*), a která potvrzovala a zaručovala všechna tradiční práva a svobody parlamentu vůči panovníkovi. Tento zákon patřil pak až do 19. století k fundamentálním zákonům tzv. kumulativní anglické ústavy.

Co se týká Nizozemí, zůstalo republikou, protože v zemi nebyla žádná šlechta, žádná panovnická dynastie, která by ohrožovala stavovsko-parlamentní moc. Parlamentní monarchií se pak stalo Nizozemí až v roce 1814, po napoleonských válkách. Královstvím se ovšem stalo již v roce 1806, kdy Napoleon udělal holandským králem svého bratra, ale pak opět toto království v roce 1810 zrušil a Nizozemí přičlenil k Francii. Nezávislost získalo znovu v roce 1813 a v roce 1815 se Vilém VI. Oranžsko-Nassavský stal jako Vilém I. prvním holandským králem.

Nizozemská republika byla politickým režimem korporativních politických mocí, stavů nizozemských provincií, které zvítězily ve svém zápase proti pokusu zavést v zemi panovnický absolutismus. Neměla tedy s již moderním pojetím republikánské vlády nic společného, protože politickou moc držely kolektivní stavovské politické reprezentace. Republika nevznikla podle nějakého předem promyšleného modelu republiky a neměla ani žádného ideového architekta, nýbrž vznikla na základě stavovského boje za uhájení tradičních svobod a výsad, přičemž tento boj byl doveden až do svržení a porážky dosavadního držitele suverenity. Krátce po jejím vzniku se však objevila celostátní potřeba historicky legitimizovat nový stát a dát mu odpovídající identitu. Tohoto úkolu se ujali přední nizozemští myslitelé a umělci, na předním místě tehdy ještě mladý Hugo Grotius.

Jedna z prvních jeho prací se jmenuje *De antiquitate Reipublicae Batavae* (*O starobylosti Batávské republiky*). Byla napsána v roce 1610, tedy v době, kdy Nizozemí dobylo nezávislost. Grotius se tehdy pokusil, spolu s dalšími autory, spisovateli a umělci, vytvořit pro novou republiku tzv. zakládající mýtus. Konstrukce historické vazby mezi dobou římského impéria a počátkem 17. století byla mistrovským dílem národní mytologie. V Nizozemí měl mýtus o návaznosti na germánské Batávy ten význam, že Batávové bojovali za své svobody proti Římu,

podobně jako Holanďané proti španělské monarchii. Neměli také jednoho vůdce, jednoho kmenového náčelníka, jehož rozkazy by poslouchali. V jejich čele stál významný představitel kmenového společenství, ztělesňující politické ctnosti. *Noční přísaha Batávů u Claudia Civila*, obraz, který namaloval Rembrandt pro amsterodamskou radnici, ukazuje, že přísahající se shromáždili okolo stolu, mezi nimi jejich vůdce Claudio Civilis, který je sice o něco vyšší než ostatní, ale ne o moc. Je *primus inter pares*. V tom byla holandská republika postavena na stejných základech jako římská nebo benátská. Také v jejím pojetí se nesměla politická moc dostat do jedné rukou, ale být pevně v držení nějakého společenství občanů, ať již shromáždění Generálních stavů nebo Velké rady či senátu.

Batávové byli silně romanizovaný germánský kmen, který byl Římany v prvním století před Kristem usídlen v oblasti provincie Holland, aby bránili rýnskou hranici proti Římu nepřátelským Germánům. Pak došlo po smrti císaře Nera v roce 70 po Kr. k povstání vedenému Claudiem Civilem, Batávem s římským občanstvím, jehož cílem bylo uchovat pro Batávky jejich tradiční privilegia. Povstání skončilo patem a obnovením spojenectví s Římem. Od počátku povstání proti Španělům v roce 1560 bylo stále znovu zmiňováno toto povstání Batávů, vůle Holanďanů bránit vlastní politický řád, stará privilegia a svobody. Nebyli to protivníci Říma, ale jeho spojenci.⁸³ Hugo Grotius charakterizoval stát Batávů jako stát, v němž nejlepší vládou se souhlasem lidu – byl to pokus spojit aristokratickou vládu s vládou lidu. Mimo jiné to také umožnilo, aby se provincie Holland mohla prezentovat jako nejdůležitější provincie. Proto se také Nizozemí v době Napoleona od roku 1795 do roku 1806 jmenovalo Batávská republika. K vytvoření holandského národního mýtu sloužil také mýtus Holandské zahrady (*Hollandse tuin*), který měl znázornit hodnoty, na nichž také Holanďané svůj nový stát chtěli zakládat. Holandská zahrada byla představou zdí uzavřeného, sekularizovaného ráje, který se chce jen bránit. Na zobrazeních zahrady sedí uprostřed pod vlajkami jednotlivých provincií a oranžského rodu Hollandia, holandská panna, obklopená panstvem. Před pyramidou holandských privilegií kvete pomerančovník, symbol oranžského rodu. Vchod do zahrady střeží batávský lev. Nad Hollandií a panstvem je nápis „batávská moc“. Celé zobrazení představuje vzor státní identity, vyjádření defenzivní teritoriální koncentrace. Jsou zde základy nizozemsko-republikánské státnosti: republika vznikla korporativně, ne okolo jedné panovnické osobnosti či rodu, nýbrž jako kolektivní výtvar. Stejně jako republiky předtím. Vznikla zdola díky společenským skupinám, které sdílely jistý normativní konsensus, Holandskou zahradu. O několik let později se pokouší i Angličané odstranit monarchii a vytvořit republiku. Tento pokus

83 O. Mörke, *Bataver, Eidgenossen und Goten: Gründungs- und Begründungsmythen in den Niederlanden, der Schweiz und Schweden in der Frühen Neuzeit*, in: *Mythus und Nation. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1996.

byl v mnoha aspektech podobný – v obou případech předcházela vzniku republiky revoluce –, ale v mnoha aspektech odlišný, především proto, že se anglické republice nepodařilo nastolit obecně akceptovaný politický a společenský řád a musela přijít restaurace monarchie.

24. Anglická republika

V roce 1642 vypukla v Anglii revoluce, která řešila dva hlavní problémy doby, za prvé politický zápas mezi panovníkem, jenž měl absolutistické tendence, a parlamentem, tradiční volenou britskou institucí, a za druhé, které náboženské vyznání bude v zemi hlavní a dominující. Válka začala tím, že Karel I. z rodu Stuartovců vyhlásil v srpnu 1642 parlamentu válku, jenže jeho vojska byla poražena parlamentní armádou a hlavní zásluhu na této porážce měl Oliver Cromwell. Karel I. byl nakonec 30. ledna 1649 popraven a v květnu téhož roku byla ustavena republika. Byla zrušena monarchie, sněmovna lordů a anglikánská církev. Anglie postupně přijala čtyři ústavy, ale žádná z nich nevedla k stabilitě nového státu. Navíc Cromwell v dubnu 1653 ukončil násilně činnost tzv. kusého či zbytkového parlamentu,⁸⁴ jenž si osvojil veškerou zákonodárnou i výkonnou moc.⁸⁵ Armáda v čele s Oliverem Cromwellem proto tento nebezpečný experiment ukončila. Cromwell a vojenská rada pak za situace neexistence parlamentu zřídili tzv. desetičlennou Státní radu, která měla zajišťovat kontinuitu výkonné moci. Jenže země nemohla existovat bez parlamentu, pouze s orgánem výkonné moci. Na druhé straně se nikdo neodvážil vypsát volby, protože existovala důvodná obava, že by to ještě víc posílilo chaos v zemi, která byla mimořádně politicky a nábožensky nejednotná. Proto byl nakonec z obavy před výsledky svobodných voleb svolán v červnu 1653 nevolený, ale jmenovaný parlament, skládající se ze 144 mužů, známý podle svého předsedy jako Barebonesův parlament. Většina jeho členů pocházela z nižší šlechty a téměř všichni byli považováni za náboženské fanatiky různých vyznání. Nemohli se shodnout nábožensky, ale ani politicky, a tak se na konci roku 1653 většina z nich rozhodla vrátit moc do Cromwellových rukou, jenž vlastně vedl vojenskou diktaturu v zemi. Někteří z nich se dokonce chtěli vrátit k monarchii. V prosinci 1654 byl vytvořen úřad

84 Viz B. Coward, *Oliver Cromwell*, Praha 2000.

85 Později, pro americké Otce zakladatele, to byl odstrašující případ diktatury parlamentu, nepřipustného sloučení zákonodárné a výkonné moci. Proto učinili základem politického systému vytvoření silné výkonné moci prezidenta a oddělené zákonodárné moci v Kongresu, přičemž prezident nemohl za žádných okolností Kongres rozpustit.

Lorda protektora Anglie, Skotska a Irsko, tedy celé britské republiky, a svěřen Oliveru Cromwellovi. Nebyl to královský úřad, i když se jeho nositel někdy tak choval, jako například když v roce 1658 jmenoval dva doživotní peery.

Úřad lorda protektora byl už v anglických dějinách použit při zastupování nezletilého panovníka, ale vždy to byl nějaký člen vládnoucí dynastie a nikdy ne člověk mimo vládnoucí kruhy. Jako příklad lze uvést vévodu z Gloucesteru, pozdějšího krále Richarda III., jenž vládl za svého nezletilého synovce v letech 1483–1485. Thomas More o něm napsal mistrovský psychologický portrét vzniku tyрана, který pak převzal Shakespeare, i když se neopíral o historicky prokázané skutečnosti.

Základem politického systému anglické republiky tak byla vláda jedné osoby a Státní rady, přičemž tou jednou osobou nebyl panovník, ale protektor. Jinými slovy šlo o jakousi obnovu římského principátu, vlády jedné osoby a senátu. Tak skončila britská republika. V září 1658 pak Cromwell zemřel. Sám nikdy netoužil po samovládě, jeho základní politickou hodnotou byl svobodný parlament. Ve svém prohlášení před parlamentem v roce 1654 uvedl, že celý život toužil po svobodném parlamentu a bude o něj usilovat do konce života. Prohlášení to bylo patrně upřímné, ale politický vývoj se ubíral tím směrem, že dlouho nikdo vážně nedokázal uspořádat svobodné sněmovní volby, které se přitom měly podle nové ústavy konat každé tři roky. Důvod byl v tom, že každý nový parlament mohl s velkou pravděpodobností znamenat začátek nových problémů a konfliktů. Žádný parlament by se například nemohl dohodnout na podobě náboženské reformace, protože se na ní nemohly dohodnout hlavní náboženské směry v zemi: presbyteriáni, independenti, kvakeři, baptisté a anglikánská církev. Nakonec byla celá společnost unavena neustávajícími spory a boji a zatoužila po politickém řádu, jenž by zemi zajistil relativní klid. Proto byla v roce 1660 s obecným souhlasem restaurována monarchie a na trůn nastoupil syn popraveného krále jako Karel II. Téměř vše bylo obnoveno tak, jak existovalo před republikou: dvoukomorový parlament, anglikánská státní církev a řada dalších zákonných aktů. „Díky síle a zralosti anglické občanské společnosti situace nemohla vyústit do minoritního, sektářského a násilného řešení /.../ V církevní sféře (a v důsledku toho i ve sféře sociální) byla veškerá volená, presbyteriánská či kongreacionalistická tělesa zrušena a byla plně obnovena autorita anglikánských biskupů; zároveň byli všichni „nonkonformisté“ zbaveni občanských práv.“⁸⁶ V Anglii se už nikdy experiment s republikou neopakoval a během tzv. Slavné revoluce v letech 1688–1689 byl vytvořen politický systém, jenž s malými změnami trvá dodnes.

86 Martin Malia, *Lokomotivy dějin. Revoluce a utváření moderního světa*, Brno 2009, s. 205.

Problém náboženské svobody a republikanismus

Jeden odkaz anglické republiky však přesto nezmizel. Bylo to období nebyvalé náboženské svobody, na niž v této míře nebyli Angličané zvyklí a které můžeme hodnotit jako jistý vrchol náboženského sektářství. Když se však po restauraci monarchie objevily nové trendy, silně omezující náboženskou svobodu, vyvolaly prudkou reakci. Náboženská svoboda, svoboda vyznání a vzájemná tolerance vyznání jsou totiž hodnotou naší civilizace a jejím odlišujícím znakem od jiných civilizací. Tato hodnota nevznikla v Evropě náhle, ale až po zkušenostech mnoha náboženských válek a konfliktů. V roce 1555 byl přijat augsburský náboženský mír, založený na zásadě „čí vláda, toho náboženství“, která měla vázat náboženské vyznání na politickou moc, a tím způsobem zabránit hrozící náboženské válce v Evropě. Tento zákaz náboženské svobody byl pak ale ve skutečnosti jednou z příčin náboženských válek. Ve Francii po Bartolomějské noci v roce 1572, v níž šlo právě o uplatnění této zásady, vystoupil Jean Bodin s ideou oddělení státu od náboženství, a tedy s ideou sekulárního státu, k jehož suverenitě patřilo nadkonfesionální postavení, umožňující zastavit a ukončit náboženskou válku. Dalším milníkem na cestě k náboženské toleranci, a tudíž k větší náboženské svobodě, byly *Dopisy o toleranci* Johna Locka o sto let později. Locke přitom už vycházel ze zkušeností třicetileté války, ukončené v roce 1648 Vestfálským mírem, ze zkušeností hugenotských válek ve Francii a anglické revoluce, včetně její republikánské fáze a toho, co následovalo po restauraci monarchie.

Jde o čtyři dopisy, vydávané postupně od šedesátých let 17. století, první byl napsán v zimě 1667.⁸⁷ Locke se obracel především s výzvou k toleranci na anglikánskou církev a parlament, tedy duchovní a světskou vrchnost, které ruku v ruce potlačovaly puritánské, většinou kalvinistické náboženské skupiny, jež Locke označuje za „fanatique“, nebo se jim také říkalo „nonkonformisté“. Anglikánská církev byla sice od svého vzniku církví, postupně se blížící typu reformační církve, ale pro řadu puritánských skupin byla ještě málo reformační. Byla pro ně příliš spojena s politickou mocí, protože její hlavou byl panovník, ale především byla pod ochranou parlamentu, a této ochrany zneužívala k potlačování právě těchto skupin. Jednalo se o celou řadu zákonů, které po restauraci monarchie kvůli anglikánské církvi omezovaly náboženskou svobodu v Anglii. Jeden ze zákonů například stanovoval, že pro všechny úředníky v městské správě je povinné jeden rok před jmenováním do úřadu přijímat podle rituálu anglikánské církve. Další zákon stanovoval, že všichni duchovní musí číst modlitby podle anglikánského ritu a nadto výslovně souhlasit s obsahem anglikánské modlitební knihy. Na universitách se nesměli učitelé účastnit tzv. sektářských, to znamená puritánských shromáždění, a to pod trestem vězení, peněžních pokut

87 J. Locke, *Ein Brief über Toleranz*, anglicko-německé vydání, překlad a komentář J. Ebbinghaus, Hamburg 1996.

nebo deportace. Všichni tzv. nonkonformní duchovní nesměli podle dalšího, takzvaného pětimílového zákona bydlet v okruhu pěti mil od jakékoli větší obce.⁸⁸ Když nastoupil Karel II. v roce 1662 na trůn, pokusil se zmírnit neblahé důsledky těchto parlamentních, nábožensky diskriminujících zákonů, protože příslušníci různých puritánských skupin, které byly pronásledovány, odjížděli do Severní Ameriky, aby zde zakládali nové kolonie a našli zde místa, kde budou moci svobodně vyznávat svou víru. Tady vznikla tradice, která se později prosadila, že totiž náboženská svoboda je základem politické svobody. Americká republika byla pak po vyhlášení nezávislosti v roce 1776 zakládána jako místo náboženských a politických svobod a oddělení církví od státu.

Kdo byli tito tzv. nonkonformisté, kteří byli po restauraci zakázáni, a jejich příslušníci zbaveni občanských práv? V roce 1549 za Eduarda VI., který zemřel v roce 1553, bylo zavedeno 42 artikulů, *Book of Common Prayer*, řád modliteb a církevních obřadů anglikánské církve. Artikuly byly v následujících letech přepracovávány ještě asi čtyřikrát. Po Eduardovi VI. nastoupila Marie, dcera Jindřicha VIII. a jeho první manželky Kateřiny Aragonské, které se říkalo Marie Katolická, a ta zavedla supremaci Říma nad anglikánskou církví. Královna Alžběta však hned po svém nástupu na trůn v roce 1558 zrušila tento pokus o rekatolizaci země, který podnikla její sestra (Alžběta byla ovšem dcerou Jindřicha VIII. a jeho druhé manželky Anny Boleynové, která byla popravena), a nechala přísahat všechny úředníky a duchovní, že jí uznávají jako hlavu anglikánské církve. Taktéž učinila závazným používání *Book of Common Prayer*. V roce 1563 pak zavedla 39 artikulů anglikánské církve, které vycházely z artikulů z roku 1549, čímž ji definitivně oddělila od katolické církve.

Jenže ti protestanti, především kalvinisté, kteří to považovali za nedostatečné, nadále požadovali prohloubení reformace v Anglii. Část z nich se odloučila jako presbyteriáni, odmítající církevní hierarchii a požadující svobodnou vnitřní správu církve volenými sbory, radami starších neboli presbyterů. Podobně vznikli kongregacionalisté, odmítající princip episkopátu a mající za to, že původní uspořádání náboženského společenství byl autonomní spolek věřících, založený ze svobodné vůle samotnými věřícími. Presbyteriáni i kongregacionalisté představovali silně demokratickou organizaci církevního a politického života. V amerických koloniích tvořili tito kalvinisté 80 % obyvatelstva. Mnozí zakládali společenství, založená na smlouvě s Bohem, samosprávná společenství, kde byli úředníci a představitelé obce voleni a všechny důležité otázky byly diskutovány a rozhodovány na shromáždění občanů. Náboženská svoboda tak byla pevně spojena s politickou svobodou. Většina těchto nonkonformistů byli pak budoucí republikáni, tvůrci americké republiky, protože monarchie pro ně už zůstala

⁸⁸ Viz R. Kučera, *John Locke a různé podoby svobody*, in: *Svoboda a otroctví od antiky po současnost*, UJEP, Ústí nad Labem 2013.

spojena s potlačováním náboženských svobod. Tak tedy vznikla tradice, vyzdvihující přednosti republikanismu před jinými politickými zřízeními. Mnozí z nich se pak dokonce chtěli po vítězné americké revoluci vrátit do Evropy, aby zde dokončili reformaci.

V prvním díle *Demokracie v Americe* píše Tocqueville, že nejdůležitější pro „udržení demokratické republiky“ ve Spojených státech jsou americké mravy, přičemž „rozumím tímto slovem celý morální a intelektuální stav národa“.⁸⁹ Tedy nejen mravy ve vlastním slova smyslu. Jako jeden z prvních Evropanů poukazuje na význam toho, že Ameriku osídlili věřící lidé, přinášející s sebou křesťanství, „které bych nemohl určit lépe než tím, že je nazvu demokratickým a republikánským“.⁹⁰

Locke ve své obhajobě náboženské svobody a tolerance píše, že církev je svobodná a dobrovolná společenství lidí. Nikdo nemusí být od přírody členem církve nebo se zařadit do nějaké sekty, vstupuje pouze do takové, kde očekává naplnění své naděje na spásu. Musí mít vždy možnost z církve vystoupit. V církevním společenství se neděje nebo nemůže dít nic, co by souviselo s vlastnictvím občanských nebo pozemských statků. Jediným trestem, kterým církev disponuje, je vyloučení dotyčné osoby ze svých řad. Církvím nepřísluší žádná jurisdikce ve světských záležitostech a žádná občanská moc jí nemůže propůjčit větší světskou autoritu. Vůbec nikomu nepřísluší – ani jednotlivci, ani státu, ani církvi – porušovat přirozená práva a odebírat například majetek. Církve přitom musí být odloučená a oddělená od státu. Kdo zaměňuje tato společenství, jež jsou svým původem, cílem a celou svou podstatou úplně odlišná, směšuje nebesa a zemi, píše Locke. Tímto pojetím byla v Evropě a amerických státech otevřena cesta k náboženské svobodě.

Jde o cestu, kterou ještě mají před sebou mnohé jiné kultury a civilizace, protože jak dnes vidíme ve světě, stále ještě existují republiky, které jsou nejen nábožensky netolerantní, ale dokonce přímo nábožensky definované jedním vyznáním, jako například Islámská republika Írán, která je republikou šíitskou. A konečné slovo v politice mají vybraní duchovní.

⁸⁹ A. Tocqueville, *Demokracie v Americe*, I, Praha 1992, s. 218.

⁹⁰ Tamtéž.

25. Teorie republiky (Harrington a Hume)

Na rozdíl od politicky úspěšné nizozemské republiky měla politicky neúspěšná anglická republika myslitele, jenž v roce 1656 ve svém díle *Oceana* vytvořil obraz jakési ideální, nikoli ovšem utopické republiky v návaznosti na klasické republikánství. Byl to James Harrington (1611–1677), jehož význam odkryl jako jeden z prvních až J. G. A. Pocock.⁹¹ Podle něj navazoval Harrington na Machiavelliho republikánství z *Rozprav* a vytvořil pak inspiraci pro americké Otce zakladatele, větší, než byl Lockeův liberalismus. Faktem je, že *Oceana* vyšla v roce 1656, pět let po Hobbesově *Leviathanovi*, a představovala republikánský protiklad k němu. Klíčový pojem je zde rovnováha, *balance* vlastnictví a moci (*property and empire*), podle známého principu, že vlastnictví determinuje podobu moci (*power follows property*), což bylo názorně vidět na příkladu Benátské republiky. Jestliže například existuje rovnováha ve vlastnictví, hlavně pozemkovém, pak to ovlivňuje distribuci moci. Pokud je totiž největším pozemkovým vlastníkem lid a ne šlechta, je vláda republikánská. To je teze, která zaujala Otce zakladatele, protože nejvíc odpovídala americké realitě a znamenala pro ně potvrzení jejich úsilí vybudovat v Americe republiku.

Vztah mezi vlastnictvím a politickou mocí byl v té době v Anglii hodně diskutován. Podle Harringtona proběhly v Anglii největší změny v pozemkovém vlastnictví za Jindřicha VII. a Jindřicha VIII., kdy vyšší šlechta ztratila na základě změn v pozemkovém vlastnictví svou mocenskou převahu. Do nové mocenské pozice se dostal parlament jako shromáždění *gentry*,⁹² menších pozemkových vlastníků, kteří se navíc sami ozbrojovali. Ve svém díle *Oceana* pak podává návrh ústavy, kterou by měl prosadit silný muž u moci, ostatně celá jeho představa republiky je oligarchická. Harrington pravděpodobně přišel s pojmem přirozená aristokracie (*natural aristocracy*), protože i pro něj byla „smíšená ústava“ nejlepší. Jejím předpokladem ovšem je, že lid bude vlastníkem dvou třetin půdy, respektive že pozemkové vlastnictví bude rozděleno převážně rovnoměrně. S tím také souvisela idea, že volební právo by měl mít jen mužský vlastník soukromého majetku.

V této souvislosti si jen připomeňme, že to byl John Locke, kdo tradiční ideu vlastnictví jako atributu politické moci odmítl v roce 1689, kdy publikoval

91 J. Harrington, *The Commonwealth of Oceana and A System of Politics*, vyd. J. G. A. Pocock, Cambridge 1992.

92 Gentry byla společenská vrstva, která vznikala zhruba od 16. století v Anglii, skládala se z nižší šlechty a zámožnějších měšťanů, majitelů pozemků a patřili k ní i duchovní anglikánské církve. Gentry prosazovala své zájmy pomocí politického zastoupení v parlamentu.

Dvě pojednání o vládě.⁹³ Locke zde totiž podal zcela nové zdůvodnění původu soukromého vlastnictví. Nejprve uvedl, že Bůh dal lidem zemi do společného vlastnictví, avšak nejen kvůli tomu, aby přežili, ale také proto, aby jim umožnil život v hojnosti. A k tomu jim propůjčil rozum. Lidé následující Boží příkaz, aby si podrobili zemi, nemají jen možnost překonat nouzi, ale také se pílí a rozumem dopracovat bohatství. Příroda musí být osvojována jako soukromé vlastnictví, protože jako obecné vlastnictví nemůže být skutečně užitečná. Locke si ovšem nemyslel, jako například Cicero, že se přeměna obecného vlastnictví v soukromé měla dít se souhlasem všech, protože než by k tomu došlo, všichni by vyhladověli. Podstatné na jeho teorii vlastnictví je spojení centrálních kategorií vlastnictví a práce. Práce je síla, která je člověku vrozena, ona vytváří soukromé vlastnictví. Velký základ vlastnictví leží v člověku samotném, v jeho podstatě, protože člověk je pánem sebe sama a je vlastníkem své vlastní osoby. Práce znamená výdej duchovní a tělesné síly, v průběhu práce se mísí energie pracujícího a zpracovaný předmět. Tím se stává soukromým vlastnictvím. „Ačkoli země a všichni nižší tvorové jsou společní všem lidem, přece každý člověk má vlastnictví své vlastní, osoby“. Na tu nikdo nemá právo mimo něho samého. Práce jeho těla a dílo jeho rukou, můžeme říci, jsou ve vlastním smyslu jeho. Cokoli tedy vyjme ze stavu, jež příroda tomu propůjčila a v němž to ponechala, s tím smísil svou práci a k tomu připojil něco, co je jeho vlastní, a tím to činí svým vlastnictvím.“⁹⁴

Harrington razil tři principy republiky: princip reprezentace, rotace úřadů a dvoukomorový parlament. Republiku chápal jako vládu zákonů, nejlépe by jich mělo být třicet, tzv. *orders*. Známy interpret Harringtonova díla, J. Riklin,⁹⁵ upozorňuje na vazbu *orders* s renesančním italským názvem ústavy *ordinamenti*, jak tomu bylo například ve Florencii.⁹⁶ Harrington označuje republiku termínem *commonwealth*, protože v době anglické republiky byl oficiální název státu *Commonwealth of England*. Termín *commonwealth* znamená společné blaho a jde o anglický překlad latinského *res publica*, věc veřejná, společná. Dnes je také používán ve významu společenství, jako například Britské společenství národů (*British Commonwealth of Nations*) do roku 1947 a dnes jen Společenství národů (*Commonwealth of Nations*).

Na Harringtona pak navazoval skotský osvícenec David Hume (1711–1776), jenž uvažoval o adekvátní struktuře svobodné společnosti, *commonwealth* neboli o republice, v níž by byly zájmové skupiny, podle něj vždy přítomný základ lidské společnosti, chráněny, a došel k závěru, že je to možné jen v co největší

93 Viz také W. Euchner, *John Locke zur Einführung*, Hamburg 2004.

94 J. Locke, *Dvě pojednání o vládě*, Praha 1962, s. 152.

95 J. Riklin, *Die Republik von James Harrington 1656*, Bern 1999.

96 Viz kapitola této práce o Florencii.

republice. Ve stati *Idea of a Perfect Commonwealth* pak kritizoval klasičtí představy o republice jako útvaru, jenž může existovat jen na malém teritoriu. Uvádí, že v tom případě se patrně objeví populistická hnutí a demokratické excesy, usilující o to, aby jeden zájem získal většinu. Zájmy jsou ovšem výrazem lidské povahy a jejich nejčastější příčinou jsou majetkové rozdíly, odpovídající rozdílnosti lidských schopností. Příčiny *factions*, tj. zájmových skupin, tedy nelze odstranit, lze však omezovat jejich účinky tím, že se vyvinou prostředky a způsoby, jak je kontrolovat a usměrňovat v zájmu obecného dobra. V rozlehlé republice například, s velkým počtem různorodých zájmů, lze jen těžko vytvořit homogenní potlačující většinu. Množství zájmů se totiž vzájemně vyrovnává a balancuje, což má vláda podporovat prostřednictvím republikánských institucí. Hume navíc poměrně jasně kritizoval athénskou formu vlády, například v roce 1752 v úvaze *Of some remarkable customs (O některých pozoruhodných zvycích)*: „Athénská demokracie byla tak turbulentní vládou, že si to v dnešní době neumíme ani představit. Společné kolektivní těleso lidu hlasovalo o každém zákoně, bez omezení podle majetku, bez rozlišení stavu, bez kontroly ze strany nějaké vrchnosti nebo senátu, a proto bez ohledu na řád, spravedlnost nebo moudrost.“⁹⁷

Jak Harringtonova, tak Humeova koncepce republiky byla inspirativní pro americké Otce zakladatele, kteří při úvahách o konstrukci nové federální „rozlehlé“ republiky potřebovali najít nějaký konsensuální základ ve vztahu k tehdejší realitě. Humeovy úvahy ovlivnily z Otců zakladatelů především Jamese Madisona. Tehdejší americká realita byla vytvářena především tisíci drobných a středních pozemkových vlastníků, kteří si osvojovali způsoby, jak svůj zájem o náboženskou a hospodářskou svobodu přetvořit ve fungující republikánský systém, bez krále, bez šlechty, bez velkých církví. Jak se jim to podařilo, uvidíme později. V americké republice už totiž nešlo, jako ve všech předcházejících formách republiky, o vládu nějakého společenství, ať již majetkového nebo rodového, ale o vládu svobodných individuí s velmi rozdílnými zájmy.

26. J. J. Rousseau

Nejprve si ale řekněme, že moderní pojem republiky se objevuje až v 18. století, hlavně v díle francouzského filosofa J. J. Rousseaua (1712–1778), tedy současníka Davida Huma, za nímž se dokonce vydal na sklonku života, aby v jeho společnosti unikl pronásledování na kontinentu. Nebyl to dobrý plán, vzhledem

97 D. Hume, *Essays*, svazek II, s. 293, Aalen 1964. K Humeovi také: H. F. Klemme, *David Hume zur Einführung*, Hamburg 2007.

k tomu, co Rousseau napsal ve *Společenské smlouvě* o Anglii a jejím lidu: „Anglický lid si myslí, že je svobodný; velice se mylí: je jím jen během volby členů parlamentních; jakmile jsou zvoleni, je otrokem, není ničím. Za to, jak užívá svobody v krátkých okamžicích své svobody, zasluhuje, aby ji ztratil.“⁹⁸ Rousseau napsal tato slova v souvislosti s kritikou principu reprezentace, ale stejně to byl výraz hlubokého nepochopení anglického politického systému. Nakonec se Rousseau vrátil do Francie, kde se skrýval pod cizím jménem. Zemřel 2. června 1778, dva roky po vyhlášení americké nezávislosti, a dodnes zůstává tak trochu záhadou, jaké byly kořeny jeho téměř celoživotního hledání svobodného státu, v němž by se občané mohli cítit svobodně a bezpečně. Jednu z odpovědí nabízí místo jeho narození, svobodná republika Ženeva.

Jean-Jacques Rousseau se zde narodil 28. června 1712. Ženeva byla od 12. století lénem ženevského biskupa, a to až do roku 1526, kdy měšťané vyhlásili samostatnost a založili nezávislou republiku, která se v roce 1536 oficiálně přihlásila k protestantismu. Teprve tři měsíce poté dorazil do Ženevy Kalvín, aby zde zřídil hlavní centrum své reformované církve. Roku 1541 napsal pro Ženevu novou ústavu, kde vedle obecného shromáždění měšťanů vládl volený sbor dvou set, rada šedesáti a v náboženských záležitostech konsistoř, vedená Kalvínem. Ženeva tehdy nebyla ještě součástí Švýcarského spříseženstva, protože v roce 1572 bylo její členství zamítnuto kvůli odporu katolických kantonů. Členem se stala až v roce 1814 na základě tzv. Spolkové smlouvy, která byla až roku 1848, kdy byla přijata švýcarská ústava, právním základem Švýcarska. Byla to smlouva mezi 22 nezávislými a svobodnými kantony, přičemž Ženeva se stala jedním z nejdůležitějších.

Rousseau se tedy narodil v kalvinistickém prostředí Ženevy a nepochybně hrálo svou roli to, že jeho rodiče byli „občany“ (*citoyens*) ženevské republiky, a měli tudíž politický domov, vlast, která jim skýtala oporu a bezpečí. Jeho otec byl hodinář, takže i po této stránce patřila rodina k vyšším ženevským vrstvám. Rousseau takový politický domov pak vlastně celý život hledal neboli hledal místo, kde mohl být člověk po ztrátě přirozené svobody svobodný uvnitř nějakého politického systému. Společenská smlouva může být proto interpretována jako řešení tohoto problému.

Ve své práci *O Společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva (Du contract social ou principes du droit politique)*, které poprvé vyšlo v roce 1762 v Amsterdamu, píše, že společenská smlouva vytváří právnícké a hromadné těleso (*corps moral*) a „toto kolektivní těleso dostává týmž aktem svou jednotnost, své společné já. Svůj život a svou vůli. Tato veřejná osoba (*personne public*), která se takto tvoří sjednocením všech ostatních, měla dříve jméno *civitas* a nazývá se

98 J. J. Rousseau, *O Společenské smlouvě* (1949), Dobrá voda 2002, s. 108.

dnes republika nebo státní těleso, které je svými členy nazýváno státem, když je pasivním, suverénem, když je aktivním, mocností, když se přirovnává k sobě podobným“.⁹⁹ Suverenita má čtyři základní znaky: je nezczizitelná, nezastupitelná, nedělitelná a nechybuje. Projevuje se především ve vydávání zákonů. Rousseau byl velký odpůrce principu většiny, který by vládl v demokracii. V demokracii buď vládou všichni, nebo to není demokracie. Zákonodárcem může být jen obecná vůle, do demokracie nepatří žádná zvláštní nařízení, dekrety a podobné kroky, nahrazující obecnost. V Rousseauově pojetí je občan součástí suveréna, tvoří obecnou vůli a jako poddaný je vůči této vůli bezpodmínečně poslušný. Podstata člověka se tím ale mění, stává se morální bytostí, je článkem určitého morálního a kolektivního bytí, politického tělesa (*corps politique*). A současně je poddaným, je pasivním členem státu. Souhrn poddaných tvoří stát, zatímco společenství občanů tvoří suveréna. Tento rozdíl je podstatný, protože vlastně rozhoduje o povaze politického celku – občané, kteří jsou v něm pasivní, zůstávají nesvobodní a závislí, a občané, kteří jsou aktivní, tvoří obecnou vůli a jsou svobodní. Je to věc každého člověka, jeho rozhodnutí, žít jako mravní a svobodná bytost, nebo žít jako nesvobodný člověk, závislý na tom, co mu stát poskytne.

Tím se poprvé otevírá nové pojetí republiky jako politického útvaru, vytvářeného sjednocenou vůlí občanů neboli vůlí lidu. Všechna dosavadní pojetí republiky vycházela ze stavovského pojetí státu a z ideje tzv. smíšené ústavy, zatímco u Rousseaua vycházela z vůle sjednocených individuí. Tím se Rousseau stal jedním ze zakladatelů moderní demokracie. Jak Hume, tak Rousseau ovlivnili vznik americké republiky, byť každý jiným způsobem. Hume svým pojetím přirozeně zájmově pluralitní společnosti, která si uprostřed střetů a jejich vyrovnávání tvoří svůj obecný zájem, a Rousseau svým pojetím stavovskými nesmíšené vlády lidu, jenž je schopen vytvářet přímo obecnou vůli.

Podle Rousseaua například despotismus vzniká tehdy, jestliže vláda na sebe chce vzít legislativní moc. To se může stát, jestliže je území republiky příliš velké, občané nemají možnost přímo se podílet na tvorbě obecné vůle, přestávají politicky jednat a starají se jen o své partikulární zájmy. Čím větší je stát, tím menší je tedy podle Rousseaua míra politické svobody občanů. Stále více se prosazují partikulární vůle a roste význam „potlačující“ výkonné moci, která musí zachraňovat soudržnost a existenci státu. Nebo jinak řečeno, čím menší je ve státě význam mravů jako základu politického jednání, tím více je potřeba zákonů a silné vlády, potlačujících odstředivé síly a jejich vůle.

Rousseau rozlišuje tři formy vlády: monarchistickou, aristokratickou a demokratickou. V demokratické formě vlády spadá vjedno suverén a magistrát či „vládce“. Stejně těleso vydává jako suverén zákony a jako „vládce“ příkazy

99 Tamtéž, s. 25 – 26.

k jejich provádění. Tato čistá demokracie je však sama o sobě paradoxem, protože pak by vlastně vláda byla zbytečná. Přísně vzato, říká Rousseau, taková čistá demokracie nikdy neexistovala a také nebude existovat. Lze to vyjádřit také zkratkou: lid jako suverén ano, lid jako vládce nikoli. Pro demokracii obecně, pokud by byla akceptovatelná, by pak byly potřeba následující podmínky: velmi malý stát, aby se lid mohl snadno shromažďovat, každý by měl každého znát, velmi jednoduché mravy, bohatství pokud možno rovnoměrně rozdělené, žádný luxus. Občané by navíc měli mít určité ctnosti, vedoucí ke správnému politickému jednání. Takové formy demokracie už ovšem Rousseau mohl poznat, a sice v rodném Švýcarsku – jak jsem už uvedl – v rodné Ženevě nebo v některých kantonech, kde dlouho přetrvávaly tzv. družstevní formy politického a hospodářského soužití.

Rousseauovo pojetí suverenity lidu se však vyznačuje jednou významnou specifikou, a sice že odmítá princip reprezentace. „Svrchovaná moc se nedá zastupovati /.../; spočívá v podstatě v obecné vůli a vůle se nemůže zastupovati: je buď obecná, nebo jiná, není nic uprostřed. Poslanci lidu tedy nejsou a nemohou býti jejími zástupci /.../ v zákonodárné moci nemůže býti lid zastupován, ale může a má býti zastupován v moci výkonné.“¹⁰⁰ V okamžiku, kdy by se lid nechal zastupovat, přestal by být svobodný a dokonce by přestal být lidem, ztratil by kvalitu lidu (*qualité du peuple*). Navíc by sami občané ztratili svou politickou autonomii a přestali by být občany (*citoyen*) v pravém slova smyslu. Vznikla by situace, kdy by jedni poddaní volili druhé poddané jako své zástupce. Podle Rousseaua bylo dříve možné, aby se lid dokonce poměrně často shromažďoval k vydávání zákonů a k dalšímu rozhodování a není důvodu, proč by tomu tak nemohlo být i nadále, i když by to bylo obtížné. Měl tím zjevně na mysli řeckou podobu přímé shromažďovací demokracie, která ovšem existovala za velmi specifických podmínek, které se pochopitelně už později neopakovaly. Na druhou stranu je nutné si uvědomit, že Rousseauovou definicí lidu se v podstatě vymezuje hlavní politická role lidu jako suveréna, zatímco jednotliví občané mají dále už jen velmi omezená práva. Rousseau jim přiznává jednoduché volební právo (*simple droit de voter*), kdy mohou jednou za určitou dobu zvolit vládu, ale další politické pravomoci má již jen vláda. Občané nemají právo svobodného vyjadřování, nemají též právo navrhnout zákony a diskutovat o nich.

Důležité v této souvislosti ovšem je, že Rousseau přikládá velký význam zvykům a mravům v republikánském zřízení. Zvyky jsou „morálkou lidu“ a mravy neurčují jen vnější chování, nýbrž také vůli a smýšlení lidí. Zasahují tedy jejich podstatu více než zákony, které regulují vnější chování. Zákony musí proto být v souladu s mravy v daném společenství, pokud jim odporují, ztrácejí svou

100 Tamtéž, s. 108.

účinnost, což byla původně myšlenka Charlese de Montesquieu. Podle Rousseaua je existence zvyků a mravů důležitá, protože spojují členy společnosti a napomáhají tomu, aby se z nich stali „mravně-duchovní“ bytosti. Ty pak mnohem snadněji přijímají zákony, které jsou výrazem obecné vůle. A dokonce „zákonodárce“ snadněji nalézá správné zákony, pokud sdílí „morálku lidu“. Odtud lze tedy lépe pochopit, proč Rousseau při nalézání obecného dobra nevidí nutnost veřejné debaty.

Tyto a další názory velkého filosofa v druhé polovině 18. století, týkající se demokracie a republiky, se na kontinentě staly jakýmsi převažujícím a obecně sdíleným myšlenkovým odkazem, jemuž nebylo možné se vyhnout nebo ho ignorovat. A proto když se američtí Otcové zakladatelé zabývali vytvořením nové federativní republiky, Spojených států amerických, museli se s Rousseauovým odkazem vyrovnat, protože jejich cílem bylo založení republiky na velkém, rozlehlém území, jakým už tehdy americká konfederace byla. V roce 1787, tedy zhruba 25 let po vydání Rousseauova díla o společenské smlouvě, se schází ve Filadelfii konvent, jenž měl projednat a schválit novou federální ústavu. Poté měla být ústava schválena všemi třinácti státy konfederace. Proto se mezi odpůrci federální ústavy, tzv. anti-federalisty, a obhájci, tzv. federalisty, rozpoutala velká diskuse. Byla to jedna z nejdůležitějších debat o republice a demokracii, která se kdy v dějinách politického myšlení konala, a její výsledky pak také spoluurčily podobu naší demokracie.

27. Pojem republiky v americkém politickém myšlení

Klíčový pojem pro Otce zakladatele byla republika, ale ten se prosadil postupně. Řadu let před vyhlášením nezávislosti v roce 1776 byl v očích Američanů pojem republiky spíše spojen s negativními asociacemi, byli loajální vůči britské Koruně a jejich spor s ní se odehrával ohledně kompetencí britského parlamentu a britské vlády ve vztahu k americkým sněmům v jednotlivých amerických koloniích. Poprvé tento konflikt popsal jeden z Otců zakladatelů John Adams (1735–1826), podle Russella Kirka „zakladatel ryziho konzervativismu v Americe“.¹⁰¹ Jako zástupce státu Massachusetts se podílel na všech nejdůležitějších dokumentech americké nezávislosti a ústavnosti. Již jako mladý napsal v roce 1765 v tzv. *Instrukci z Braintree*, neboli instrukci svobodných držitelů půdy svému delegátovi u Generálního soudu ve státě Massachusetts: „Vždycky jsme

101 R. Kirk, *Konzervativní smýšlení*, Praha 2000, s. 95.

rozuměli, že je velkým a základním principem (anglické) ústavy, že žádný svobodník nemá být podroben daním, k nimž nedal vlastní souhlas. Žádné daně bez reprezentace!“¹⁰² Jádrem sporu mezi Američany a Angličany tvořilo toto heslo a nekonflikt Američanů s britským králem.

„Kolonisté byli od samého začátku zvyklí na samosprávu a považovali za samozřejmé, že jim na základě dědičného nároku náleží stejná práva, jaká mají Angličané, ale navíc na základě zvyklostí též určitá práva, jež jsou pro ně specifická.“¹⁰³ Byla to tedy syntéza britských svobod a amerických zvykových práv. Adamsovým hlavním dílem je třísvazková *Obrana amerických ústav*, vydaná v roce 1787,¹⁰⁴ v níž odpovídá na kritiku amerického republikánství francouzského ekonomy Turgota. Turgot, baron de l'Aulne (1727–1781), byl významným francouzským státníkem a ekonomem. Byl pro čistou demokracii, jednokomorový parlament, „soustředění vši moci do jednoho centra, tj. národa“. Američané prý pochybili, když uvěřili Montesquieuovi, že „podstata svobody spočívá v tom, že je podrobena zákonu“. Měli nastolit Rousseauovu obecnou vůli a nechat ji svobodně centralisticky vládnout, protože centralizovaná moc je slučitelná s absolutní svobodou. Adams oproti tomu zdůraznil, že každá vláda musí mít tři části, výkonnou, legislativní a soudní, které by měly být v rovnováze. Požadoval vytvoření složitého systému brzd a protiváh a odmítl jednoduchou politickou strukturu, protože by v ní nebyly dostatečně chráněny svobody a práva občanů. „Dle Adamsových slov Turgot ve své zaslepenosti přehlédl, že svoboda je prakticky vzato tvořena zcela konkrétními místními a osobními svobodami. Nechápal důležitý předpoklad spravedlivé vlády, jímž je uznání místních práv, zájmů i rozdílností a jejich státem zaručená ochrana.“¹⁰⁵ Vláda musí být silná, protože práva lidí a jejich svobody v ústavě nikdy nemohou být zachovány bez silné vlády, nicméně legislativní moc má být nejvyšší. Měla by být dvoukomorová, protože je stále třeba usilovat o rovnováhu sil. Kdyby měl jediný parlament všechnu moc, položil Adams v *Obraně amerických ústav* řečnickou otázku, co by jej zdrželo od zavedení tyranského práva? Jednoduchá čistá demokracie ostatně nikdy neexistovala.

Adams vysvětluje různorodé tradice republikanismu v Evropě a rozlišuje tři typy republik: demokratické republiky (*democratic republics*) v Athénách, Římě nebo některých švýcarských kantonech, aristokratické republiky (*aristocratic republics*) v Benátkách, Ženevě či Bernu a konečně monarchistické republiky (*monarchical republics*) v Anglii nebo Polsku. Uvádí, že v každé společnosti

102 Citováno podle D. McCullogh, *Státník a prezident John Adams*, Praha 2005, s. 36.

103 R. Kirk, *Konzervativní smýšlení*, s. 96.

104 John Adams, *A Defence of the Constitutions of the United States of America*, I – III., Aalen 1979.

105 R. Kirk, *Konzervativní smýšlení*, s. 131.

existují tři typy mocí, a bylo by chybou všechnu moc přenést na jedno shromáždění, protože důležitá je vláda zákona a nikoli lidí (*empire of laws, not of men*). Největší strach měl proto Adams z neomezené vlády lidu, jenž ovládne většinu v jednokomorovém parlamentu a bude se zabývat například přerozdělením majetku ve prospěch nemajetných. A to vše ve znamení demokracie. Tyranie nemajetné většiny byla pro něj noční můrou, a proto přemýšlel, jak jí zabránit. Nejjistější cestou je rozdělení mocí a jejich vzájemná kontrola a vyváženost: silná exekutiva, sněmovna reprezentantů a senát, přičemž každá z těchto mocí představuje brzdu pro ty druhé a jejich omezení.

Proto uváděl mnoho případů republikánských smíšených ústav, a zvláště se mu líbilo republikánské uspořádání renesančních Benátek, což bylo patrně způsobeno skromnými znalostmi tohoto modelu. Adamsovi se ovšem podařilo ve Spojených státech, podobně jako Burkem u Velké Británie, výrazně utlumit sympatie pro Francouzskou revoluci a její snahu o nastolení tzv. čisté demokracie. Vraťme se však o několik let nazpět.

K téměř náhlé popularitě pojmu republika a následně ke vzniku republiky v Americe přispěl až v roce 1776 anglický hlasatel lidských práv Thomas Paine.¹⁰⁶ Narodil se v roce 1737 v Thetfordu v Anglii a na konci roku 1774 odjel na doporučení Benjamina Franklina, amerického vyslance v Londýně, do Ameriky, aby zde zahájil svou literární a politickou kariéru. Nejprve zamířil do Filadelfie, kde se v roce 1774 sešel první Kontinentální kongres, aby odmítl pravomoci westminsterského parlamentu ve vnitřních záležitostech amerických kolonií. O loajalitě vůči legitimnímu panovníkovi Jiřímu III. a o sounáležitosti s britskou říší se tehdy ještě vážně nediskutovalo. Paine byl jeden z prvních, kdo začal psát o vlastním cíli, kterého by mělo být nakonec dosaženo, neboli o získání americké nezávislosti. V roce 1775 se sešel druhý Kontinentální kongres, George Washingtona jmenoval generálem kontinentální armády a převzal úlohu vlády. Stále ještě nešlo o nezávislost, ale o obranu práv amerických kolonistů. V lednu roku 1776 pak vyšel slavný Painův pamflet *Zdravý rozum* (*Common Sense*), v němž napsal, že úlohou Ameriky je získat nezávislost a vytvořit nový demokratický vládní systém, založený na principu lidských práv. Tedy americkou republiku. Pamflet měl obrovský ohlas, takový, že když v roce 1776 Thomas Jefferson sepsal *Prohlášení nezávislosti*,¹⁰⁷ bylo zřejmé, že se argumentace, založená na přirozeném právu, inspirovala nejen Lockovým dílem *Dvě pojednání o vládě*, ale také Painovým textem.

Rozdíl mezi Lockem a Painem spočíval pak v tom, že Locke nebyl zastáncem revoluce a úplné změny politického zřízení z monarchie v republiku, zatímco

106 Ch. Hitchens, *Thomas Paine a jeho práva člověka. Biografie*. Úvod k českému vydání R. Kučera, Praha 2007.

107 *Listy Federalistů*, s. 483 – 485.

Paine byl v podstatě revoluční, požadující ve jménu přirozených práv jakékoli možné politické změny. Jak píše ve své studii o vztahu Locka a revoluce Jiří Chotaš: „/.../ Revoluce pro Locka znamená něco jiného než pro nás. V pasážích, v nichž se tento termín vyskytuje, má spíše význam návratu k principu nebo pravidlu, jež bylo opuštěno, než že by znamenal proměnu stávajícího řádu v nějaký kvalitativně nový. Revoluce, či spíše právo na odpor proti vládě, o němž Locke mluví, znamená spíše znovunastolení politického řádu, který zanikl, než vytvoření řádu kvalitativně nového.“¹⁰⁸ Navíc: výraz revoluce pochází z astronomie (Koperník napsal např. *De revolutionibus orbium coelestium*) a tento význam ještě u Locka přetrvává.

Pro Painea mají přirozená práva nadhistorický význam a opravňují všude po světě k revoluční akci, k vytvoření nového politického řádu. Když později po svém návratu do Anglie polemizoval s Edmundem Burkem ohledně významu Slavné revoluce, napsal v jednom dopise, že tyto události nemají právo „v čemkoli a jakkoli zavazovat či kontrolovat ty, kteří budou žít za sto nebo tisíc let od nynějška“. Každá nová generace má prý právo stanovit si cíle, „které si příležitost vyžádá“. Oproti tomu podle Burkeho nejsou přirozená práva použitelná jako kladivo na celou dosavadní historii a proti všem existujícím strukturám. Přirozená práva jsou v podstatě abstraktní práva, která je možné libovolně rozmnožovat a požadovat jejich splnění bez ohledu na historickou nebo politickou realitu. Proto mohou mít význam jen v rámci právního státu a jeho pevných institucí, bez něj jsou pouze cestou k tyranii. Ve všech deklaracích práv pak postrádal Burke vědomí povinností, závazků vůči ostatním lidem, rodině, společnosti. Práva mohou existovat jen „ve vztahu člověka k člověku“ (*relation of man to man*). Proto si Burke podle svých slov neosvojil teorie Hobbesa, Locka nebo Rousseaua. Předstátní přirozené právo, z něhož by bylo možné odvozovat katalog požadavků vůči státu, považoval za fikci. Práva byla pro něj v podstatě historicky získanými právy. Proto také nesouhlasil s *Deklarací nezávislosti*, která byla výsledkem momentální kolize mezi kolonisty a centrem impéria. Připomeňme si, že zakládání kolonií v Severní Americe začalo na počátku 17. století a od prvních konfliktů v polovině 18. století mezi nimi a Londýnem uplynulo zhruba 20 let, a už byla zformulována Adamsova *Instrukce z Braintree*, která ve svém konečném důsledku znamenala rozpad britského impéria, ačkoli Britové mohli více respektovat zvyková práva Američanů a hledat nějaký kompromis. Protože jakmile se rozpory dostaly na rovinu přirozených práv, nebylo už možné jiné řešení než rozchod.

Sami Britové přitom dobře znali konflikt mezi zvykovými právy a privilegiemi Koruny. Týkal se například legality tzv. *ship money*, mimořádné daně,

108 J. Chotaš, *Locke o revoluci*, in: *Filosofický časopis*, 2005, č. 1, s. 96.

kteřou Karel I. vypsal bez souhlasu parlamentu. Spor vedený v letech 1637 až 1638 o legalitu této dávky ukázal poměrně velkou rozdílnost názorů, ale také směry možných řešení. Na jedné straně tehdejší soud sice podpořil zákonnost této dávky, ale záhy se ukázalo, že většina právníků byla proti a pokládala ji za nezákonnou. Opírali se přitom, podobně jako John Adams, o britské zvykové právo, o jakýsi pevný soubor konstitučních zásad. Ve skutečnosti byla daň *ship money* vybírána spravedlivě, protože závisela na schopnosti poddaného platit podle majetku a byla vybírána na posílení obranyschopnosti království.¹⁰⁹ Navíc je třeba k tomu také uvést názor Thomase Hobbesa, že král má dokonce morální právo porušit slib, že nebude vybírat daně bez souhlasu parlamentu: „Jestliže král shledá, že mu takový závazek znemožní bránit své poddané, a dodrží ho, hřeší. Proto může a měl by řečený závazek ignorovat.“¹¹⁰ Podle Hobbesa nemá totiž panovník větší povinnost než bránit životy svých poddaných.

Deklarace nezávislosti se tedy už neodvolávala na práva britských občanů, ale na nezcizitelná lidská práva na život, svobodu a dosažení štěstí. Nejznámější částí je úvodní vyhlášení přirozených práv člověka. Jde o takzvané „samozřejmé pravdy“ (*self-evident*), že Stvořitel stvořil všechny lidi sobě rovné a obdařil je nezcizitelnými právy, kterými jsou život, svoboda a úsilí o štěstí. Samozřejmé pravdy znamenají, že není potřeba jejich zdůvodňování. O zajištění těchto práv se mají starat vlády. Pokud tak nebudou činit, má lid na základě zklamané důvěry právo zvolit si jiné. Nesmí tak ovšem učinit z povrchních a pomíjivých důvodů, ale pouze v zájmu společného dobra. Každá vláda se tedy odvozuje od souhlasu ovládaných a nikdo nemá nějaké vyšší právo vládnout nad druhými. Tolik tedy část *Deklarace*, ovlivněná filosofií Johna Locka, prezentovanou ve *Druhém pojednání o vládě*.

Dále má americká *Deklarace* s Lockem společný názor, že přirozená práva jsou založena teologicky, tj. jsou poskytnuta člověku Bohem. Tato práva jsou rozumem nahlédnutelná, ale nejsou rozumem vytvořená, jak se někdy domnívají někteří horliví zastánci Osvícenství. Všichni lidé jsou si rovni proto, že tak byli stvořeni Bohem. Jejich práva jsou nezcizitelná, protože byla Bohem propůjčena a nejsou lidem k dispozici. Jediné místo, kde se v *Deklaraci* objevuje odchylka od Locka, je třetí přirozené právo, právo na úsilí o štěstí (*the pursuit of Happiness*). Co se týká pojmu úsilí či sledování štěstí a jeho dalších výkladů, upozorňuje Hannah Arendtová v známé třetí kapitole své knihy *O revoluci*¹¹¹ s názvem *Sledování štěstí*, že Jefferson záměrně nepoužil tehdy často používaného pojmu

109 Viz N. Ferguson, *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Praha 2001, s. 91.

110 T. Hobbes, *A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Law of England*, vyd. J. Cropsey, Chicago 1971.

111 H. Arendtová, *O revoluci*, Praha 2012.

„veřejné štěstí“, ale tak trochu nereflexivně sledování štěstí jako individuální právo. V zásadě byl toho názoru, že štěstí leží mimo veřejný prostor a nalézá se v individuálním a rodinném světě. Nicméně, jak píše Arendtová: „Ať už je tomu jakkoli, jedním si můžeme být jisti: to, že *Prohlášení nezávislosti* zamlžuje rozdíl mezi soukromým a veřejným štěstím, neznamená, že bychom v obratu *pursuit of happiness* neměli slyšet oba z jeho významů; jde v něm o soukromé blaho stejně jako o právo na veřejné štěstí, o sledování vlastního prospěchu, jakož i o účast na veřejných záležitostech.“¹¹²

U Locka existuje triáda „život, svoboda a vlastnictví“. Problém byl ovšem v tom, že podle něj bylo základní a první vlastnictví člověka vlastnictví jeho vlastní osoby, což by v Americe otevřelo problém otroctví. Otroci byli lidé, jimž bylo vlastnictví jejich vlastní osoby odepřeno, a pokud tedy přirozená práva poskytl Bůh a nejsou člověku k dispozici, jednali by Američané proti Bohu. Co se týká práva na štěstí, jednalo se o světské štěstí a na to měl nepochybně každý člověk právo, ať byl svobodný nebo otrok. Co se týká Locka, musíme si uvědomit, že se sám dostal do problémů s deklarací přirozeného práva na vlastnictví v souvislosti s problémem otroctví.

Šlo o návrh ústavy pro Karolínu.¹¹³ Ta se stala v roce 1663 na základě králova rozhodnutí vlastnickou kolonií šesti vlastníků (*proprietors*), mezi nimiž byl i přítel a ochránce Johna Locka lord Shaftesbury, ve své době hlavní představitel tábora whigů, bojujících proti pokusům nastolit v Anglii absolutismus a prosadit rekatolizaci. Těchto šest vlastníků bylo rovnoprávnými majiteli a správci kolonie, kteří se zavázali, že mezi nimi nevznikne žádná „početní demokracie“ (*numerous democracy*), tj. že se nebudou moci vzájemně přehlasovávat a vytvářet většiny proti menšinám. John Locke návrh ústavy vypracoval a tento princip do ní zapracoval, přičemž se ani nezmněl o právu občanů na vyslovení souhlasu s ústavou. V Karolíně mohlo být praktikováno otroctví (každý svobodný občan Karolíny může mít absolutní moc a vládu nad „*his negro slaves*“), což bylo sice v rozporu s Lockovým pojetím přirozených práv každého člověka na zemi, ale odpovídalo to situaci, kdy tři z vlastníků Karolíny byli spolumajiteli *Royal African Company*, která za strašlivých podmínek dopravovala otroky z Afriky do Ameriky.

Dvanáct amerických států po *Deklaraci nezávislosti* založilo republiku v podobě konfederace třinácti amerických kolonií. Byly přijaty *Články konfederace*, jakási ústava, které vznikly v roce 1777 a vstoupily v platnost v březnu 1781. Tyto *Articles of Confederation and Perpetual Union* zachovávaly plnou suverenitu jednotlivých států, vymezovaly jako hlavní a jedinou společnou instituci jednokomorový Kontinentální kongres, jenž ani nemohl vybírat daně, ale přesto

112 Tamtéž, s. 124–125.

113 Citováno podle H. Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens, Die Neuzeit*, Stuttgart 2006, s. 368–369.

vykonal několik pozoruhodných činů. Především šlo o stálou expanzi Američanů na západ země, kterou bylo potřeba regulovat a poskytovat pro ni nové právní rámce. To vykonal Kongres třemi výnosy, první z nich umožňoval vznik nových států Konfederace, druhý vyměřování a prodej půdy¹¹⁴ a konečně další upravoval podobu správních institucí, včetně toho, že zaváděl listinu práv a zakazoval otroctví. Jenže v nových státech vznikaly vlády, které sledovaly pouze osobní a lokální zájmy bez ohledu na celkové a hlavně zahraniční zájmy konfederálního společenství. Kdyby to pokračovalo tak dál, silné Spojené státy a americký národ by nikdy nevznikly a nový stát by byl postupně omezován a zatlačován všemi soupeři: indiány, Španěly, Francouzi či Brity. Američané opakovaně poznali, že monarchistický svět 18. století si nepřeje, aby republikánský experiment v jejich zemi uspěl.

Také si připomněli politické principy, které hlásal John Adams, že totiž nemůže existovat žádný politický systém, jenž by chránil svobody, bez promyšlené rovnováhy mocí. Konfederace tuto rovnováhu nevytvářela, protože politická moc v ní byla vychýlena směrem k jednotlivým státům konfederace. Jedinou šancí byl přechod od konfederace k federaci. Proto byl do Filadelfie, tehdejšího hlavního města konfederace, svolán ústavodárný konvent. Ten měl původně zadání hlavně revidovat, opravit Články konfederace, ne je rušit. Jenže problém byl zásadní povahy. Autor Článků konfederace Thomas Jefferson nejprve chtěl zachovat unii tvořenou jednotlivými státy, zatímco „federalista“ Madison chtěl unii amerického lidu. Ten však bylo třeba teprve stvořit. Jefferson si představoval, že hlavními článkem unie mají být státy a občané mají spadat pouze pod ně. To byla stále politická filosofie konfederace. Nejostřejším kritikem článků byl pak Alexander Hamilton, protože podle jeho názoru legislativa postavená pouze na kooperaci jednotlivých států ochromovala celé společenství. Byl přesvědčen, že je třeba rozšířit dosah federálních zákonů na jednotlivé občany a vytvořit silnou a do značné míry nezávislou federální vládu.

Když se konvent sešel, rozhodl, že jeho zasedání budou tajná, protože otázky, které musel řešit, nebyly vhodné pro veřejnou debatu. Scházelo se zhruba 55 delegátů, nebyli pro obyvatelstvo reprezentativní, byla to prostě první a poslední přirozená americká elita. Za všechny jmenujme Johna Adamse, Aarona Burra, Benjamina Franklina, Alexandra Hamiltona, Thomase Jeffersona, Jamese Madisona a George Washingtona. Vedle nich byli zástupci velkého kapitálu, jako Morris a Langdon, Dickinson, oba Pinckneyové atd. Konvent byl pak označen jako „zázrak z Filadelfie“, protože na něm byly vyřešeny politické a intelektuální problémy, které do té doby nikdy probírány nebyly. Na druhou stranu se zákonodárci bránili příliš silnému pocitu výjimečnosti, jak to jednou tisku řekl

114 H. de Soto, *Mysterium kapitálu*, kap. V: Zanedbané lekce z americké historie, Praha 2007.

John Adams, nevedli přece žádné „rozhovory s bohy“ (*interviews with the gods*). Konvent zasedal od května do září 1787 a zabýval se již záhy vypracováním nového uspořádání, založeném na federálním principu. Výsledkem byla federální ústava a vznik federálního státu, Spojených států amerických. Ústava byla dohodnuta konsensuálně a její hlavní účel spočíval ve vytvoření rámce, v němž se může různorodé obyvatelstvo amerických států spojit v koherentní kolektiv, který by si zasloužil označení lid/národ (*people*). Americký národ měl vzniknout prostřednictvím společné federální ústavy.

17. září 1787 byla ústava v konventu podepsána a poté předložena k ratifikaci Kontinentálnímu kongresu, jenž ji pak předal k ratifikaci jednotlivým státům. Aby vstoupila v platnost, muselo ji ratifikovat devět států. Princip jednomyslnosti Američané neuznávali, protože jim příliš připomínal přímou demokracii a její rizika. Začala vzrušená debata, v níž antifederalisté bojovali proti nové ústavě, používající různých argumentů, jejichž společným tématem byla obava o práva a kompetence jednotlivých amerických států, obava z přílišné centralizace a koncentrace moci. Chtěli vzbudit tradiční obavy ze ztráty svobod a práv. Používali také názor, že republiku nelze uskutečnit na rozlehlém území, jak tvrdila celá dosavadní tradice politického myšlení. Tehdy vystoupila skupina osobností, Alexander Hamilton, James Madison a John Jay, která začala obhajovat vznik federace, založené na federální ústavě.

Kdo byli tito federalisté? Alexandr Hamilton se později stal prvním ministrem financí Spojených států a zemřel v čestném souboji s Aaronem Burrem v roce 1804. James Madison, hlavní tvůrce ústavy, se stal ministrem zahraničí a poté čtvrtým prezidentem Spojených států v letech 1809–1817. John Jay se stal předsedou Nejvyššího soudu. Sepsali celkem 85 komentářů, které od konce října 1787 do poloviny srpna 1788 postupně vycházely v různých newyorských novinách. Všechny byly podepsány pseudonymem Publius, což odkazovalo na římského obhájce republiky Publia Valeria Publicolu. Známe je pod názvem *Listy Federalistů* (*Federalist Papers*, *The Federalist*).¹¹⁵ Dva autoři, Hamilton a Madison, byli předtím členové ústavodárného konventu, a tak argumenty *Federalisty* odrážely názory většiny, která ústavu vypracovala a přijala. Lze je proto chápat jako autentickou interpretaci americké ústavy. *Federalista* je však ještě něčím mnohem významnějším. Jeho autoři vytvořili původní a originální dílo politické filosofie, které se zakládá na svébytném výkladu dosavadních dějin politického myšlení pro účely obhajoby americké federální ústavy. Nejružnější podněty autoři tvůrčím způsobem přetvořili v dílo, které je třeba studovat samostatně jako každý jiný velký odkaz z dějin politické filosofie a bez něhož nelze

115 *Listy federalistů*, Olomouc 1994.

plně pochopit americkou ústavu a americkou republiku, která je dodnes jednou z hlavních svobodných republik našeho světa.

Nejvýznamnější vyjádření nového amerického pojetí republiky podal James Madison ve *Federalistovi* č. 10.¹¹⁶ Nejprve vychází z toho, že každá společnost je zcela přirozeně rozdělená na nejrůznější zájmové skupiny, *factions* (pojem Davida Huma, jenž je v českém překladu uváděn jako stranictví, což není adekvátní), jež jsou konfliktní, přičemž je ale třeba mít na mysli, že jsou výrazem lidských svobod. Zájmy jsou výrazem lidské povahy a nejčastější jejich příčinou jsou majetkové rozdíly, odpovídající rozdílnosti lidských schopností. Příčiny *factions* tedy nelze odstranit, lze však omezovat jejich účinky tím, že se vyvinou prostředky a způsoby, jak je kontrolovat a usměrňovat v zájmu ochrany individuálních práv a obecného dobra. „Z tohoto pohledu na věc můžeme dospět k závěru, že čistá demokracie, čímž myslím společnost tvořenou malým počtem občanů, kteří se shromažďují a osobně řídí vládu, nemůže být lékem na zlořády stranickosti. Většina bude téměř v každém případě sdílet společnou vášeň či zájem /.../ To je důvod, proč byly takové demokracie vždy jevištěm zmatků a svárů, proč se nikdy neslučovaly s osobní bezpečností či majetkovými právy /.../ Republika, čímž myslím vládu uskutečňovanou prostřednictvím zvolených zástupců, otevírá odlišné perspektivy /.../ Existují dva velké rozdíly mezi demokracií a republikou; zaprvé je v republice vláda postoupena malému počtu občanů, které ostatní zvolili, za druhé se může republika svým rozsahem týkat většího počtu občanů a většího území.“¹¹⁷ Z toho je vidět, že se Madison a další federalisté snažili poukázat na nebezpečí tzv. čisté demokracie v podobě athénské demokracie. Jeden z problémů byl podle nich vysoký počet těch, kdo se na takové podobě demokracie podíleli. V Athénách se pokládal za usnášenischopný počet občanů zhruba 6 000 osob, ačkoli to byla jen část z celkového počtu občanů a ještě menší část z celkového počtu obyvatel athénské státy. Podle amerických Otců zakladatelů se menší počet shromážděných občanů přímo odráží v kvalitě deliberativního procesu a následných rozhodnutí.

Tzv. čistá demokracie je podle Otců zakladatelů vždy spojena s nebezpečím „tyranie většiny“, které jsou vydána práva jednotlivců a menšin k volnému rozhodování. A toto nebezpečí je tím větší, čím je menší rozloha republiky. Rozlehlá republika má výhodu, protože v ní je tvorba nějaké velké většiny nemožná kvůli rozmanitosti zájmů, které se vzájemně omezují. Reprezentativní systém je navíc nejvhodnější pro jejich vzájemnou neutralizaci. S tím souvisí zamítnutí Rousseauovy teorie, že skutečně nejlepší republika je taková, která má homogenní obyvatelstvo, jednoduché životní způsoby a mravy, nejsou v ní velké majetkové

116 Tamtéž, s. 70–75.

117 Tamtéž, s. 73.

rozdíly atd. Podle Federalistů je tomu právě naopak, čím sociálně a majetkově pluralitnější společnost, tím se při vhodném politickém rámci vyvíjí stabilněji.

Na druhou stranu je zdrojem vládní moci lid. Co se týká samotné vlády lidu, šlo o to, že suverenita není ani sdílená, ani dělená, že neexistuje více nositelů státní suverenity, jako tomu bylo například v Anglii, kde byla suverenita rozdělená mezi krále a parlament. Madison ve *Federalistovi* č. 14 mluví o „vládě zcela lidové“ (*wholly popular government*), tedy nesmíšené republice (*unmixed republic*). Tím se autoři *Federalisty* oddělili od předcházejících pojmů republiky, protože všechny byly stavovsky orientované. Ve *Federalistovi* č. 39 píše Madison, že rozhodujícím kritériem pro vládu v republice je to, že veškerou svou moc odvozuje přímo nebo nepřímo od většiny lidí.¹¹⁸ Jinými slovy, moc musí být demokraticky a nikoli stavovsky legitimovaná.

Jenže tím vznikla otázka po skutečné povaze zvoleného reprezentanta: Jaké zájmy vlastně zastupuje, když navíc v té době neexistovalo ještě všeobecné volební právo? Madison se zde zjevně inspiruje teorií Edmunda Burkeho. Ten v textu *Speech at the Conclusion of the Poll (Projev na závěr ankety z 3. 11. 1774)*,¹¹⁹ píše o tom, že parlament není místem, kde se střetávají nepřátelské síly, nýbrž je místem, kde jedná a rozhoduje politická reprezentace národa. Poslanec, který vstoupí do parlamentu, by za sebou měl nechat fakt, že byl zvolen například za Bristol, a soustředit se na to, že je „*member of Parliament*“. Tím Burke formoval pojem poslance, jenž vykonává nezávislý mandát a rozhoduje vzhledem k obecnému dobru. Ve známém dopise voličům v Bristolu píše: „Parlament není kongresem vyslanců různých a nepřátelských zájmů, jenž tyto zájmy udržuje jako jejich zástupce a obhájce, ale je poradním shromážděním jednoho národa, jednoho zájmu.“¹²⁰ Reprezentace jako taková je pro Federalisty podmínkou suverenity lidu, protože pouze tehdy, když si občané svobodně volí své reprezentanty, vládnou sami sobě. Jsou schopni politického sebeurčení. Reprezentanti měli mít blíž k obecnému zájmu, avšak uveďme, že obecný zájem nebyl podle Federalistů výsledkem občanských ctností, ale rovnováhy a vzájemné kontroly zájmů.

Tento rozdíl je velmi důležitý, podíváme-li se na názory J. J. Rousseaua. Ten totiž přikládal v republikánském zřízení velký význam zvykům a mravům. Zvyky jsou „morálkou lidu“ a mravy neurčují jen vnější chování, nýbrž také vůli a smýšlení lidí. Zasahují tedy jejich podstatu více než zákony, které regulují vnější chování. Zákony musí proto být v daném společenství v souladu s mravy, protože pokud jim odporují, ztrácejí svou účinnost. Podle Rousseaua je existence

118 Tamtéž, s. 212–216.

119 In: E. Burke, *Writing and Speeches*, vyd. P. Langford, Oxford 1981.

120 E. Burke, *Letter to the Electors of Bristol (Dopis voličům z Bristolu)*, in: *Burke's Politics*, vyd. J. S. Ross, Hoffman a Paul LeVack, New York 1949, s. 116.

zvyků a mravů důležitá, protože spojují členy společnosti a napomáhají tomu, aby se z nich stali „mravně-duchovní“ bytosti. Ty pak mnohem snadněji přijímají zákony, které jsou výrazem obecné vůle. A dokonce „zákonodárce“ snadněji nalézá správné zákony, pokud sdílí „morálku lidu“. Odtud lze tedy lépe pochopit, proč Rousseau nevidí při nalézání obecného dobra nutnost veřejné debaty.

Federalisté neusilovali o vznik nového mravně vyspělého člověka. Jejich filosofie je založena na regulaci zájmů lidí takových, jací jsou, a jde jim především o zachování jejich svobod. Primární je svoboda zájmů a práv, především vlastnických. Přesto Federalisté požadovali ctnosti volených politických reprezentantů, aby se cítili více zavázáni obecnému dobru než všichni ostatní občané. Madison v listu č. 10 mluví o funkci filtru veřejného mínění v případě reprezentace. „/.../ názory veřejnosti se vytríbí a zdokonalí prostřednictvím zvoleného sboru občanů, kteří díky své moudrosti nejlépe rozeznají skutečný zájem své země /.../“¹²¹ Z toho je opět patrná nedůvěra v postupy, kdy se veřejné mínění stává instancí, která by měla nebo mohla přímo rozhodovat. Samozřejmě vnímali také možnost, že se zvolený reprezentant stane korupčníkem, v tom případě tu ale bylo velmi krátké volební období do Sněmovny reprezentantů a spolehnout se na rozum voličů. V případě Senátu, kde se mělo jednat již o majetkově zajištěné osobnosti, se náchylnost ke korupci ani nepředpokládala. Obecně řečeno, zvolení zástupci lidu měli podle Federalisty tvořit jakousi „přirozenou aristokracii“ (Harringtonův termín), která by měla mít nejbližší k obecnému zájmu či dobru. Jenže co je to obecné dobro?

Podle *Federalisty* jsou to „*permanent and aggregate interests of the community*“, stálé a agregované zájmy společnosti. Obecné dobro je tedy agregátem partikulárních zájmů. To je v příkrém rozporu s názorem J. J. Rousseaua, jenž rozlišuje obecnou vůli, *volonté generale*, od vůle všech, *volonté de tous*, jako prosté agregace jednotlivých vůlí. Obecná vůle vzniká sloučením, asociací jednotlivých vůlí v jednu obecnou vůli, jež neomylně míří k obecnému dobru, zatímco jednotlivé vůle, byť třeba agregované, míří vždy k partikulárnímu dobru. Příčina je podle Rousseaua zjevná: „spočívá v podstatě v obecné vůli a vůle se nemůže zastupovati: je buď obecná nebo jiná, není nic uprostřed.“ V okamžiku, kdy by se lid nechal zastupovat, přestal by být svobodný. Oproti tomu Federalisté chápou obecnou vůli jako agregát, jenž je v rukou reprezentantů lidu, kteří ji mohou nalézt pouze v procesu vyrovnávání protikladných zájmů v politickém procesu. Obecná vůle není přitom jeden substancionální zájem, ale je to plurál – *interests of the community*.

121 Listy *Federalistů*, s. 73.

28. Korporativní a demokratická reprezentace

Tím se dostáváme k jednomu z hlavních politických pojmů, jímž se Federalisté zásadně vymezili vůči všem představám o možnosti zřídit republiku pouze na malém území kvůli přímé demokracii, k pojmu demokratické reprezentace.¹²² Pojem demokratické reprezentace nemohli převzít ani z athénské demokracie, která jej neznala, ani z římské republiky, kde byli pouze voleni zástupci určitých společenských vrstev do určitých personálně a časově omezených funkcí, zatímco nejmocnější senát nebyl volenou institucí, nebo z italských republik, protože tam se jednalo o oligarchické reprezentace. Mohli pojem převzít pouze z britské ústavní teorie a praxe. Zde už v 11. století existovalo královské poradní gremium, složené ze šlechty a kléru (*curia regis*). V 18. století se pak z něho stala mocná korunní rada (*privy council*), přičemž jeden z jejích výborů se přetvořil v kabinet, složený z premiéra a ministrů, tedy orgán vlády. První parlament vznikl v roce 1295, skládal se z šlechty, duchovních a reprezentantů nejdůležitějších hrabství a lokálních správních oblastí. Za Eduarda III. (1312–1377) se parlament rozdělil do dvou komor, Dolní komora (*House of Commons*) byla obsazena zástupci „obcí“ a Horní komora (*House of Lords*) nejvyššími představiteli církve a šlechty. Obcím bylo králem propůjčováno tzv. privilegium reprezentace (*privilege of representation*), přičemž pravidla jejich voleb byla stanovována samotnými obcemi. Problémem zůstalo, že demografické změny nebyly při propůjčování tohoto privilegia zohledňovány. V Anglii se tehdy volilo ve dvoumandátových volebních obvodech, tzv. *Rotten Boroughs*, které byly vytvořeny teritoriálně, bez ohledu na počet obyvatel. Prvek podílu maximálního počtu voličů na dosažení mandátu nebyl přitom z hlediska tehdejšího principu reprezentace považován za klíčový. Některé obvody byly proto velmi řídké osídlené, navíc mělo volební právo například jen pár desítek jednotlivců, a přesto vysílaly do Dolní sněmovny stejně poslanců, nebo ještě více, než mnohonásobně početnější obvody v průmyslových oblastech Anglie. Volební právo bylo silně omezeno majetkovým censem a první volební reformy – jak co se týká volebního práva, tak nových volebních obvodů – se konaly až od třicátých let 19. století.

Proto Locke psal o tom, že toto privilegium, výsada reprezentace, by mělo být přiměřeně propůjčováno novým městům a obcím.¹²³ Ve *Druhém pojednání o vládě* uvádí: „Cokoli bude učiněno zřejmě pro dobro lidu a zřízení vlády na jejich pravých základech, jest a bude vždy spravedlivá prerogativa. Moc zřizovati

122 B. Brunhöber, *Die Erfindung „demokratischer Repräsentation“ in den Federalist Papers*, Tübingen 2010.

123 Viz J. Locke, *Druhé pojednání o vládě*, 13. kapitola.

nové obce a v nich nové zástupce nese sebou předpoklad, že se časem poměr zastoupení může měnit a že také ta místa mají spravedlivé právo být zastoupena, která je předtím neměla, a z téhož důvodu přestávají mít a jsou příliš bezvýznamná pro takovou výsadu místa, která je předtím měla.¹²⁴ Je ovšem zřejmé, že ji Locke chápal jako korporativní právo a nikoli jako právo individuální, čili opět nešlo v tomto případě o moderní demokratické právo. Nebyla to demokratická reprezentace, ale výraz hierarchického, stavovského uspořádání společnosti.

Podobně uvažoval Montesquieu. Jeho učení o oddělení tří mocí, zákonodárné, výkonné a soudní, znamenalo především vytvoření nové rovnováhy mezi korporacemi (*le corps*), lidem, šlechtou a monarchou. Nešlo mu o dělbu moci v moderním slova smyslu, ale o novou distribuci a rovnováhu moci mezi hlavními společenskými silami. Vycházel z toho, že absolutismus depolitizoval šlechtu, zbavil ji tradičních autonomních mocenských kompetencí a vytvořil systém politického centralismu, podle Montesquieua živné půdy despotie. Novou distribucí moci by se nejen šlechta znovu dostala k vlastnímu podílu na moci, ale významně by se tím omezily možnosti despotie. I v tomto případě šlo tedy o korporativní čili stavovské pojetí a nikoli o demokratické pojetí reprezentace.

Lockovo pojetí reprezentativní moci však obsahovalo důležitý prvek, a sice právo souhlasu (*consent*) s akty politické moci. Anglická *Magna charta* z roku 1215 obsahovala princip, že panovník může vypisovat daně pouze se souhlasem baronů, tzv. *Petition of Right* z roku 1628 pak stanovila souhlas Dolní sněmovny při stanovování výše daní a *Bill of Rights* z roku 1689, tedy jako jeden z výsledků tzv. Slavné revoluce, deklarovala právní princip, že král může vydávat zákony jen se souhlasem parlamentu a vypisování daní bez souhlasu parlamentu je neplatné. V souvislosti s americkou deklarací práva, obsahujícího princip „žádné daně bez zastoupení“, je ovšem třeba si připomenout výše citovanou Adamsovu formulaci z *Instrukce z Braintree*: žádný svobodník nemá být podroben daním, k nimž nedal vlastní souhlas. Žádné daně bez reprezentace! Problém je v tom, že Adams už neuvažoval jen v duchu anglické právní tradice, ale také v duchu amerického pojetí individuální reprezentace. Právo souhlasu se totiž týká každého svobodného člověka a ne jen parlamentu. V něm by měl být zastoupen každý svobodný občan a ne jen stavovská reprezentace. Přesto poskytlo právo souhlasu Otcům zakladatelům důležitý impuls a pochopili, že reprezentace je ten klíčový pojem, jímž se odliší od přímé demokracie.

Stejně tak v Anglii dominovala idea smíšené vlády (*mixed government*), složené ze tří základních typů vlády, královské, aristokratické a většinové, respektive demokratické. Tím se mělo předejít tomu, aby u každého z těchto typů nepřevážila jeho negativní podoba, totiž tyranie, oligarchie a ochlokracie. Na smíšené vládě

124 Tamtéž, s. 215–216.

se měly podílet všechny hlavní společenské síly, stavy, respektive korporace. Jenže v Americe nebyla stavovsky rozdělená společnost, a proto Madison mluví o čisté lidové, nesmíšené, vládě, k níž mohla vést cesta jen přes demokratickou reprezentaci.

Je zjevné, že demokratická reprezentace předpokládá akt skutečné individuální vůle a nikoli pouze akt kolektivní reprezentace. V tomto ohledu Otcové zakladatelé navázali na ideu společenské smlouvy, která zakládá politickou moc, a to na základě dobrovolné dohody svobodných občanů, tedy svobodných jednotlivců. Společenská smlouva vychází z toho, že v přirozeném stavu jsou všichni lidé svobodní a sobě rovní a jako takoví se individuálně, na základě své svobodné vůle, rozhodují pro vytvoření politické moci. Individuální svobodná vůle zde hraje důležitou roli, protože se nejedná o něco shora přiděleného jako privilegium. Člověk má totiž podle Locka schopnost sebevlády (*self government*) neboli je schopen se sám rozhodovat. Většinový princip se uplatňuje teprve při určení formy vlády. Většina určuje typ vlády podle toho, komu svěří legislativní moc. Jestliže si ji ponechá ve vlastních rukou, jedná se o demokracii, svěří-li ji nemnohým, jde o oligarchii, a svěří-li ji jednotlivci, jde o monarchii. Podle Federalisty si v republice lid ponechává vládu ve svých rukou vždy a vládne prostřednictvím svých demokraticky zvolených zástupců.

Federalista přitom pokládá vztah mezi reprezentanty a reprezentovanými za zplnomocnění, reprezentant vykonává delegovanou autoritu (*delegated authority*), kterou dostal na základě důvěry (*trust*). To je i Lockeovo pojetí: člověk disponuje politickou mocí již v přirozeném stavu a pak ji prostřednictvím smlouvy odevzdává nově vzniklé politické moci. Ke společenské smlouvě je přitom třeba přitakat individuálně.

29. Kontinentální a americké pojetí základních práv

Spojením principu sebevlády, sebeurčení, s principem reprezentace se otevřela možnost skutečně demokratického pojetí republiky. Přitom se pojem republiky objevuje v americké federální ústavě pouze jednou, v článku IV., oddílu 4, kde se uvádí: „Spojené státy garantují každému státu Unie republikánskou formu vlády (*a republican form of government*).“¹²⁵ Šlo o garanci politické homogenity federálního útvaru, o hlavní společný politický princip. Tím bylo také řečeno,

125 *Ústava Spojených států amerických*, in: *Listy Federalistů*, s. 487–508.

že suverenitu má americký lid, že lid je vládcem (*we the people*). Republika je tak vlada lidu, skrze lid a pro lid.

Už při ratifikaci federální ústavy v jednotlivých státech Unie se však objevil požadavek po právně vymahatelných základních právech občanů (*Bill of Rights*). Otcové zakladatelé se k tomuto požadavku nestavěli příliš příznivě, protože mohl komplikovat fungování celého politického systému se všemi jeho brzdami a pojistkami. Hamilton i Madison viděli v katalogu základních práv nesystémový prvek. Nakonec ale Madison uznal, že je to nutné, a sám 8. června 1789, shodou okolností v roce výbuchu Francouzské revoluce, navrhl v Kongresu první základní práva v podobě dodatků k ústavě. Předešel tím Francouzskou revoluci s její Deklarací práv člověka, která je dodnes pokládána za vrchol její první liberální fáze. V Madisonově pojetí to nebyla deklarace práv, ale jejich konkrétní určení v dodatcích k ústavě, čímž byly právně vymahatelné. Deset z nich bylo 15. prosince 1789 ratifikováno, jednalo se například v prvním dodatku o svobodu náboženství, názoru, tisku a sdružování. V druhém dodatku o právo vlastní zbraň, v pátém o povinnost odškodnění při vyvlastnění, zákaz vícenásobného potrestání v jedné věci atd.

Chyběla ale tzv. přirozená práva jako například právo na život, svobodu a vlastnictví, která uvádí John Locke v *Druhém pojednání o vládě* jako základní přirozená práva. Ta jsou člověku vrozena, nemůže se jich vzdát a jsou nezciitelná. Je úkolem politické moci, aby je chránila a naplňovala. Jenomže pro Otce zakladatele jsou taková přirozená práva a jejich deklarace v ústavních listinách pochopitelná v monarchii, ale v republikánském státním zřízení, kde vládne lid, jsou podle nich zbytečná. V republice není potřeba úkolovat a omezovat státní moc tímto způsobem. Je velký rozdíl mezi anglickým *Bill of Rights* z roku 1689, omezujícím královskou moc, a *Bill of Rights* Spojených států z roku 1789. Hamilton píše ve *Federalistovi* č. 84: „Již několikrát bylo správně řečeno, že listiny práv původně znamenaly dohody mezi králi a jejich poddanými, zrušení neodvolatelných výsad ve prospěch svobod a vyhrazení práv, která nejsou postoupena vladaři / . . / Je tedy zřejmé, že ve svém původním významu nejsou použitelné v ústavách, jež jsou výslovně založeny na moci lidu a jejichž vykonavateli jsou jeho bezprostřední zástupci a služebníci. Přísně vzato, zde se lid ničeho nevzdává.“¹²⁶ Listiny různých svobod patří spíše do pojednání o etice než do ústavy, protože poskytují záminku požadovat víc, než bylo v ústavě přiděleno. Oproti tomu je v ústavě zakotvena celá řada velmi zásadních práv, jako například to, že k zatčení je třeba soudního příkazu, což se dotýká omezení výkonné moci soudní mocí, nebo že o tom, zda bude podána žaloba v trestním řízení, rozhoduje Velká porota. Jinými slovy ochrana svobod se nezajistí listinou jednotlivých práv: „Co

126 *Listy Federalistů*, *Federalista* č. 84, s. 455.

je to svoboda tisku? Kdo může uvést definici, která by neponechávala dostatek místa, aby ji bylo možno obejít? Podle mého názoru nikdo; a vyvozuji z toho, že svoboda tisku bude vždy záviset na veřejném mínění a na obecné povaze občanů a vlády, ať jsou do kterékoli ústavy zanesena sebelibivější prohlášení. Jen zde tedy musíme hledat jedinou pevnou základnu všech našich práv.“¹²⁷ Federalisté tedy ústavu spíše chápali jako závazný rámec pro jednání demokratických reprezentantů lidu než jako katalog určitých ustanovení. Proto byla dána Listina základních práv do dodatků k ústavě.

Jejich seznam není přitom uzavřen a může být vzhledem k historickému vývoji společenství dále rozšiřován. Jako poslední, dvacátý sedmý dodatek k ústavě Spojených států amerických, byl v roce 1992 státem Alabama (pro ratifikaci je potřeba tří čtvrtin států Unie) ratifikován dodatek, jenž byl navržen dokonce už v roce 1789. Týká se toho, že jakákoli změna v dietách členů Kongresu může vstoupit v platnost až po volbě nové Sněmovny reprezentantů. Mělo se tím zabránit, aby si kongresmani v jednom volebním období sami sobě nezvyšovali poslanecké náhrady. Což stejně činili i po přijetí 27. dodatku k ústavě, pouze tradiční tzv. diety nahradili stejnými platbami pod názvem „příspěvek na životní náklady“.

Politický filosof Henning Ottmann¹²⁸ se podivuje nad tím, že Alexis de Tocqueville se ve své základní práci *Demokracie v Americe* ani jednou nezmiňuje o *Deklaraci nezávislosti*, prvním a základním dokumentu amerických práv a svobod. Tocqueville znal *Listy federalistů* a dokázal z nich poznat všechny přednosti nového pojetí republiky, založené na vládě lidu. Problematika přirozených práv mu nebyla cizí, ale důležitější byla jiná problematika: jak konkrétně má vypadat stát, v němž mohou svobody fungovat vedle různých typů rovnosti. Otázka vztahu rovnosti a svobody byla pro něj totiž klíčová. Přirozená práva v politice jsou pak podle něj spíše deklaratorní záležitostí, revoluce jimi zpravidla začínají, ale výsledky nakonec vypadají odlišně. Podobně nijak ve své práci *Starý režim a revoluce* nekomentuje francouzskou *Deklarací práv člověka a občana*, ačkoli ta je dnes jedním z hlavních textů, na něž se při reflexi revoluce odkazujeme. Z toho je vidět, že Edmund Burke, američtí Otcové zakladatelé a Alexis de Tocqueville byli propojeni určitým pojetím přirozených práv a dávali větší důraz na občanská práva a způsob jejich uplatnění v rámci určitého politického systému. Nakonec si ještě připomeňme některé další myšlenky, které Alexise de Tocqueville uvedl ve své analýze americké demokracie.

Americkou demokracii jako první neuchopil jen jako systém amerických zákonů a institucí, ale jako systém, založený na určitých duchovních hodnotách,

127 Tamtéž, s. 456.

128 H. Ottmann, *Geschichte des politischen Denkens. Die Neuzeit. Die politische Strömungen im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 2008, kap. XXII: Tocqueville.